

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

Έλληνικοί Προβληματισμοί
(1830 - 1910)

ΕΝΑ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

11

ΑΘΗΝΑ 1987

1. «Έτος 1903-1904. Τὴν ἔκθεσιν τὴν σχολικὴν, 1η ἡμέρα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν»

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

**ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ**

**ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ**

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

Έλληνικοί Προβληματισμοί
(1830 - 1910)

ΕΝΑ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

11

ΑΘΗΝΑ 1987

... ἢ δυνατὴ φαντασία μοῦ ἐβεβαίωνε τὴν ἀμά-
θειαν, ἐγὼ ἐτρόμαζον εἰς μίαν τέτοιαν βεβαιότη-
τα, καὶ μοῦ ἐφαίνετο νὰ θεωρῶ τὸν ἑαυτὸν μου
σκοτεινιασμένον ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ πικρὰ καὶ σκιερὰ
σύγνεφα, τὰ ὁποῖα συνηθοῦν νὰ σκοτεινιάζουν τὴν
ζωὴν καὶ τὸ ὄνομα τῶν ἀμαθῶν καὶ ἀπαιδευτῶν
ἀνθρώπων

Ἐλισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου

2. Έλληνικό Παρθενωγείο 'Ασπασίας Β. Σκορδέλη στην 'Αθήνα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στόν τόμο αὐτό συγκεντρώθηκαν μαρτυρίες τοῦ ἑλληνικοῦ προβληματισμοῦ ποῦ διαμορφώθηκε γύρω ἀπό τή γυναικεία ἐκπαίδευση καί διαπαιδαγώγηση τόν 19ο αἰώνα. Τίς μαρτυρίες αὐτές μπορεῖ κανεῖς νά ἀντλήσει ἀπό ἕνα εὐρὸ φάσμα πηγῶν: α) ἀπό τεκμήρια ποῦ δηλώνουν ἄμεσα πρακτικές (τῆ στάση τοῦ κράτους, τήν ἐκπαιδευτική πράξη στά δημόσια καί ἰδιωτικά σχολεῖα, τή δράση ἐκπαιδευτικῶν συλλόγων, τή διαδικασία ἔνταξης τῶν κοριτσιῶν στό σχολικό σύστημα), β) ἀπό παιδαγωγικά καί ἄλλα κείμενα ποῦ εὐκαιριακὰ ἢ πιὸ συστηματικὰ ἐκφράζονται θεωρητικά γύρω ἀπό τὸ θέμα αὐτό, κείμενα ποῦ ἀσκοῦν κριτική στὶς πρακτικὲς δίνοντας παράλληλα ὑποδείγματα καί ὁδηγίες, γ) ἀπό τή λογοτεχνία γενικά, ἢ πιὸ εἰδικὰ ἀπὸ ἐκείνη ποῦ ἀπευθύνεται στά παιδιά.

Ἀπὸ τὴν ποικιλία τοῦ ἔντυπου αὐτοῦ ὕλικου, τοῦ ὁποῖου ἕνα μεγάλο μέρος περνᾷ ἀπὸ τὸν περιοδικὸ τύπο, τὸ σῶμα τοῦ ἀνθολογίου περιορίστηκε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν παιδαγωγικὴ καί κανονιστικὴ φιλολογία. Ἐκεῖ καί ἀναζητήθηκαν τὰ κείμενα ποῦ ἀναφέρονται στοὺς κοινωνικοὺς ρόλους καί τὴν ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν, κείμενα ποῦ δὲν ἀφοροῦν μόνο στὶς γνώσεις καί τίς παιδαγωγικὲς μεθόδους ποῦ πρέπει νά υἰοθετοῦνται στό σχολεῖο, ἀλλὰ συχνὰ καί στὴν ἀγωγή μέσα στὴν οἰκογένεια ἢ στό εὐρύτερο κοινωνικὸ περιβάλλον, στὶς ἠθικὲς ἀρετὲς καί τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς μὲ βάση τὰ ὁποῖα πρέπει νά διαμορφώνεται ἡ γυναίκα.

Μιὰ συλλογὴ λοιπὸν ἀπὸ τέτοιου εἶδους κείμενα καί μὲ αὐτὸ τὸ θέμα, ἂν καί πρωτότυπη στό χῶρο τῆς ἔκδοσης πηγῶν, θὰ μπορούσε ὥστόσο εὐκόλα νά ἀποθαρρύνει τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη, καθὼς ἐμφανίζεται ὡς διαρκὴς ἐπανάληψη κοινοτοπιῶν: τὸ γυναικεῖο πρότυπο τῆς μητέρας-συζύγου-οἰκοδόστουνας, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο πρέπει νά μορφώνονται τὰ κορίτσια, ἢ οἱ «γυναικεῖες» ἀρετὲς ποῦ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτό. Ὡστόσο ἡ δυναμικὴ τῶν στερεότυπων αὐτῶν θὰ μεταβάλλεται σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλες παραμέτρους ποῦ ἐξελίσσονται ἢ διαφοροποιοῦνται συγχρονικά. Ἔτσι, γεννιοῦνται τὰ ἐρωτήματα: μέσα σὲ ποιὲς συγκυρίες ἰδεολογικοπολιτικὲς ἀρθρώνεται ὁ λόγος αὐτός, ποιοὶ εἶναι οἱ φορεῖς του, μέσα σὲ ποιὰ ἐπιχειρηματολογία λειτουργεῖ, ἀπὸ ποιὲς προτάσεις συνοδεύεται καί, βέβαια, ποιὰ πρακτικὴ τὸν ἀκολουθεῖ καί μέσα σὲ ποιὲς ἀνάγκες κοινωνικὲς ἐντάσσεται. Μόνο μιὰ τέτοια συνολικὴ προσέγγιση, μὲ λίγα λόγια μιὰ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης καί τῶν ἰδεῶν ποῦ

τὴν πλαισιώνον — ὡς μέρος, πάντοτε, μιᾶς εὐρύτερης κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἐκπαίδευσης— θὰ μπορούσε νὰ δώσει πῶς ὀλοκληρωμένα τὴ δυναμικὴ αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ νὰ ἀναδείξει ταυτόχρονα ἓνα πολύπλευρο στοχασμὸς, π.χ. γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν φύλων, τὸ ἰδιωτικὸ καὶ τὸ δημόσιον, τὸ σύγχρονον καὶ τὸ παραδοσιακόν, τὴν οἰκογένειαν, τὴ μητροτητα, τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρροθμίσης.

Μὲ ἀφετηρία τὶς παρατηρήσεις αὐτές, ἡ εἰσαγωγή πὸς ἀκολουθεῖ —στὸ σύνολόν της μὲ τὴ μορφή ὑπόθεσης— ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπισημάνει ὀρισμένες διαφοροποιήσεις καὶ ἐξελίξεις, ἀνοιχτές στὴ μελλοντικὴ ἔρευνα. Στὴν ἴδια λογικὴ ὑπακούει καὶ ἡ παρουσίαση τῶν κειμένων: ἡ κατάταξή τους εἶναι χρονολογικὴ, ἓνα στίγμα ὁμως ἐπιμέρους προβληματισμοῦ δίνει μίαν χαρακτηριστικὴν φράση πὸς ἐπιλέχθηκε ὡς προμετωπίδα σὲ κάθε τεμάχιον· ἐξάλλου, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἓνα ἕκτενὲς ἄρθρον ἢ μίαν μελέτη δημοσιεύονται μὲ τὴ μορφή χωριστῶν τεμαχίων.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ συμβατικὸ ὄριον τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ ἐργασία αὐτὴ τερματίζεται σὲ μιὰ ἄλλη χρονολογία πὸς θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ θεωρηθεῖ —συμβολικὰ πάντα— τομὴ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία γενικὰ, ἀλλὰ καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης: τὸ 1910, ὅποτε ἐγκαθιδρύεται τὸ βενιζελικὸ καθεστῶς, δηλώνει τὴν ἀπαρχὴν κοινωνικῶν καὶ θεσμικῶν μεταρροθμίσεων πὸς ἐκφράζουν τὴν πρόθεσιν νὰ συγκροτηθεῖ ἓνα μοντέρνον, εὐρωπαϊκῶν τύπου, καπιταλιστικὸν κράτος. Τὴν ἴδια χρονίαν ἰδρύεται ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Ὁμιλος, πὸς μέσα στοὺς κόλπους του θὰ ἀναπτυχθεῖ ὁ ἐκπαιδευτικὸς δημοτικισμὸς καὶ θὰ ἀσκηθεῖ μίαν συστηματικὴν κριτικὴν στὸ παραδοσιακὸ σχολικὸ σύστημα: μιὰ νέα ἐποχὴ ζυμώσεων, συγκρούσεων, πρωτοβουλιῶν καὶ μεταρροθμίσεων ἀρχίζει στὸ χῶρον τῆς ἐκπαίδευσης.

Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὴ Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἑλληνικῆς Νεολαίας, πὸς στὸ πλαίσιον τοῦ ἐρευνητικοῦ τους προγράμματος πραγματοποιήθηκε ἡ ἐργασία αὐτή. Ξεχωριστὰ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Φίλιππον Ἡλιὸν, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε τὶς διαδοχικὰς φάσεις τῆς ἔρευνας αὐτῆς, μοῦ συμπαραστάθηκε σὲ δυσκολίας πὸς ἀντιμετώπισα, καὶ μὲ τὶς ὑποδείξεις του σὲ ὕλικον ἢ στὸν ἐντοπισμὸν προβλημάτων μὲ εὐαισθητοποίησε πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Γιὰ τὶς παρατηρήσεις τους σὲ ἓνα πρῶτον στάδιον τῆς δουλειᾶς μου θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὴν Ἐφη Ἀβδελά, τὸν Ἀλέξη Δημαρᾶ, τὸν Χρηστο Λοῦκο, τὴν Ἄννα Φραγκουδάκη, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν Ἐλένη Ἐλεγμίτου, τὴ Ρούλα Ζιώγον καὶ τὴν Ἀλεξάνδρα Μπακαλάκη γιὰ τὶς χρήσιμες συζητήσεις καὶ τὴν ὑπόδειξιν ὕλικου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμὰ τὴν Ἐλένη Βαρίκα πὸς κουβέντισε μαζί μου μεθοδολογικὰ καὶ ἄλλα προβλήματα καὶ ἔθεσε στὴ διάθεσίν μου ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν (ἀνέκδοτην ἀκόμα) διατριβὴν της. Τὶς εὐχαριστίαις μου γιὰ τὴν

έξυπνέρευση, τήν πρόσβαση σέ ύλικό και τή χρήση φωτογραφικοῦ ἀρχείου θά ήθελα νά έκφράσω πρὸς τὸ Ἑλληνικό Λογοτεχνικό και Ἱστορικό Ἀρχεῖο (Ε.Λ.Ι.Α.), καθὼς και πρὸς τή διευθύντρια τῆς Σχολῆς Χίλλ Μαιρη Παναγιωτοπούλου. Τέλος, αισθάνομαι τήν ἀνάγκη νά εὐχαριστήσω ιδιαίτερα τήν Ἑλένη Γεωργιάδου γιά τή συμβολή της, μέ τήν ὁποία ἀπόκτησε μορφή ἡ έρευνα αὐτή, ἀλλά και γιά τήν ἠθική της ὑποστήριξη στήν τελευταία δύσκολη φάση τῆς έκδοσης ἑνὸς βιβλίου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι γιά ἔνδεχόμενα λάθη ἢ ἀδυναμίες ἡ εὐθύνη εἶναι ἀποκλειστικά δική μου.

Ἀθήνα, Νοέμβριος 1987

Ε. Φ.

3. 'Η Φ. Χίλλ με τις μαθήτριάς της, 1865

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ αἴτημα γιὰ τὴ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν στὰ πρώιμα μετεπαναστατικά χρόνια

Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ γίνει πραγματικότητα ἡ ἐπαγγελία τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὅτι ἡ διάδοση τῆς παιδείας θὰ συνέβαλλε καθοριστικὰ στὴν ἔθνικὴ ἀναγέννηση, στὴν ὑλοποίηση καὶ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἦδη, ἀπὸ τὰ ταραγμένα χρόνια τοῦ Ἀγώνα, εἶχε ἐκφραστεῖ καθαρὰ ἡ πρόθεση νὰ εἶναι κατοχυρωμένο συνταγματικὰ τὸ δικαίωμα στὴ μόρφωση γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνες καὶ ὑπεύθυνη γι' αὐτὸ νὰ εἶναι ἡ κυβέρνηση¹. Παράλληλα, εἶχαν λειτουργήσει σχολεῖα, ἀλληλοδιδασκτικὰ² τὰ περισσότερα, σὲ διάφορες περιοχές. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὴ Φιλόμουσο Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1825 στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἦταν τὸ πρῶτο παρθεναγωγεῖο ποὺ λειτούργησε³. ἔκανε πράξη

1. Α. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε* (Τεκμήρια Ἱστορίας), τ. Α' (1821-1894), Ἀθήνα 1973, σ. κστ' - κζ'.

2. Τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα λειτούργησαν μὲ βάση τὴν ὁμώνυμη μέθοδο ποὺ ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, γιὰ νὰ ἐξαπλωθεῖ σὲ ἄλλα κράτη στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου. Σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο αὐτή, οἱ πιὸ προχωρημένοι μαθητὲς («πρωτόσχολι») βοηθοῦσαν τὸ δάσκαλο στὸ ἔργο του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διδάσκονται σὲ μιὰ τάξη ἑκατοντάδες παιδιὰ· τὸ σύστημα συντελοῦσε σημαντικὰ στὴ διάδοση τῶν πρώτων γραμμάτων καὶ στὴν καταπολέμηση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ χωρὶς πολλὰ ἐξοδα καὶ ἀπαιτήσεις σὲ διδασκαλικὸ προσωπικόν. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, Ἕλληνες λόγιοι ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, ἡ ὁποία υιοθετήθηκε ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ διατηρήθηκε μέχρι τὰ τέλη τοῦ αἰώνα (τὸ 1880 καταργήθηκε ἐπίσημα). Ἐπίσημο ἐγχειρίδιό τῆς μεθόδου ὀρίστηκε ὁ «Ὀδηγὸς» τοῦ γάλλου καθηγητῆ Κ. Sarazin, ποὺ μετέφρασε ὁ Ἰ.Π. Κοκκῶνης, συνεργάτης τοῦ Καποδίστρια. Γιὰ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο βλ. ἐνδεικτικὰ Β. Παπαγεωργίου, «Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος καὶ ἡ εἰσαγωγή της στὴν Ἑλλάδα», *Ἐπιτηρίς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως*, ἔτος Α', 1932, σ. 286-291 καὶ Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσεως*, Ἀθήνα 1942, σ. 128-155.

3. Ὁ λόγιος καὶ ἱεροδιάκονος Νεόφυτος Νικητόπλος, ποὺ ἀνέλαβε νὰ διδάξει στὸ παρθεναγωγεῖο αὐτό, ἰδιαιτέρως εὐαίσθητος στὸ θέμα τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς, ἐφάρμοσε ἕνα σύστημα—ἀρκετὰ πρωτότυπο, καθὼς φαίνεται, γιὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολικὰ δεδομένα τοῦ 19ου αἰώνα—σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο οἱ μαθήτριες συμμετεῖχαν ἐνεργὰ στὴ διοίκηση τοῦ σχολείου: Α. Δημαρᾶς, «Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Γιὰ ἕνα ἀλλοιώτικο Ἑλληνικὸ σχολεῖο», *Ὁ Ἐρασιστής*, τ. ΙΑ', 1974, σ. 323 - 332. Βλ. ἐπίσης: Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830 -1893)*, Ἱστορικὸ Ἀρ-

τὴν ἔκκληση πού λίγα χρόνια πρὶν εἶχε ἀπευθυνθεῖ στοὺς Ἕλληνας μέσα ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ κείμενο τοῦ Ἀγώνα, τὴ Διακήρυξη τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας (27 Ἀπριλίου 1822) : «Μὴν ἀμελήσητε τὴν παιδείαν τῶν ἀγαπητῶν Σας τέκνων, ἀρρένων τε καὶ θηλέων, μὴ ἀγωνίζεσθε διὰ νὰ τοὺς ἀφήσητε κληρονομίαν χρημάτων, ἀλλὰ δαπανήσατε μετὰ χαρᾶς τὰ εὐαπὸβλήτα χρήματα διὰ νὰ τοὺς προμηθεύσητε τὸν ἀληθῆ καὶ ἄσυλον θησαυρὸν τῆς παιδείας...»¹.

Τὸ εὐνοϊκὸ αὐτὸ κλίμα πρὸς τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα συνεχίζεται στὴν καποδιστριακὴ περίοδο, ὅποτε πυκνώνουν οἱ πρωτοβουλίες ἰδιωτῶν στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῶν δύο φύλων, κυρίως ὅμως θεμελιώνεται ἡ πρωτοβάθμια κρατικὴ ἐκπαίδευση, κύριο μέλημα τῆς πολιτικῆς τοῦ Κυβερνήτη, μὲ τὴν καθιέρωση τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων· τὰ σχολεῖα αὐτὰ προορίζονταν κυρίως γιὰ τὰ ἀγόρια, ὅμως δὲν ἀποκλειόταν καὶ ἡ φοίτηση τῶν κοριτσιῶν². Ὁ ὀλοκληρωμένος ὡστόσο σχεδιασμὸς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ στὴν πράξη τοῦ τριτοβάθμιου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος (γιὰ τὰ κορίτσια θεσμοθετεῖται μόνον ἡ πρώτη βαθμίδα), συγκεντρωτικοῦ καὶ ὁμοιόμορφου, σύμφωνα μὲ τὰ δυτικὰ πρότυπα, συντελεῖται μετὰ τὴν ἀφιξὴ τῶν Βαυαρῶν, παράλληλα μὲ τὴν παγίωση καὶ ἄλλων κρατικῶν θεσμῶν.

Ἡ ὀργάνωση λοιπὸν τῆς ἐκπαίδευσης ἐμφανίζεται στὴν πράξη, ἀλλὰ ἴσως ἀκόμα πιὸ ἔντονα στὴ θεωρία, ὡς πρωταρχικὸ καθήκον στενὰ δεμένο μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ νέου κράτους, ὅπως τὸ ὀραματίζονται λόγιοι καὶ πολιτικοὶ τῆς ἐποχῆς : ἓνα κράτος εὐνομούμενο, ἀντάξιο τῆς κληρονομιάς τῶν προγόνων καὶ ἐφάμιλλο μὲ τὰ «πολιτισμένα ἔθνη» τῆς Δύσης, ἓνα κράτος προπαντὸς ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὴ «διαφθορά» καὶ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς τυραννίας. Σύμφωνα μὲ φιλελεύθερες ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, οἱ ἐπιβιώσεις αὐτές, καὶ κυρίως οἱ προλήψεις κατὰ τῆς μόρφωσης, προλήψεις πού διαμόρφωναν ἀνελεύθερες συνειδήσεις, ἔπρεπε νὰ καταπολεμηθοῦν· ἔπρεπε νὰ γίνῃ πεποιθήση ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐκπαίδευσης ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ χριστιανικῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν —στὴ διευκρίνιση αὐτὴ ἐμμένει ὁ Νεόφυτος Βάμβας— πού

χεῖο Ἑλληνικῆς Νεολογίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 2, Ἀθήνα 1986, σ. 40 κ.έ.· πρβλ. Ἀλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, *Ἡ ἐκπαίδευση τῶν Ἑλληνίδων κατὰ τὴν ὀθωνικὴ περίοδο*, Ἱστορικὴ παιδαγωγικὴ ἔρευνα, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Παιδαγωγικὸς Τομέας, Ἀθήνα 1986 (ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή), σ. 61 κ.έ.

1. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση πού δὲν ἔγινε*, σ. 7. Γιὰ τὶς πρωτοβουλίες καὶ τὸ κλίμα πού ἐπικρατεῖ στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ καὶ καποδιστριακὴ περίοδο, βλ. εἰδικότερα: Α. Δημαρᾶς, «Τὰ ἐκπαιδευτικὰ κατὰ τὸν Ἀγώνα», *Νέα Ἔστια*, Ἀφιέρωμα στὸ Εἰκοσιένα (Χριστούγεννα 1970), τχ. 1043, σ. 51 κ.έ., καὶ Α. Dimaras, *Foreign and particularly English Influences on Educational Policies in Greece during the War of Independence and their Development under Capodistrias, 1821-1831*, Ph. D. Thesis, London University, 1973.

2. Σ. Ζιῶγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν*, σ. 46 κ.έ.

μελλοντικά θά γίνουν «πατέρες και μητέρες, πολῖται και πολίτιδες»: «Δὲν εἴμεθα πλέον εἰς τὴν δουλείαν τῆς ἀμαθείας και τῆς ἀνομίας», γράφει τὸ 1834 ὁ ἴδιος λόγιος. «Νέα ὑπαρξίς μᾶς ἐδόθη ἀπὸ τὸν αἰώνιον Κύριον και Διανομέα τῶν Ἐθνῶν, παιδείας και εὐνομίας ἀπόλαυσις πρόκειται εἰς πάντας χωρὶς καμμίαν ἐξαιρέσιν.[...] Ἄς ἐκδυθῶμεν ὅλοι τὸν παλαιὸν ἐκεῖνον ἄνθρωπον, τὸν δεδουλωμένον και τεταπεινωμένον· ἄς ἐκδυθῶμεν τὸν νέον, τὸν εὐνομούμενον»¹.

Μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἰδεολογικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου προβάλλεται ἔντονα ἡ διάθεση ρήξης μὲ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθὸν τῆς ἀμάθειας και τῆς τυραννίας, φαίνεται νὰ λειτουργοῦν τὰ λιγοστὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση, γραμμένα ἀπὸ λογίους ποὺ εἶχαν θητεύσει ἢ γαλουχηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ και τὴ δυτικὴ σκέψη². Τὰ κείμενα αὐτὰ στιγματίζουν τὶς προλήψεις τῶν «βαρβάρων ἐθνῶν» ἢ, πιὸ συγκεκριμένα, τὰ ὀθωμανικὰ ἤθη ποὺ καταδίκασαν «τὸ ἡμισυ μέρος τοῦ ὅλου γένους τῶν ἀνθρώπων» σὲ πλήρη ὑποταγὴ στὶς ἐπιθυμίες ἢ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀνδρῶν, μὰ πιὸ πολὺ ποὺ τοῦ στεροῦσαν τὴ δυνατότητα νὰ μορφώνεται. Ἔτσι, ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν τῶν ἀστικῶν στρωμάτων κατ' ἀρχὴν —τῆς «μεσαιῆς τάξεως» κατὰ τὸν Ἀλέξανδρο

1. Ν. Βάμβας, *Ὁμιλία εἰς τὴν Γ' ἐτήσιον ἐξέτασιν τοῦ Φιλελληνικοῦ Παιδαγωγείου*, Ἐρμούπολη 1834, σ. 8. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Ν. Βάμβα, ὅπως και τὸ κείμενο τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας ποὺ προαναφέρθηκε, ἀπηχοῦν εὐνοϊκὲς διαθέσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπέναντι στὸ δικαίωμα τῶν γυναικῶν νὰ μορφωνοῦν, ἐκφρασμένες ἰδιαίτερα—ἀν και μὲ διαφορετικὴ ὀπτική— ἀπὸ τὸν Ρήγα Βελεστιλιῆ και τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ. Ἐξάλλου, ἡ δυνατότητα μόρφωσης γιὰ τὰ κορίτσια ὀρισμένων κοινωνικῶν στρωμάτων —ἔστω ἄτυπα και μὴ συστηματικά— δὲν ἦταν ἀνύπαρκτη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ἐνῶ, στὰ τέλη τοῦ 18ου και τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐντοπίζεται ἡ παρουσία μορφωμένων γυναικῶν σὲ ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων (π.χ. στοὺς φαναριωτικοὺς κύκλους)· βλ. ἐιδικότερα Ρ. Μ. Kitromilides, «The Enlightenment and Womanhood; Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. Ι., ἀρ. 1 (Μάιος 1983), σ. 39-61 και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 19 κ.ἐ. και 320-321. Τὶς παρανομίες τῆς Ἐπανάστασης, συγκεκριμένα, δύο μεταφράσεις δυτικῶν κλασικῶν ἔργων γιὰ τὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση φέρουν τὸ ὄνομα Ἑλληνίδων: τῆς Ραλλοῦς Σούτζου (*Παρανομίες μητρὸς πρὸς θυγατέρα. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων Συγγραμμάτων τῆς κυρίας Δελαμπέρ...παρὰ τῆς ἐκλαμπροτάτης Δομνίτζας Ραλλοῦς Σούτζου...*, Βενετία 1819) και τῆς Εὐανθίας Κατῆρ (*Συμβουλαὶ πρὸς τὴν θυγατέρα μου. Σύγγραμμα Ἰ.Ν. Βουίλλου. Μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ε[ὐανθίας] Ν[ικολάου] Κατῆρ] τῆς ἐξ Ἀνδρου, Κυδωνίης 1820*). Πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τὶς πρώτες γιὰ τὴ νοελληνικὴ βιβλιογραφία μεταφράσεις πάνω στὸ θέμα ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ, οἱ ὅποιες, μαζὶ μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἀντίστοιχες μεταγενέστερες ἐπιλογὲς δυτικῶν ἔργων, ἀπαιτοῦν εἰδικότερη και συστηματικότερη ἐρευνα.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Βάμβα και ἄλλοι γυναικῶν λογίτοι ἐκφραστήκαν ἢ ἔδρασαν στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν ἤδη μὲσα στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ἐλευθέρου κράτους: ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ὁ Γεώργιος Σερούσιος, ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης και ὁ Ἰωάννης Π. Κοκκῶνης. Ἄν και μὲ διαφορετικὴ ἰδεολογικὴ συγκρότηση ὁ καθένας, συγκλίνουν στὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση. Μὲ ἐξαιρέση τὸν

Ρίζο Ραγκαβή¹, κάθε οικογένειας «διακεκριμένης εἰς τὴν κατάστασιν καὶ εἰς τὸ γένος» κατὰ τὸν Ν. Βάμβρα²— προβάλλεται ὡς βασικὸ στοιχεῖο πολιτισμοῦ, προόδου καὶ ἐλευθερίας.

Ἄντιθετὴ πρὸς τὴν πρόοδο αὐτὴ καὶ μαζί ἐμπόδιο στὴν καινούρια δημόσια ζωὴ τῶν ἀνδρῶν θεωρεῖται ἡ ἀπουσία κάθε πνευματικῆς καλλιέργειας στὶς γυναῖκες, θύματα ἔτσι τῶν προλήψεων ἀλλὰ καὶ ἐνὸς ψυχισμοῦ εὐάλωτου σὲ πάθη καὶ «εἰς τὰς ἐπικινδύνους ἀποπλανήσεις τῆς φαντασίας», ποῦ μόνο ἡ «ὕγιής τοῦ νοῦς δαίαιτα» μπορεῖ νὰ θεραπεύσει. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια λογικὴ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ «εἰς μόνον τὸ μητρικὸν ἔνστιγμα»³ ἡ μόρφωση τῶν αὐριανῶν πολιτῶν. Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ μητέρα εἶναι ἐκείνη ποῦ μεταδίδει στὰ παιδιά τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος θὰ τροφοδοτεῖ καὶ θὰ ἐπαναπροσδιορίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος τῆς περιόδου ποῦ ἐξετάζουμε στὸ ἀνθολόγιο.

Σύντροφος λοιπὸν ἡ μητέρα τῶν (μελλοντικῶν) πολιτῶν, θυγατέρα ἢ οἰκοδέσποινα στὸ σπίτι, ἡ γυναίκα δὲν πρέπει νὰ μένει ὀλοκληρωτικὰ ἀμαθής. Πλάι στὶς ὀρθολογιστικὲς καὶ ἐκσυγχρονιστικὲς ἀποχρώσεις τῆς ἐπιχειρηματολογίας ποῦ ἀναφέρθηκε, ἕνας παραδοσιακὸς καὶ στερεότυπος λόγος ποῦ θεωρεῖ τὴ γυναίκα πηγὴ κάθε εὐτυχίας ἢ δυστυχίας τῶν ἀνδρῶν καὶ τῆς οικογένειας χρησιμοποιεῖται συχνὰ γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἀνάγκη τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν. Ὅχι «πολίτιδα» συνεπῶς μὲ τὴν ἔννοια τῆς συμμετοχῆς της στὰ κοινά, ἀλλὰ

Γ. Σερούιο, ποῦ ἔδρασε στὴ Σύρο καὶ ἄφησε ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα σχετικὰ κείμενα (*Περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Παρθενωγωγείου καὶ ποία γενικὴ καὶ τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρουσα πορίζεται ἐντεῦθεν ἀλήθεια*, Ἐρμούπολη 1847), οἱ ὑπόλοιποι συνδέονται μὲ τὴν ἰδρυση τῆς Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα (1836) καὶ τοῦ «ἀνωτέρου» παρθενωγωγείου - διδασκαλείου (Ἄρσάκειο) ποῦ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία (1837) καὶ ἔγινε, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ βασικὸς φορέας τῆς γυναικεῖας ἐκπαίδευσης στὴν Ἑλλάδα ὀλόκληρο σχεδὸν τὸν 19ο αἰῶνα. Δύο ἀκόμα λόγιοι, ἴσως λιγότερο γνωστοί, εὐαισθητοποιοῦνται ἰδιαιτέρα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν: ὁ Ἅλιος Χριστοφίδης στὸ περιοδικὸν τοῦ Ὁ Παιδαγωγός (Πειραιᾶς 1839), καὶ ὁ γιὰ τὸς Π. Ζωντανός, ὁ ὁποῖος δημοσιεύει στὴν Ἐρμούπολη τὸ 1836 τὴν πρωιμότερη πρωτότυπη ἐκτενὴ μελέτη γιὰ τὴν «ἀνατροφή» τῶν κοριτσιῶν ποῦ μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε (βλ. ἐδῶ, σ. 75, 79-98). Τὸ ἔργο ἐμφανίζεται ἐπηρεασμένο ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν εἶναι διακριτὰ τὰ ὄρια ἀνάμεσα σὲ αὐτούσιες μεταφορὲς - διασκευὲς ξένων κειμένων, σὲ εὐαισθησίες τοῦ συγγραφέα καὶ σὲ ὑπαρκτὰ κοινωνικὰ αἰτήματα. Τὸ πρόβλημα αὐτό, βέβαια, ἀφορᾷ πολλὰς ἀπὸ τίς πηγὰς μας, ἰδιαιτέρα ἴσως τίς πρῶτες.

1. Πρὸς τὰ κορίτσια αὐτῆς τῆς τάξης τονίζει ὅτι ἀπειθύνεται ὁ Α.Ρ.Ραγκαβῆς, δταν τὸ 1838 μεταφράζει ἕνα ἀπὸ τὰ κλασικὰ βιβλία στὸ εἶδος του, τὴν *Πατρικὴ συμβουλή πρὸς τὴ θυγατέρα* μου τοῦ J.H. Campe' βλ. «Πρόλογος τοῦ μεταφραστῆ», ἐδῶ, σ. 109.

2. Ν. Βάμβρας, *Αὐτοσχέδιος ὁμιλία...εἰς τὴν ἔναρξιν τοῦ σχολείου τῶν εὐγενῶν κορασιῶν*, Ἐρμούπολη 1834· ἐδῶ, σ. 78.

3. Ν. Βάμβρας, *Ὁμιλία εἰς τὴν πρώτην ἄνοιξιν τοῦ Σχολείου τῶν Κορασιῶν τοῦ Δήμου Πειραιῶς, τὴν 24 Ἰουνίου 1837*· ἐδῶ, σ. 101.

μέσα από τους ρόλους της στην οικογενειακή σφαίρα, όπως τὸ θέλει ἐξάλλου καὶ ἡ παράδοση ἢ ὅπως ἡ «φύσις», ἡ «συνήθεια», ἡ «κοινὴ δόξα» καὶ οἱ «νόμοι» ἔχουν ἀμετάκλητα ὀρίσει¹.

Οἱ διαφοροποιημένοι στόχοι τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν

Γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στοὺς ρόλους αὐτοὺς τὰ κορίτσια θεωρεῖται ὅτι πρέπει νὰ γνωρίζουν τὰ στοιχειώδη γράμματα, παράλληλα ὅμως νὰ δέχονται καὶ μιὰ εἰδικότερη παιδεία, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀνδρική, καὶ μάλιστα σὲ σχολεῖα χωριστὰ κατὰ προτίμηση, σύμφωνα καὶ μὲ τὰ δυτικὰ πρότυπα. Κατὰ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα σημαντικὸ ποσοστὸ κοριτσιῶν ποὺ —ιδιαίτερα στὰ νησιὰ— φοιτᾶ μαζὶ μὲ τὰ ἀγόρια στὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τοῦ κράτους², ἀρχίζουν νὰ ἰδρύνονται καὶ χωριστὰ σχολεῖα γιὰ κορίτσια σὲ ἀστικές περιοχές³. Εἶναι ἐνδεικτικὴ, τὸ 1829, ἡ ἀπόφαση τοῦ δήμου Ἐρμούπολης νὰ ἰδρυθεῖ ἰδιαίτερο σχολεῖο γιὰ τὰ κορίτσια ποὺ συνεκπαιδεύονταν μὲ τὰ ἀγόρια στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ τοῦ προτεστάντη ἱεραποστόλου Chr. L. Korck. Ὡς στόχος τοῦ σχολείου προβάλλεται ἡ ἐξάσκηση τῶν μαθητριῶν στὰ ἐργόχειρα, καὶ τὴν ἐπιτήρησή του ἀναλαμβάνει μιὰ ἐπιτροπὴ κυριῶν⁴. Τὸ 1830, ὁ δήμος τῆς Ἐρμούπολης προχωρεῖ καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ἀξιοσημεῖωτη καινοτομία: ἰδρύει, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Chr L. Korck, τὸ πρῶτο δευτεροβάθμιο «ἐλληνικὸ» παρθεναγωγεῖο⁵.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ξεχωριστὴ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν παραμένει τίς

1. Π. Ζωντανός, *Περί ἀνατροφῆς τῶν κορασιῶν καὶ τῆς δημοσίου ἐκπαιδύσεως τῶν ἀρρέων*, Ἐρμούπολη 1836· ἐδῶ, σ. 82.

2. Σύμφωνα μὲ μετρήσεις, ἡ συμμετοχὴ τῶν κοριτσιῶν στὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τοῦ νησιωτικοῦ χώρου φτάνει τὸ ποσοστὸ τοῦ 21% περίπου, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας μόλις φτάνει τὸ 10,5%· ἕνα μικρὸ ποσοστὸ κοριτσιῶν (2,07%) συνεκπαιδεύεται μὲ τὰ ἀγόρια καὶ στὰ «ἐλληνικὰ» σχολεῖα· βλ. Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Ἡ ἐκπαίδευση τῶν Ἑλληνίδων κατὰ τὴν ὀθωνικὴν περίοδο*, σ. 78 κ.έ. καὶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν*, σ. 40 κ.έ.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 49 κ.έ. καὶ Α. Λαμπράκη Παγανού, ὁ.π., σ. 96 κ.έ.

4. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγὰι τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, σειρά τρίτη: *Τὰ περὶ Παιδείας*, τ. Α', Ἀθήνα 1968, σ. 258-263 καὶ 279- 286. Γενικότερα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης σ' ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέντρα τῆς, τὴν Ἐρμούπολη, καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ἐδῶ ἡ δημοτικὴ ἀρχή, βλ. Α. Λαμπράκη - Παγανού, ὁ.π., σ. 150 κ.έ.

5. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ι.Ν. Βαλέττας, *Ὁμιλία εἰς τὴν Γ' ἐτήσιον ἐξέτασιν τοῦ ἐν Ἐρμούπολει Ἀνωτέρου Σχολείου Κορασιῶν τὴν 20 Ἰουλίου 1841*, Ἐρμούπολη 1841. Πληροφορίες γιὰ τὸ πρῶτο αὐτὸ καὶ μοναδικό, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, «ἐλληνικὸ» παρθεναγωγεῖο ποὺ λειτουργεῖ μὲ ἔξοδα δημοτικά, βλ. Α. Λαμπράκη - Παγανού, ὁ.π., σ. 194 κ.έ.

πρώτες δεκαετίες —στο επίπεδο τῆς θεωρίας κυρίως— συγκεχυμένη ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο. Σύμφωνα μὲ τις λιγοστὲς ἀναφορὲς πού διαθέτουμε, τὰ ἐργόχειρα (κοπτική, ραπτική, πλέξιμο) θεωροῦνται τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς εἰδικῆς αὐτῆς παιδείας. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἐκφράζει καὶ τὸ νομοθετικὸ διάταγμα τῆς κυβέρνησης τῆς Ἀντιβασιλείας γιὰ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα (1834) πού δὲν κάνει διάκριση φύλου ὡς πρὸς τὰ βασικὰ μαθήματα¹, προβλέπει ὅμως τὴ διδασκαλία εἰδικότερων πρακτικῶν μαθημάτων (ἀγρονομία, κηπουρική, δενδροκομία κ.ἄ.) γιὰ τὰ ἀγόρια καὶ «τὴν γύμνασιν εἰς γυναικεῖα ἐργόχειρα» γιὰ τὰ κορίτσια². Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐργόχειρα, στὰ κείμενα δίνεται ἐμφαση στὴ θρησκευτικὴ μόρφωση καὶ στὶς γνώσεις τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας.

Στὴν καλλιέργεια τῶν ιδεῶν αὐτῶν θὰ πρέπει, ὡς ἓνα βαθμὸ, νὰ συντέλεσαν φιλέλληνες καὶ φιλελληνίδες, ἰδιαιτέρα ἄγγλοι καὶ ἀμερικανοὶ προτεστάντες ἱεραπόστολοι. Ἄμεσοι φορεῖς τῆς δυτικῆς σκέψης γύρω ἀπὸ τοὺς ρόλους καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν πῆραν καὶ στὴν πράξη πρωτοβουλίες στὸν τομέα αὐτό. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀλληλοδιδασκτικὰ ἔδρυσαν καὶ εἶδος δευτεροβάθμιων παρθεναγωγείων ὅπου μόρφωσαν καὶ τις πρῶτες δασκάλες³. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίες πού διαθέτουμε, οἱ ἱεραπόστολοι ἔδιναν μεγάλη βαρῦτητα στὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση τῆς πρώιμης παιδικῆς ἡλικίας (εἶναι οἱ πρῶτοι πού ἔδρυσαν ἓνα εἶδος νηπιακῶν σχολείων στὴν Ἑλλάδα), ἰδιαιτέρα ὅμως τῶν κοριτσιῶν.

Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς οἱ ἱεραπόστολοι εἶχαν συλλάβει τὸ θέμα τῆς γυναικεῖας ἐκπαίδευσης μᾶς δίνουν πηγὲς γύρω ἀπὸ τὴ δράση τοῦ ἀμερικανοῦ John Henry Hill καὶ τῆς γυναίκας του Frances. Ἀπεσταλμένοι τῆς Protestant Episcopal Church⁴, ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀθήνα

1. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1 τοῦ Διατάγματος 6/18 Φεβρουαρίου 1834 «Περὶ δημοτικῶν σχολείων», τὰ μαθήματα αὐτὰ εἶναι: «Κατήχησις, Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς, Ἀνάγνωσις, Γραφή, Ἀριθμητική, ἡ γνώσις τῶν κατὰ νόμους παραδεδεγμένων σταθμῶν καὶ μέτρων, ἡ Γραμμικὴ Ἰχθυογραφία καὶ ἡ Φωνητικὴ Μουσική, εἰ δυνατόν δὲ καὶ στοιχεῖα τῆς Γεωγραφίας, τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, καὶ ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τὰ ἀναγκαϊότερα»: Γ. Βενθόλος, *Θεσμολόγιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως*, τ. Α' (1833 - 1883), Ἀθήνα 1884, σ. 1.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 13. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀνάμεσα στὰ λιγοστὰ κείμενα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν τὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο ὑπάρχει ἓνα δημοσίευμα πού ἐπιχειρεῖ νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο στὴ διδασκαλία τῶν ἐργοχειρῶν, ὥστε νὰ εἶναι τὸ ἴδιο ὁμοιόμορφη, συστηματικὴ καὶ ἀκριβῆς ὅπως καὶ «ἡ τῶν γραμμάτων»: Η. Χριστοφίδης, «Περὶ τοῦ τρόπου διδασκαλίας τῶν χειροτεχνημάτων (ἐλ. τὰ σχολεῖα τῶν Κορασιῶν)», *Ὁ Παιδαγωγός*, ἔτος Α', 1839, σ. 221-236 καὶ 251-291 (βλ. ἐδῶ, σ. 111-119).

3. Πληροφορίες γιὰ τις πρωτοβουλίες τῶν ἱεραποστόλων καὶ τῶν φιλελλήνων στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν, καθὼς καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς γύρω ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἐκπολιτιστικὴ δράση τους, βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, σ. 60 κ.ἑ. καὶ Α. Λαμπράκη-Παγανού, σ. 241 κ.ἑ. δ.π.

4. Στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τις ιδέες καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τῶν Hill στὴν

τὸ 1830 καί, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἴδρυσαν τὸ 1831 ἓνα «ἀνώτερο» παρθενγωγεῖο καὶ οἰκοτροφεῖο, σημερινὸ κέντρο τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης σὲ ὅλη τὴ μακρόχρονη ἱστορία του. Σύμφωνα με τοὺς Hill, ἡ ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν ὄλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, ἀνύπαρκτη σχεδὸν στὴν Ἑλλάδα, ἀποκτᾶ προτεραιότητα. Ἡ ἐπιρροή πού θά μπορούσαν νὰ ἀσκήσουν ὡς σύζυγοι καὶ μητέρες —παράλληλα βέβαια με ἐκείνη τῶν μορφωμένων κληρικῶν, ἄλλη σημαντικὴ ἔλλειψη πού ἐπισημαίναν— θά συντελοῦσε σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας γενιᾶς χριστιανῶν, ἀπαλλαγμένων ἀπὸ τὶς «προλήψεις» καὶ τὶς «δεισιδαιμονίες» πού, ὅπως πίστευαν οἱ ἴδιοι καὶ οἱ προτεσταντικοὶ κύκλοι με τοὺς ὁποίους συνδέονταν, μάστιζαν τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ μεγάλο ἀριθμὸ πιστῶν¹. Ἡ συστηματικὴ ἐρμηνεία τοῦ Εὐαγγελίου —γιὰ τὴ διάπλαση ὄχι μόνο τοῦ «νοῦ» ἀλλὰ καὶ τῆς «καρδιάς»— θά ἦταν ἡ βάση τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, παράλληλα με τὰ στοιχειώδη γράμματα καὶ τὰ ἐργόχειρα. Στὶς ἀνάγκες αὐτὲς ἀνταποκρινόταν τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο πού διεύθυνε ἡ Frances Hill. Παράλληλα, οἱ Hill πίστευαν ὅτι οἱ γυναικεῖες τέχνες μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν ὡς μέσο βιοπορισμοῦ γιὰ τὰ ἄπορα κορίτσια, καὶ σ' αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἀπέβλεπε τὸ εἰδικὸ τμῆμα τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ, ἐφαρμόζοντας στὴν πράξη ἓνα εἶδος γυναικείας ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης. Σύμφωνα με τὴ Frances Hill, ὅμως, ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐπιτακτικὴ ἡ οὐσιαστικὴ θρησκευτικὴ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν τῶν πλούσιων καὶ μορφωμένων οἰκογενειῶν τῆς διασπορᾶς πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα· αὐτὸ ἦταν ἓνα σημαντικὸ μέσο γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ἔλλειψη πίστεως πού, κατὰ τὴ γνώμη της, χαρακτήριζε «τὸ πιὸ φωτισμένο μέρος τῶν Ἑλλήνων». Γιὰ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους, λοιπόν, οἱ Hill —ὅπως καὶ ἄλλοι ἱεραπόστολοι καὶ φιλελληνίδες— ἔδωσαν βαρῦτητα στὴ μόρφωση δασκαλιστῶν. Ἡ ἐκπαίδευσή τους μάλιστα θά ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὴ, ἂν γινόταν μέσα σ' ἓνα οἰκοτροφεῖο, σὲ μιὰ «οἰκογένεια» χριστιανικῆ, ὅπως ἐκείνη τῶν Hill. Ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ἐνασχόληση με τὶς Γραφές, θά συνήθιζαν στὶς ἀρετὲς καὶ τοὺς ρυθμοὺς ἑνὸς ὀργανωμένου οἰκια-

¹ Ἑλλάδα, βλ. S.D. Denison, *A History of the Foreign Missionary Work of the Protestant Episcopal Church*, μέρος Α' (1821-1835), Νέα Ὑόρκη 1871· *The Spirit of Missions of the Protestant Episcopal Church*, τ. 1-5 (1836-1842)· Rev. William Bacon Stevens, *Service Commemorative of the Life and Work of the Rev. John Henry Hill*, Νέα Ὑόρκη 1882· Angela Constantinides-Hero, «F.M. Mulligan - Hill», στὸ *Notable American Women (1607-1950). A Biographical Dictionary*, Harvard University Press, 1971, σ. 191-193· Κ. Παπανικολάου, «Ἡ συμβολὴ τῶν Χίλλ στὴν Ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐλεύθερου βασιλείου (ἀνέκδοτη μελέτη)· βρισκεται δακτυλογραφημένη στὸ Ἀρχεῖο τῆς Σχολῆς Χίλλ).

1. Βλ. εἰδικότερα, S.D. Denison, σ. 124-125 καὶ Rev. William Bacon Stevens, σ. 14, ὁ.π.

κοῦ βίου, τὴν ἄλλη σημαντικὴ διάσταση τῆς ἰδιαίτερης διαπαιδαγωγώσεως τῶν γυναικῶν, ὅπως πίστευαν¹.

Τόσο ἡ ἀποτελεσματικότητά ὅσο καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐμβέλεια τῶν ἰδεῶν τῶν ἱεραποστόλων στὸ χῶρο τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν ἓνα ἀκόμα ζητούμενο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ θέματος ποῦ ἐξετάζουμε. Παρόλο ποῦ οἱ προτεστάντες γρήγορα κατηγορήθηκαν γιὰ προσηλυτισμὸ², τὰ σχολεῖα τους —ἰδιαίτερα τὸ παρθεναγωγεῖο τῶν Hill— προσέλκυσαν τὶς κόρες εὐκατάστατων καὶ μορφωμένων Ἑλλήνων τοῦ κράτους καὶ τῆς διασπορᾶς. Ἐξἄλλου, οἱ ἀπόψεις τους γιὰ τὴ συστηματικὴ ἐκπαίδευση δασκαλισῶν συνέπεσε μὲ τὸ ἀνάλογο ἐνδιαφέρον τῆς Κυβέρνησης, ποῦ ἀπὸ τὸ 1834 ἔστειλε ὑποτρόφους γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ στὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα τῶν Hill καὶ ἄλλων φιλελλήνων. Ἡ ἀνάγκη νὰ διαδοθεῖ ἡ στοιχειώδης γυναικεία ἐκπαίδευση ἀπαιτοῦσε περισσότερες δασκάλεις, γεγονός ποῦ κινήτοποίησε ἀποφασιστικὰ ἔλληνες λογίους καὶ παιδαγωγούς, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπαν ἄλλωστε μὲ δυσπιστία τὸ γεγονός ὅτι τὸ μονοπώλιο σχεδὸν μιᾶς ἀνώτερης μόρφωσης στὸν τομέα αὐτὸν εἶχαν σχολεῖα ξένων³. εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, ποῦ ἰδρύθηκε τὸ 1836 μὲ στόχο νὰ προωθήσει τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση, ξεκίνησε τὴ δημόσια δράση της μὲ τὴν ἴδρυση παρθεναγωγείου - διδασκαλείου στὴν Ἀθήνα (1837)⁴ καὶ ὁ τομέας τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν γρήγορα ἔγινε τὸ βασικὸ της ἔργο.

1. Συμπυκνωμένες τὶς παραπάνω ἰδέες ἐκφράζουν οἱ Hill σὲ δύο ἐπιστολές τους, ποῦ δημοσιεύει ὁ S.D. Denison, *ὁ.π.*, σ. 164-169. Ἡ εὐαισθητοποίηση αὐτῆ τῶν Hill γύρω ἀπὸ τὸ ρόλο καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ μὲ κάποιες ἐπιμέρους ἀνησυχίες ποῦ ἀρχίζουν νὰ διαμορφώνονται ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν Ἀμερικὴ, ἰδιαίτερα σὲ ὀρισμένους προτεστάντικους κύκλους, ὅπως π.χ. ἡ κριτικὴ στὴν ἐπιπόλαιη καὶ «διακοσμῆτικὴ» ἐκπαίδευση ποῦ εἶχε καθιερωθεῖ γιὰ τὰ κορίτσια τῶν ἀστικῶν οἰκογενειῶν, ἡ ἰδέα ἐνὸς καθοδηγητικοῦ - διαπαιδαγωγητικοῦ ρόλου τῆς χριστιανῆς γυναίκας, ὅχι μόνον μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ σχολείου ἢ τῆς οἰκογένειας ἀλλὰ καὶ ἐνὸς εὐρύτερου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἡ ἀξιολόγησι τοῦ δασκαλικοῦ ἔργου ὡς ἐπαγγέλματος κατεξοχῆν γυναικείου, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία εἶναι ἡ «γυναικεία» ἐπιστήμη. Βλ. σχετικὰ, K. Kish-Sklar-Catherine Beecher, *A Study in American Domesticity*, Νέα Ὑόρκη 1976. εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι ἡ F. Hill δέχτηκε οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ ἓνα γυναικεῖο σωματεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης ποῦ εἶχε ἰδρυθεῖ γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Emma Willard, πρωτοπόρο στὴν ἐπαγγελματικὴ μόρφωση τῶν δασκαλισῶν στὴν Ἀμερικὴ (βλ. Angela Constandinides - Hero, «F. M. Mulligan - Hill», *ὁ.π.*, σ. 192).

2. Βλ. σχετικὰ, J.A. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο (1833 - 1843)*, τ. Α' - Β', Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζικῆς, Ἀθήνα 1985-6, σ. 346-349 καὶ 563 κ.έ.

3. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, σ. 81 καὶ Α. Λαμπράκη-Παγανού, σ. 251, *ὁ.π.*

4. *Ἐγκαθίδρυσις τοῦ Σχολείου τῶν κορασιῶν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθήνα 1837· βλ. *ἐδῶ*, σ. 103-106.

4. Τὸ κτίριο τῆς Σχολῆς Χίλλ, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Θεουκιδίδου καὶ Νικοδήμου.
Σκίτσο χρονολογημένο περίπου λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα

“Αν, λοιπόν, μέσα στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, άτομα ή ομάδες προβληματίζονται ή προχωρούν σε πρωτοβουλίες γύρω από τη γυναικεία εκπαίδευση — πράγμα που δείχνει μία, έστω και περιορισμένη κοινωνικά και γεωγραφικά, ζήτηση στον τομέα αυτό— το κράτος δεν φαίνεται να ευαίσθητοποιήθηκε στον ίδιο βαθμό· τουλάχιστον όχι τόσο ώστε να υιοθετήσει μία συγκροτημένη πολιτική έδω, να παρέμβει δυναμικά, να προκαλέσει ή να διευρύνει ανάγκες, στάση που το χαρακτηρίζει από τα πρώτα χρόνια της ζωής του και για όλη σχεδόν την περίοδο που εξετάζουμε στο ανθολόγιο.

“Ένα πρώτο χαρακτηριστικό στοιχείο της στάσης του κράτους είναι ότι άφησε τη δευτεροβάθμια γυναικεία εκπαίδευση αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Με το νομοθετικό διάταγμα του 1834 θεσμοθετείται η στοιχειώδης γυναικεία εκπαίδευση, υποχρεωτική όπως η ανδρική, δηλώνεται όμως ότι, όπου είναι δυνατό, οι κοινότητες θα πρέπει να ιδρύουν χωριστά σχολεία για κορίτσια, στα όποια θα διδάσκουν δασκάλες. Αυτό όμως συχνά δεν ήταν έφικτό, τόσο γιατί επιβάρυνε τις κοινότητες όσο και γιατί υπήρχε έλλειψη δασκαλισσών. Με τέτοιας ύψης προσκόμματα όμως η άδιαφορία ή η δυσφορία της παραδοσιακής οικογένειας για τη μόρφωση των κοριτσιών όχι μόνο δεν πλήττεται αλλά και συντηρείται. “Έτσι, όταν το 1852 απαγορεύεται η συνεκπαίδευση των φύλων¹, που μέχρι τότε ήταν άνεκτη, η στοιχειώδης γυναικεία εκπαίδευση δέχεται ένα σοβαρό πλήγμα².

‘Εκεί όμως που φαίνεται έντονότερα η άδιαφορία του κράτους είναι η εκπαίδευση των δασκαλισσών. ‘Ο τομέας αυτός εγκαταλείφθηκε ουσιαστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία σ’ όλη την περίοδο που καλύπτει το ανθολόγιο. ‘Ο νό-

1. Έγκυκλιος του ύπουργού Σ. Βλάχου, αρ. 4077 «Περί άποχωρίσεως των άρρένων από τα κοράσια εις τα δημοτικά σχολεία», Γ. Βενθόλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Έκπαιδεύσεως*, σ. 199· έδω, σ. 141.

2. Στο θέμα αυτό έχει έκφρασει ή άποψη ότι, αντίθετα, ή μεικτή φοίτηση στάθηκε άνασταλτικός παράγοντας για τη συμμετοχή των κοριτσιών στο δημοτικό, καθώς προσέκρουε στις οικονομικές αντίληψεις της εποχής», και ότι ή άπαγόρευση της το 1852 φανερώνει την πρόθεση του κράτους να προωθήσει τη στοιχειώδη γυναικεία εκπαίδευση, καταναλώνοντας έτσι τυχόν δισταγμούς: Α. Λαμπράκη - Παγανού, *δ.π.*, σ. 125 και 131. ‘Η άπουσία ύποδομής ή ενδιαφέροντος από την πλευρά των δήμων (που επισημαίνεται στο ίδιο κεφάλαιο της παραπάνω εργασίας), θα πρέπει ώστόσο να λειτούργησε άρνητικά από τη στιγμή που αυτοί υποχρεώνονται να ιδρύουν χωριστά σχολεία για τα κορίτσια. Τò άπόλυτο του παραπάνω ίσχυρισμού δεν δικαιολογεί τò δεδομένο της συμφοίτησης άγριοιών - κοριτσιών στα πρώτα άλληλοδιδασκτικά σχολεία του κράτους. Τέλος, παραμένει ζητούμενο τò κατά πόσο πράγματι ή παραδοσιακή έλληνική κοινότητα την εποχή εκείνη συμμερίζεται τις αντίληψεις για τή μη συναστροφή των φύλων στην παιδική ήλικία και τή διαπαιδαγώγησή τους σε διαφορετικούς θεσμούς, σύμφωνα με πρότυπα δυτικών άστικών κοινωνιών, στα όποια ήταν ευαίσθητες ένδεχομένως όρισμένες μόνο κοινωνικές ομάδες ή φορείς του έπίσημου κρατικού λόγου στην Ελλάδα.

μος τοῦ 1834 προέβλεπε ὅτι στὸ διδασκαλεῖο ποὺ ἰδρύθηκε τὴν ἴδια χρονιά στὸ Ναύπλιο θὰ ἐκπαιδεύονταν καὶ δασκάλες, πρόθεση ποὺ δὲν πραγματοποιήθηκε, καθὼς προσέκρουε στὴν ἐπιφυλακτικότητα τοῦ κράτους ἀπέναντι στὴ συνεκπαίδευση τῶν φύλων· παράλληλα, ἡ οἰκονομικὴ στενότητα τὰ χρόνια ἐκεῖνα προβλήθηκε καὶ τότε, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ὡς βασικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀδυναμία ἕδρουσης χωριστοῦ κρατικοῦ διδασκαλείου γιὰ κοπέλες¹.

Τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους δασκάλες ἐκπαιδεύονται μὲ κρατικὲς ὑποτροφίες στὰ σχολεῖα τῶν φιλελλήνων, ὅπως εἶδαμε. Ἀπὸ τὸ 1842 καὶ σ' ἄλλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα ὑποψήφιος δασκάλους μορφώνονται ἀποκλειστικὰ στὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας: στὸ Ἀρσάκειο στὴν Ἀθήνα (1837) — ἡ ἑπωνυμία αὐτῆ, ποὺ ὀφείλεται σὲ δωρεὰ τοῦ πλοῦσιου ὁμογενῆ Ἀρσάκη γιὰ τὴν ἀνέγερση κτιρίου τὸ 1850, κατέληξε νὰ δηλώνει ὅλα τὰ παρθεναγωγεῖα-διδασκαλεῖα τῆς Ἑταιρείας— στὴν Κέρκυρα (1866), στὴν Πάτρα (1890), καθὼς ἐπίσης καὶ στὴ Λάρισα. Στὰ σχολεῖα αὐτὰ φοιτοῦσαν καὶ ἔμεναν ὡς οἰκίστιες ὑπότροφες τῆς ἴδιας τῆς Ἑταιρείας ἢ τῆς κυβέρνησης (ἢ συμμετοχῆ τοῦ κράτους ἐντοπίζεται ἐδῶ) μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ δουλέψουν μετὰ ὡς δασκάλες. Τὰ μαθήματα ὅμως παρακολουθοῦσαν καὶ κοπέλες ποὺ ἐπιθυμοῦσαν μιὰ μόρφωση ἀνώτερη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ δημοτικοῦ, εἴτε ὡς «ἐξωτερικὲς» εἴτε ὡς «ἐσωτερικὲς»-οἰκότροφες. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς προέρχονταν ἀπὸ οἰκογένειες μᾶλλον εὐκατάστατες, ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ πληρώνουν τὰ ὄχι εὐκαταφρόνητα διδάκτρα². Ἡ ἰδιότητα τοῦ Ἀρσακείου ὡς διδασκαλείου θηλέων, ἀναγνωρισμένη ἐπίσημα τὸ 1861, ἀπάλλαξε οὐσιαστικὰ τὸ κράτος ἀπὸ τὴν εὐθύνη αὐτῆ, γεγονός ποὺ, ὅσο γνωρίζουμε, ἀμφισβητήθηκε πιὸ ἔντονα καὶ συστηματικὰ πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα.

Ὡς ποῖο βαθμὸ οἱ στάσεις αὐτὲς καθόρισαν τὴν πορεία τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης; Χωρὶς βέβαια νὰ στοχεύουμε ἐδῶ στὴν ἀπάντηση ἐνὸς τέτοιου ἐρωτήματος, ἐπισημαίνουμε καταρχὴν τὴ χαμηλὴ σχολικὴ ἔνταξη τῶν κοριτσιῶν, ἰδιαίτερα στὴν ἐπαρχία, φαινόμενο ποὺ μοιάζει ἐντονότερο ἂν εὐσταθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ διάδοση τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης στὸ ἑλληνικὸ κράτος τοῦ 19ου αἰώνα — σὲ σχέση μὲ χώρες ποὺ εἶχαν ἀνάλογη κοινωνικοοικονομικὴ

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Γ.Ν. Θεοτόκης, «Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ τῆς ἰδρύσεως διδασκαλείου τῶν θηλέων», *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων...τῆ 4 Δεκεμβρίου 1839*, Ἀθήνα 1839· ἐδῶ, σ. 382· πρβλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 66.

2. Τὸ θέμα τῶν διδάκτρων ἀπαιτεῖ συστηματικότερη διερεύνηση καὶ σύγκριση μὲ μισθοὺς καὶ τιμές. Ἐνδεικτικὰ μόνο ἀναφέρουμε ὅτι, τὸ 1857, οἱ οἰκότροφες μαθήτριες πλῆρωναν συνολικὰ 80 δρχ. τὸ μῆνα, ὅταν ὁ μισθὸς τοῦ ἑλληνοδιδασκάλου Α' τάξης ἦταν 100 δρχ. τὸ μῆνα, τῆς Β' τάξης 130 δρχ. καὶ τῆς Γ' τάξης 160 δρχ.· βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 88, ὑπόσημ. 5.

δομή— συντελείται με γρήγορους ρυθμούς και όμοιογένεια¹. Είναι ένδεικτικό ότι η συμμετοχή των κοριτσιών στη στοιχειώδη εκπαίδευση αποτελεί περίπου το 9% των μαθητών το 1837 και —παρ' όλη την αίσθητή της αύξησης γύρω στα μέσα του αιώνα— το 1878/9 δὲν ξεπερνάει το 20 %. Τὴν περιορισμένη διείσδυση τοῦ σχολικοῦ δικτύου στὸν γυναικεῖο πληθυσμὸ δηλώνει καὶ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1879, πού δίνει ποσοστὰ ἀναλφαβητισμοῦ 93% γιὰ τὶς γυναῖκες ἔναντι 69% τῶν ἀνδρῶν². Τὴν παραμέληση ἢ ὑποβάθμιση τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης ἐντοπίζουν λίγο ἀργότερα καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ πού στάλθηκαν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας νὰ ἐπιθεωρήσουν τὰ δημοτικὰ σχολεῖα τῆς χώρας (1883)³. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ μέτρο γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ φοίτηση στὸ δημοτικὸ δὲν ἐφαρμόστηκε οὐσιαστικὰ ὅλο τὸν 19ο αἰώνα, δηλαδὴ ὅτι οἱ κυρώσεις σὲ περίπτωσι παραβάσεως ἦταν σπάνιο φαινόμενο, τότε ἡ ἐπέκταση τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης συναρτήθηκε σ' ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ βούληση ἢ ὁποῖα δὲν ἐκφράστηκε στὸν ἴδιο βαθμὸ γιὰ τὰ κορίτσια⁴.

Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία, ἢ τὴν ἀδράνεια τῶν τοπικῶν ἀρχῶν στὸν τομέα αὐτό, ἐπαιξε σημαντικὰ ἀρνητικὸ ρόλο καὶ ἡ ἀπουσία μιᾶς οὐσιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους. Βέβαια, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὑπῆρξαν ὑπουργοὶ Παιδείας πού ἐκδήλωσαν ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα εἴτε μὲ ἐγκυκλίους παραινετικὲς πρὸς τὶς τοπικὲς ἀρχὲς εἴτε —πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα— μὲ ἰδιαίτερες διατάξεις στὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια πού συνιστοῦσαν εὐρύτερες μεταρρυθμιστικὲς ἀπόπειρες τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ὅπως εἶναι ὅμως γνωστὸ, τὰ νομοσχέδια δὲν ψηφίστηκαν, ἀδρανοποιώντας ἔτσι καὶ τὴν πρόθεση ὀρισμένων ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἰδρυθοῦν κρατικὰ δευτεροβάθμια παρθεναγωγεῖα καὶ διδασκαλεῖο γιὰ κορίτσια.

Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα ἀποκαλύπτουν ὅτι τὰ σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας καὶ τὰ ἄλλα ἰδιωτικὰ παρθεναγωγεῖα πού ἰδρύονται στὶς μεγάλες πόλεις (ἢ Ἀθήνα καὶ ἡ Ἐρμούπολη πρωτοστατοῦν) γίνονται ὁ βασικὸς φορέας τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης στὰ πρῶτα τῆς βήματα, καὶ ἰδιαίτερα τῆς

1. Κ. Τσουκαλᾶς, *Ἐξάρτηση καὶ Ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα 1977, σ. 413.

2. Σ. Ζιώγου Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 131, 231-232 καὶ 237.

3. *Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν*, Ἀθήνα 1885 (βλ. καὶ *ἐδῶ*, σ. 311-312). Ἡ «πενιχρὰ φοίτησις» τῶν κοριτσιῶν στὸ δημοτικὸ συζητιέται ἀκόμα —καὶ μάλιστα ὡς κεντρικὸ πρόβλημα— τὸ 1904, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου: *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον ἐν Ἀθήναις, 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904...*, Ἀθήνα 1904, σ. 192 κ.ἑ. (βλ. καὶ *ἐδῶ*, σ. 519-537).

4. Κ. Τσουκαλᾶς, *Ἐξάρτηση καὶ Ἀναπαραγωγή*, σ. 411· πρβλ. καὶ Α. Λαμπρόκη-Παγανού, *Ἡ ἐκπαίδευση τῶν Ἑλληνίδων*, σ. 123-124.

λεγόμενης «μέσης» ἢ «ἀνώτερης», σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα¹. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ διευκρινιστεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἀνδρική (3 χρόνια «ἐλληνικὸ» καὶ 4 γυμνάσιο)· ἦταν περισσότερο μιὰ προέκταση τοῦ δημοτικοῦ μὲ 3 ἢ 4 τάξεις τὸ πολὺ, παρὰ ἕνας κύκλος σπουδῶν αὐτόνομος καὶ ὀλοκληρωμένος².

Τὰ φαινόμενα αὐτὰ υποδηλώνουν μιὰ διαφοροποιημένη ἀντιμετώπιση τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης τόσο ἀπὸ τὸ κράτος ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνία, πιδ συγκεκριμένα τὴ διαφορετικὴ τῆς λειτουργία σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνδρική, πού εἶχε ἔντονο δημόσιο χαρακτήρα. Σαφῆς ἔνδειξη τῆς διαφοροποίησης αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση παρέμεινε οὐσιαστικὰ συγκεντρωμένη στὰ μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα, φαινόμενο πού δὲν ἰσχύει στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἀγοριῶν³. Ἡ στενὴ μάλιστα σχέση σχολικῆς ἔνταξης τῶν κοριτσιῶν καὶ ἀστικῆς συγκέντρωσης γίνεται ἐμφανέστερη στὴν ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευση. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν, ἰδιαίτερα ἡ «ἀνώτερη», ἀποτελεῖ κυρίως προνόμιο τῶν εὐπορῶν σχετικὰ κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς πόλης. Ἄν γιὰ τοὺς ἄνδρες εὐρύτερων στρωμάτων—ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ— τὸ σχολικὸ σύστημα, καὶ κυρίως ἡ μέση βαθμίδα, παρεῖχε τὴ δυνατότητα ἔνταξίς τους στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες ἀλλὰ καὶ στὸ Πανεπιστήμιο ἢ στὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, γιὰ τὶς γυναῖκες, πού ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα ἦταν κλειστά, μὲ μόνη ἐξάιρεση βέβαια τὸ διδασκαλικό, ἡ ἐκπαίδευση δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἄμεσα λειτουργικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ μᾶλλον «διακοσμητικὸ». Μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς νέας κοινωνικῆς κινητικότητας πού διαμορφώνεται στὶς πόλεις, ἡ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν μπορεῖ νὰ λειτουργοῦσε εἴτε ὡς ἔνδειξη μιᾶς ἀνώτερης κοινωνικὰ θέσης εἴτε—προκειμένου γιὰ τὶς κοπέλες λιγότερο εὐνοημένων οικονομικὰ στρωμάτων— ὡς στοιχεῖο πού συντελεῖ στὴ διατήρηση τῆς ὑπόληψης τῆς οἰκογένειας καὶ ἕνα εἶδος συμπληρωματικῆς «προϊκίας», προϋπόθεση κοινωνικῆς ἀνόδου. Ταυτόχρονα, ἡ υἱοθέτηση δυτικῶν προτύπων συμπεριφορᾶς—βασικὸ

1. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 132-137 καὶ 234-242.

2. Ἡ ἴδια ἀναντιστοιχία ἰσχύει ὅμως καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑποψήφιων δασκάλων, οἱ ὅποιοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τελειώσει καὶ τὴ δευτέρη τάξη τοῦ «ἐλληνικοῦ» σχολείου γιὰ νὰ εἰσαχθοῦν στὸ διετὲς διδασκαλεῖο. Μετὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ κρατικοῦ διδασκαλεῖο τοῦ 1878, φοιτοῦσαν συνολικὰ ἑπτὰ χρόνια, μετὰ τὸ δημοτικὸ (τρία στὸ «ἐλληνικὸ», ἕνα στὸ γυμνάσιο καὶ τρία στὸ διδασκαλεῖο), ἐνῶ οἱ σπουδὲς στὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα—διδασκαλεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, παρόλο πού διευρύνονται χρονικὰ (τὸ 1881 π.χ. τὸ Ἄρσάκειο εἶναι ἐξατάξιο), δὲν ἔχουν τὴν ἴδια διάρθρωση, δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ μέση βαθμίδα οὔτε αὐτόνομος ἐπαγγελματικὸς κύκλος γιὰ τὶς ὑποψήφιες δασκάλες. Ἐξάλλου, καὶ ποιοτικὰ ἡ ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων ἐμφανίζεται περισσότερο συγκροτημένη (Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 78-79 καὶ 152 κ.έ.).

3. Κ. Τσουκαλᾶς, σ. 419 καὶ 425, καὶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, σ. 132 - 136 καὶ 232 - 240, *ὁ.π.*

στοιχείο έκσυγχρονισμού για μιὰ κοινωνία πού μοιάζει νὰ θεωρεῖ ἀπαξία τὴν παραδοσιακὴ, («προαστικὴ») κουλτούρα— συνδέεται στενὰ μὲ τὴ νέα αὐτὴ κοινωνικότητα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ γυναῖκες καλοῦνται κατὰ κάποιο τρόπο νὰ ὑποδυθοῦν νέους ρόλους, νὰ δηλώσουν μέσα ἀπὸ μιὰ σειρά πρακτικὲς καὶ δεξιότητες τὶς νέες ἀξίες: ἡ εὐρωπαϊκὴ φορεσιά, οἱ τρόποι καλῆς συμπεριφορᾶς, οἱ ξένες γλῶσσες, τὸ πιάνο, οἱ δυτικοὶ χοροὶ καὶ τὰ πολυτελῆ ἐργόχειρα εἶναι μερικὲς ἀπὸ αὐτές, τὶς ὁποῖες τὰ κορίτσια τῶν εὐπορότερων στρωμάτων μποροῦν νὰ ἀναπτύξουν φοιτώντας σὲ ἰδιωτικὰ παρθεναγωγεῖα καί, κυρίως, σὲ σχολεῖα ἀλλοδαπῶν, ὅπου ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ παιδεία εἶναι πιὸ ἄμεση¹. Ἐξάλλου, ἡ ἔμφαση στὰ «διακοσμητικὰ» μαθήματα χαρακτηρίζει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ λεγόμενη ἀνώτερη γυναικεῖα ἐκπαίδευση ὅλο τὸν 19ο αἰώνα, καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα πού τὴ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὴν ἀνδρική². Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὸ Ἄρσάκειο, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρθηκε, λειτουργεῖ καὶ ὡς διδασκαλεῖο, δηλαδὴ καὶ μὲ ἐπαγγελματικὴ κατεύθυνση, κυριαρχεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ κλασικὴ μὀρφωση, σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῆς ἀνδρικῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, καὶ ἀπὸ τὴ ἄλλη ἡ ἐκμάθηση τῆς γαλλικῆς γλώσσας μαζί μὲ μαθήματα ὅπως ἡ ἰχνογραφία, ἡ σκιαγραφία, ἡ καλλιγραφία, ἡ φωνητικὴ μουσικὴ καὶ τὰ χειροτεχνήματα· στὰ τελευταῖα αὐτὰ ἐξασκοῦνται οἱ μαθήτριες τὶς ἐργάσιμες ὥρες πού δὲν καλύπτονται ἀπὸ τὸ ὠρολόγιο πρόγραμμα. Ἐξάλλου, μαθήματα χοροῦ καὶ πιάνου παραδίνονταν σὲ μαθήτριες πού εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ πληρώσουν παραπάνω³.

Ἡ ἀπόκτηση αὐτοῦ τοῦ τύπου μὀρφωσης καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἀξίες καὶ τοὺς κώδικες συμπεριφορᾶς τῶν κυρίαρχων τάξεων δὲν ἀποκλειόταν καὶ γιὰ τὰ κορίτσια λιγότερο εὐπορῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, καθὼς τὰ δίδακτρα

1. Στὶς λειτουργίες αὐτές τῆς («ἀνώτερης») γυναικεῖας ἐκπαίδευσης ἀναφέρεται ἡ Ἑλένη Βαρίκα στὴν ἐργασία της «Ἀόρατη ἐργασία καὶ ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση. Δίχως ρολί οὔτε μισθὸ —εἰκόνες καὶ πραγματικότητά τῶν γυναικῶν τῶν μεσαιῶν στρωμάτων στὴν Ἀθήνα (1833-1870)», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου Ἱστορίας: Νεοελληνικὴ Πόλη-Ἰθωμανικὲς κληρονομίαι καὶ ἑλληνικὸ κράτος*, Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1985, τ. Α', σ. 155-166, καθὼς καὶ (διεξοδικότερα) στὴ μελέτη τῆς Ε. Βαρίκα, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν: γένεση μιᾶς φεμινιστικῆς συνείδησης στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰώνα* (ὑπὸ ἐκδοσὴ στὴ σειρά Μελετῶν Νεοελληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνας καὶ Παιδείας τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος)· ἔχω ὑπόψη μου τὸ γαλλικὸ κείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς μὲ τίτλο: *La révolte des dames: Genèse d' une conscience féministe dans la Grèce du XIXe siècle (1833-1908)*, Université de Paris VII, 1986 (διδακτορικὴ διατριβή).

2. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 193 καὶ 223-224.

3. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας*, Ἀθήνα 1842 καὶ 1851 (ἐδῶ, σ. 121-129)· πρβλ. καὶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 92 κ.έ. Χαρακτηριστικὸ τοῦ πνεύματος πού ἐπικρατεῖ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὥρες διδασκαλίας τῶν γαλλικῶν τριπλασιάζονται ἀπὸ τὸ 1842 ὡς τὸ 1870, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία διδάσκεται «γαλλιστί» (στὸ ἴδιο, σ. 192-193).

για να φοιτοῦν ὡς «ἐξωτερικὲς» μαθήτριες στὰ παρθεναγωγεῖα - οἰκοτροφεῖα ἦταν πιὸ προσιτά. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ εἶναι ἴσως ἀκόμα ἓνα στοιχεῖο ποῦ ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα ἀποτελοῦσαν ἓναν ἀπὸ τοὺς χώρους κοινωνικῆς κινητικότητος.

*Δυσκολίες καὶ ἀντιφάσεις στὴν ἀναζήτηση θετικοῦ προτύπου
στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους*

Παράλληλα μὲ τὶς πρακτικὲς ἐκφράζεται καὶ ἡ κριτικὴ τους. Τὰ φαινόμενα ποῦ μόλις περιγράψαμε σχολιάζονται ἔντονα, ἐνταγμένα μέσα σὲ εὐρύτερους προβληματισμούς, τόσο γύρω ἀπὸ τὸν ἐκσυγχρονισμό ὅσο καὶ γύρω ἀπὸ τὶς γυναῖκες. Μέσα ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους, ἀπὸ τὰ πρῶτα μετεπαναστατικὰ χρόνια μέχρι τὸ τέλος τῆς περιόδου ποῦ ἐξετάζουμε στὸ ἀνθολόγιο, ἡ ἐπιδεικτικὴ πλευρὰ τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης καὶ ἡ «μίμησις» δυτικῶν προτύπων καταγγέλλονται στὸ ὄνομα τῶν γνήσιων ἐλληνικῶν ἠθῶν. Ὁ κλονισμὸς τῶν ἠθῶν αὐτῶν, ἡ χαλάρωση τῶν δεσμῶν τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος προβάλλονται συχνὰ ὡς συνέπεια τοῦ τρόπου ποῦ ἐκπαιδεύονται καὶ διαπαιδαγωγοῦνται τὰ κορίτσια, κυρίως στὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα (ἰδιαίτερα, πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, στὰ σχολεῖα τῶν ξένων).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἐπικρίνεται (κυρίως πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα) ἡ ἔμφραση στὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ποῦ —μὲ ἐξαιρεση τὶς ὑποψήφιες δασκάλες— δὲν μοιάζουν νὰ ἔχουν ἄμεση λειτουργικὴ χρησιμότητα γιὰ τὶς γυναῖκες. Κατὰ πόσο ὅμως προτείνεται ἓνα ἐναλλακτικὸ σύστημα ἐκπαίδευσης μὴ ὑποβαθμισμένο ποιοτικά, ποῦ νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ αἶτημα μόρφωσης Ἑλληνίδων μητέρων καὶ συζύγων; Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐρωτήματα ποῦ ἡ περιήγηση στὶς πηγὲς δημιουργεῖ. Ἡ ἀδυναμία ἢ δυσκολία νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ θετικὴ πρόταση στὸ θέμα αὐτὸ —τὶς πρώτες τουλάχιστον δεκαετίες— εἶναι ἐκδηλη, ἐνῶ, παράλληλα, ἀπελευθερώνονται δισταγμοὶ ἀπέναντι στὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τῶν κοριτσιῶν, ἰδιαίτερα τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπιμονὴ καὶ κάποτε ἡ οὐδύτητα μὲ τὴν ὁποία κατακρίνεται ὡς πρόθεση κοινωνικῆς ἀνόδου τὸ φαινόμενο, κορίτσια μιᾶς ταπεινότερης κοινωνικῆς προέλευσης νὰ ἐπιζητοῦν μόρφωση ἀνώτερη ἀπὸ αὐτὴν ποῦ παρέχεται στὸ δημοτικόν. Ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ Ἀρσακείου ἐπισημαίνεται τὸ πραγματικὸ πρόβλημα: μὲ τὸ νὰ μὴ διαχωρίζεται ἡ γενικὴ μόρφωση ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ δὲν ἐξυπηρετεῖται σωστὰ κανένας ἀπὸ τοὺς δύο στόχους. Οἱ κριτικὲς ὅμως ξεφεύγουν συχνὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐπικεντρῶνονται στὸν κίνδυνο ποῦ δημιουργεῖ ἡ συναναστροφή φτωχότερων κοριτσιῶν μὲ κοπέλες τῶν ἀνωτέρων τάξεων: οἱ πρώτες υἱοθετοῦν ἰδέες

και συνήθειες ξένες πρὸς τὴν τάξην τους, στὴν ὁποία, μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν τους, δὲν θέλουσιν ἢ δὲν μποροῦν νὰ ἐπανενταχθοῦν. Ἀντίθετα, ἐπιδιώκουσιν «μίαν καλητέραν τύχην» εἶτε γιὰτι, ὡς δασκάλεις, ἀρνοῦνται νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ «τὴν μεγάλην κοινωνίαν» εἶτε γιὰτι ἀναζητοῦν σύζυγο ἀνώτερης τάξεως¹.

Τέτοιου τύπου ἐπιχειρηματολογία μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ καὶ σὲ κείμενα ποῦ ὑποστηρίζουσι τὴ διάδοσιν τῶν γραμμάτων «εἰς τὰ κοράσια τοῦ λαοῦ» καὶ ζητοῦν νὰ γίνῃ ἡ γνώση πρὸς πρακτικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ, ἀποφεύγοντας ὀτιδήποτε ἄχρηστο «διὰ τὴν καλύβην τοῦ χωρικοῦ» (π.χ. τὰ πολυτελῆ ἐργόχειρα ἢ τὴν ἀρχαία γλῶσσα). Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ περίπτωσις τοῦ Δ. Αἰνιάν ποῦ προτείνει, τὸ 1852, τὴν εἰσαγωγὴν τῆς γραμματικῆς τῆς καθομιλουμένης στὸ Ἄρσακειο — αἴτημα ἴσως ἀρκετὰ προωθημένον γιὰ τὴν ἐποχὴν του— καταλήγει ὅμως νὰ τὴν προβάλλῃ ὡς τὴ μοναδικὴ σχεδὸν ἀναγκαία γνώση γιὰ τὶς γυναῖκες, ἐνῶ ἐκεῖνο ποῦ ἀναδεικνύεται ὡς βασικὸ ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι τὸ σύνολο τῶν γνώσεων ποῦ προσλαμβάνουσι καὶ μεταδίδουσι ὡς δασκάλεις οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ Ἄρσακειοῦ ἐμπνέει στὸ κορίτσι τοῦ χωρικοῦ «ιδέας ἀνωτέρας τῆς τάξεως εἰς ἣν μέλλει νὰ διαβιώσῃ»².

Τὸ παράδειγμα ποῦ ἀναφέρθηκε ἐντάσσεται στὸ ἔντονον ἐνδιαφέρον ποῦ ἐκδηλώνεται γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1843 καὶ τοῦ 1848. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα προβάλλει ἐπιτακτικότερη ἡ ἀνάγκη νὰ γενικευθεῖ καὶ νὰ βελτιωθεῖ ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις τῶν κοριτσιῶν, καθὼς καὶ ἡ παιδεία τῶν δασκαλισσῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους μὲ μιὰ σειρὰ ἐγκυκλίων ποῦ ἐκδίδονται στὴ δεκαετία τοῦ 1850³, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ χῶρον τῶν λογίων καὶ παιδαγωγῶν ποῦ ἀναζητοῦν διάφορες λύσεις: ὁ Δ. Αἰνιάν προτείνει νὰ συσταθεῖ ἀνώτερον σχολεῖο θηλέων σὲ κάθε νομό, ὅπου θὰ ἐκπαιδεύονται δασκάλεις τῆς περιοχῆς, γιὰ νὰ διδάξουσι στὸν τόπον τους· ὁ Ἄλ. Ραγκαβῆς ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἵδρυσιν κρατικοῦ διδασκαλείου θηλέων, ἐνῶ ὁ Δ.Σ. Στροῦμπος ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατικῶν ὑποτροφιῶν στὸ διδασκαλεῖο τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας⁴.

Παράλληλα ὅμως πρὸς τὶς σχετικὰς κριτικὰς διαπιστώνεται μιὰ λιγότερον

1. Δ. Αἰνιάν, «Περὶ ἐκπαίδευσως τῶν γυναικῶν», *Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ*, Ἀθήνα 1855, σ. 354-361 καὶ 414-425 (ἐδῶ, σ. 152-155)· βλ. ἐνδεικτικὰ καὶ Ἀ[λέξανδρος] Ρ[αγκαβῆς], «Περὶ ἐκπαίδευσως», *Νέα Πανδώρα*, τ. ΣΤ', ἀρ. 124, 15 Μαΐου 1855, σ. 89.

2. Δ. Αἰνιάν, «Πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας», *Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ*, Ἀθήνα 1852· ἐδῶ, σ. 148-151· βλ. ἐπίσης: Δ. Αἰνιάν, «Ἡ Διδασκάλισσα», ὁ.π., σ. 858-867 (ἐδῶ, σ. 142-147).

3. Βλ. εἰδικότερα, Α. Λαμπράκη-Παγανῶ, *Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλληνίδων*, σ. 131 κ.ε.

4. Δ. Αἰνιάν, «Περὶ ἐκπαίδευσως τῶν γυναικῶν», ὁ.π. (ἐδῶ, σ. 154)· Δ. Σ. Στροῦμπος, *Τὸ μέλλον, ἢτοι περὶ ἀνατροφῆς καὶ παιδείας*, Ἀθήνα 1855· ἐδῶ, σ. 157· Α. Ρ[αγκαβῆς], «Περὶ ἐκπαίδευσως», ὁ.π., σ. 89.

φανερή και δηλωμένη τάση να υποτιμηθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς γνώσης ἢ να περιοριστεῖ τὸ εὖρος τῆς —συνήθως ὅσο κατεβαίνουμε στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία— χωρὶς να ἀμφισβητεῖται πάντοτε στὴν οὐσία του τὸ πρότυπο τῆς «διακοσμητικῆς» ἐκπαίδευσης, προκειμένου γιὰ τὶς κόρες τῶν πλούσιων οἰκογενειῶν. Ἐπὶ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐμφαντικὴ χρῆση τοῦ ὄρου «ἀνατροφή»¹, ἡ μιὰ διάχυτη, συχνά, ἀντιμετώπιση τῆς γνώσης ὡς στοιχείου στολισμοῦ ἢ εὐπρέπειας λειτουργοῦν ἔτσι ὥστε, στὴ δυναμικὴ αὐτοῦ τοῦ λόγου, να ὑποβαθμίζεται κάποτε ἡ σημασία τοῦ σχολικοῦ συστήματος καὶ ἡ γυναικεῖα ἐκπαίδευση να ταυτίζεται μετὰ τὸ ἄτυπο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ, τάση ποῦ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ὑποχωρεῖ στοὺς μέλλον ἢ παίρνει μερικὲς φορὲς νέες διαστάσεις, καθὼς συγκροτεῖται θεωρητικὰ ἡ σχέση τῆς διαπαιδαγώγησης τῶν κοριτσιῶν μετὰ βᾶση τὶς ἀξίες τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Ὑπάρχουν, ἄλλωστε, κείμενα ποῦ θεωροῦν ὅτι οἱ ἀξίες αὐτὲς ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία, τὴν πειθαρχία καὶ τοὺς ρυθμούς τῆς ὁμαδικῆς σχολικῆς ζωῆς, στὰ παρθεναγωγεῖα εἰδικά, φτάνοντας ἀκόμα καὶ στὴ ρητὴ ἄρνηση τῆς σχολικῆς ἔνταξης τῶν κοριτσιῶν².

Ἐμμεσοὺς δισταγμούς γιὰ τὴ σχολικὴ τους ἔνταξη δηλώνει ἴσως καὶ ἡ ἔντονη —καὶ κάποτε ἀποκλειστικὴ— ἀναφορὰ στοὺς κινδύνους ποῦ ἐνέχει ἡ ἐκπαιδευτικὴ πράξις στὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα καὶ κυρίως στοὺς Ἀρσάκειο, ποῦ παραμένουν ὡστόσο οἱ μοναδικοὶ θεσμοὶ μιᾶς πιὸ διευρυμένης γυναικεῖας μόρφωσης. Ἐκφραστὴς μιᾶς ἀκραίας κινδυνολογίας, ὁ Νικόλαος Σαρίπολος, γνωστὸς συνταγματολόγος, εὐαίσθητος κατὰ τὰ ἄλλα στὴ δυτικὴ σκέψη, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς συνεκπαίδευσης τῶν λιγότερο εὐνοημένων οἰκονομικὰ κοριτσιῶν μετὰ τὶς πλούσιες γενικεύει καὶ δηλώνει ρητὰ: «Αἱ χειρότεροι σύζυγοι καὶ μητέρες γίνονται ἐκείναι, ὅσαι ἐν τοῖς παρθεναγωγείοις ἐξετράφησαν»³. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης, συντάκτης τῆς *Πανδώρας*, μοιάζει να ἀνησυχεῖ γιὰ τὶς ἐπικίνδυνες παρεκτροπὲς ποῦ ἐντοπίζει ὁ Ν. Σαρίπολος, στὶς ὁποῖες, ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ, «συντελεῖ καθ' ἡμᾶς οὐκ ὀλίγον ἡ πρὸς τὰς μελλούσας δημοτικὰς διδασκάλους παράδοσις ἀνωτέρων μαθημάτων· διότι

1. Σύμφωνα μετὰ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, ὁ ὄρος «ἀνατροφή» —σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ ἐκεῖνον τῆς «παιδείας» ἢ «ἐκπαιδεύσεως» ποῦ δηλώνουν «τὴν ἀνάπτυξιν τῶν νοητικῶν δυνάμεων» — σημαίνει «τὴν μόρφωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καρδίας», δηλαδὴ τὴ διαπαιδαγώγηση (βλ. Δ. Σ. Στροῦμπος, *Τὸ μέλλον*, σ. 23). Ἐπισημαίνεται πολὺ συχνά στὴν περίπτωσιν τῶν κοριτσιῶν ὑπονοώντας ταυτόχρονα τὴν καθοριστικότερη συμβολὴ τῆς οἰκογένειας σὲ σχέση μετὰ ἐκείνην τοῦ σχολείου.

2. Βλ. χαρακτηριστικὰ, «Περὶ ἀνατροφῆς τοῦ γυναικεῖου φύλου», *Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν*, ἔτος ΙΑ', ἀρ. 479, 28 Φεβρουαρίου 1863, σ. 29-31 καὶ ἀρ. 482, 7 Μαρτίου 1863, σ. 33-36.

3. Ν. Σαρίπολος, «Ἐπίσημα περὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου καὶ περὶ ἐκπαιδεύσεως πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Παιδείας Ἐπουργόν», *Πανδώρα*, τ. ΙΣΤ', ἀρ. 364, 15 Μαΐου 1865· ἐδῶ, σ. 180.

ἡ ἀγωγή, ὅσῳ ἐντελεστέρα γίνεται τόσῳ μᾶλλον ἀνυψοῖ τὸ φρόνημα· ἡ ἀνύψωσις δὲ αὕτη εἰς τὸν φύσει μάταιον Ἕλληνα καθίσταται εἰς ἄκρον ἐπικίνδυνος. [...] Οἱ νέοι, ὅσοι παρασκευάζονται διὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου, δύο μόνον ἔτη διδάσκονται· αἱ δὲ ἐν τῷ Ἀρσακείῳ πέντε ὀλόκληρα!»¹. Ἔτσι, ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς *Πανδώρας* ὑποστηρίζεται νὰ περιοριστεῖ τὸ Ἀρσάκειο στὴν ἐκπαίδευση δασκαλισσῶν καὶ νὰ μειωθοῦν τὰ χρόνια διδασκαλίας². Ταυτόχρονα, θὰ καταγγελθεῖ ἀκόμα μία φορὰ ἡ ἐπιδεικτικὴ λειτουργία τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης πού, μέσα ἀπὸ τὴ νοοτροπία τῶν δασκαλισσῶν, καλλιεργεῖται καὶ ἐπεκτείνεται στὰ δημόσια σχολεῖα καὶ στὴν ἐπαρχία: «Ἐν τοῖς σχολείοις τῶν κορασίων», γράφει ἓνας δάσκαλος ἀπὸ τὸ Ἀγρίνιο, «ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δυστυχῶς, διδάσκονται μᾶλλον οἱ κανόνες καὶ αἱ ἀπαιτήσεις τῆς κομμώσεως παρὰ τὰ καθήκοντα... Ἡ φιλαρέσκεια, ἡ φυσίωσις καὶ ἡ ἐπιτετηθευμένη, ἐξηυγισμένη δῆθεν, συμπεριφορὰ χαρακτηρίζουν τὴν μαθήτριαν... Ἐγνώρισα πτωχὰ κοράσια μηδαμῶς πειθόμενα ἵνα φέρωσι ξύλα, ὕδωρ ἢ ἄλλο τι φορτίον ὅπως πρὶν, διότι ἦσαν μαθήτριαι. Πολλοὶ γονεῖς ἀπεμάκρυναν τῶν σχολείων τὰς θυγατέρας των, ἅτε μὴ ἔχοντες τὰ μέσα ν' ἀγοράζωσι σανδάλια, καὶ ἐνδύματα ἄλλα παρὰ τὰ κατ' οἶκον κατασκευαζόμενα. Εἰς τὰς ἐξετάσεις παρετήρησα ὅτι γίνεσθαι ἔκθεσις κοσμημάτων ὑπὸ τῶν μητέρων, ἀμιλλωμένων τίς νὰ παραστήσῃ τὴν θυγατέρα τῆς πολυτελέστερον κεκοσμημένην. Αἱ δὲ διδάσκαλοι οὐ μόνον ἐπιτρέπουν ἀλλὰ καὶ ἀπαιτοῦν ταῦτα. [...] Ἐγνώρισα δύο νεάνιδας πτωχῶν γονέων, ἐν τῷ Ἀρσακείῳ ἐκπαιδευθεῖσας, αἵτινες τοιαύτην εἶχον περὶ ἑαυτῶν ἰδέαν, ὥστε ἐθεώρουν ὕβριν νὰ τὰς καλῇ τις διδασκαλίσσαι! Αἱ δὲ μητέρες παρ' αὐταῖς εἶχον θέσιν ὑπηρετρίας! Αἱ τελειόφοιτοι αὗται νεάνιδες παρετήρησα ὅτι θεωροῦν ἀνοίκειον αὐταῖς καὶ ἀγροῖκον τὸ πλύνειν, μαγειρεύειν, νῆθειν, ὑφαίνειν καὶ τὸ εἰς τοιαῦτα ἔργα καταγίνεσθαι. Νομίζουν ὅτι εἶναι ἄρισται οἰκοκυραὶ γινώσκουσαι νὰ πλέκουν τρίχαπτά τινα καὶ κεντεῖν κυνάρια ἢ γαλῆν ἐπὶ προσκεφαλαίου, τὸ παράπαν δ' ἀγνοοῦσαι καὶ τὸ πλέκειν περικνημίδας καὶ τὸ ράπτειν ὑποκάμισα»³.

Ἡ «μὴ παραγωγικὴ» καὶ «ἄχρηστη» αὕτη εἰκόνα τῶν γυναικῶν προβάλεται καὶ καταγγέλλεται ὅλο τὸν 19ο αἰῶνα ὄχι μόνον ἀπὸ ὄσους ὑποστηρίζουν γενικὰ τὴν παράδοση ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὀπαδοὺς τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Σύμφωνα μὲ μία ἄποψη, ἡ γυναικεῖα ἐκπαίδευση ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς λίγους τομεῖς πού οἱ τελευταῖοι ἐπικρίνουν ἔντονα τὰ δυτικὰ ἤθη καὶ ὑπεραμύνονται τῶν ὑγιῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, κατακρίνοντας παράλληλα τὴν ἐπιδεικτικὴ

1. [N. Δραγούμης], «Σημ. *Πανδώρας*» [στὸ ὑπόμνημα τοῦ N. Σαρπίτου], ὁ.π., σ. 111, ὑπόσημ. 1.

2. [N. Δραγούμης], «Σύντομος ἀπάντησις», *Πανδώρα*, τ. ΙΣΤ', ἀρ. 366, 15 Ἰουνίου 1865, σ. 164.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 166, ὑπόσημ. 1.

της λειτουργία, ξένη πρὸς τὴν ἀστική ἠθική πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ εισάγουν¹. Ἡ ἠθική αὐτὴ μοιάζει νὰ εἶναι ἐξίσου ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀπαιδευσία τῶν γυναικῶν —ὅπως ἤδη ἐντοπίσαμε— ἢ ὅποια δὲν ἀποφεύγει τὴν καυστικὴ κριτικὴ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς προόδου καὶ τῆς ἐπιστήμης².

Στοὺς ἀντίποδες λοιπὸν τῆς κριτικῆς πού ἀφορᾷ τὴ νέα μὲ τὴν ἐπιπόλαιη καὶ «διακοσμητικὴ» μὀρφωση συναντοῦμε καὶ ἐκεῖνη τῆς προσηλωμένης στὴν παράδοση ἀγράμματης γυναίκας, πρότυπα ἀρνητικὰ καὶ τὰ δύο. Παράλληλα, πίσω ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐκκλιση γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση τῆς ἑλληνίδας μητέρας, συζύγου καὶ οἰκοδέσποινας, ἔχουμε συχνὰ τὴν αἴσθηση ὅτι ἐπιβιώνει στίς συνειδήσεις τῶν λογίων ἓνα παρελθὸν πού ἀντιλαμβάνεται τίς γυναῖκες ἀποκλεισμένες ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὴ δυνατότητα νὰ καλλιεργηθοῦν πνευματικά: «ἡ νέα κόρη δὲν πρέπει ποτὲ νὰ χωρίζεται τοῦ οἴκου»· «ἀνάγκη πᾶσα ἡ ἀγωγή τῆς γυναικὸς ν' ἀρχίζη καὶ νὰ τελειώνη διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ καθήκοντος»³.

Ἐνάλογες κριτικὲς, δισταγμοί, ἢ ἀρνητικοὶ προσδιορισμοὶ ὑπολανθάνουν ὅλο τὸν 19ο αἰῶνα. Ταυτόχρονα ὅμως ἀρχίζει νὰ συγκροτεῖται καὶ νὰ παγιώνεται σταδιακὰ ἓνα σύστημα ἀξιῶν καὶ γνώσεων πού στοχεύουν στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἰδιαίτερης, διαφορετικῆς ἀπὸ τὴν ἀνδρική, γυναικείας «φύσης», μιὰ ἔννοια πού ἀποσαφηνίζεται περισσότερο καθὼς ὀρίζεται ἐπιστημονικὰ καὶ φορτίζεται ἔντονα μὲ τὴ διάσταση τῆς κοινωνικῆς προποροῦς.

Μητέρα - παιδαγωγός, συναισθανόμενη τὴν «κατὰ τὴν» ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος λαμπρὰν αὐτῆς ἀποστολὴν»

Ἐνα χρόνον μετὰ τὴ δημοσίευση στὴν *Πανδώρα* τοῦ κειμένου τοῦ Ν. Σαρίπολου, δημοσιεύεται στὸ ἴδιο περιοδικὸ ἡ μελέτη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἰδιαίτερα εὐαίσθητους στὴ δυτικὴ σκέψη παιδαγωγούς, τοῦ Γ.Γ. Παππαδόπουλου. Στὸ ἄρθρον του «Περὶ γυναικὸς καὶ Ἑλληνίδος»⁴ ὁ Γ.Γ. Παππαδόπουλος ἀναπαράγει παλιότερες κριτικὲς ἐπαναπροσδιορίζοντάς τες ὅμως μέσα σ' ἓνα πλαίσιο νεοτεριστικόν. Στὸ σύνολο τῶν κειμένων πού ἐξετάζουμε, ἐδῶ δηλώνεται ἴσως

1. Ε. Βαρίκα, «Ἀόρατη ἐργασία καὶ ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση», ὅ.π., σ. 163.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ Εἰ. Ἀσάπιος, «Ἡ Σοφία τῶν Γυναικῶν», Ἐτικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1867, Ἀθήνα 1866, σ. 150-163· ἐδῶ, σ. 181-185.

3. Ν. Σαρίπολος, «Ἐπόμνημα περὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου καὶ περὶ ἐκπαιδεύσεως», ὅ.π. (ἐδῶ, σ. 179).

4. *Πανδώρα*, τ. ΙΖ', ἀρ. 388, 15 Μαΐου 1866, σ. 81-88 καὶ ἀρ. 389, 1 Ἰουνίου 1866, σ. 105-112· ἐδῶ, σ. 186-202.

για πρώτη φορά τόσο ρητά και με πρόθεση θεωρητικής θεμελίωσης ότι οι γυναίκες είναι ίσες με τους άνδρες ως προς τις ψυχικές και διανοητικές ιδιότητες, αλλά διαφορετικές ως προς τη φυσιολογία, που καθορίζεται από την ιδιαίτερη βιολογική τους αποστολή, δηλαδή τη μητρότητα. Για να όρισει τη φυσιολογία αυτή ο Γ.Γ. Παππαδόπουλος ανατρέχει σε θεωρίες της ιατρικής επιστήμης που διαμορφώνονται στη Δύση: η ευαισθησία των οργάνων της πέψης, η λεπτότητα των οστών, η ευπάθεια των νεύρων, και γενικότερα η παιδική αδυναμία και η ύστερική φύση αποτελούν τα βασικά βιολογικά χαρακτηριστικά της γυναίκας, που ωστόσο, στην αντίληψη του Γ.Γ. Παππαδόπουλου, δεν δρώνουν την κατωτερότητά της. Πιστεύει, αντίθετα, ότι οι γυναίκες εμφανίζονται διανοητικά κατώτερες επειδή έχουν ουσιαστικά αποκλειστεί από κάθε ανώτερη μόρφωση. Απαντώντας έμμεσα σε φόβους και προκαταλήψεις ήθικολόγων της εποχής του αναγνωρίζει ως βασική αναγκαιότητα τη συστηματική εκπαίδευση της γυναίκας στο σχολείο, ώστε να αναπτύξει ισόρροπα όλες τις πνευματικές της ικανότητες, σύμφωνα όμως πάντοτε με τη βιολογική της ιδιαιτερότητα και εκείνη του κοινωνικού της προορισμού, ως μητέρας-παιδαγωγού.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, κείμενα που αναφέρονται στη γυναίκα ή στη γυναικεία εκπαίδευση αναπτύσσουν (ή υπαινίσσονται) τη βιολογική αυτή ιδιαιτερότητα της γυναικείας «φύσης» σε σχέση με την ανδρική, προσδιορίζοντας όμως παράλληλα και ένα σύνολο από ψυχολογικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα, οι οποίες αντιστοιχούν στις οργανικές. "Ετσι, ανδρικά χαρακτηριστικά όπως οι δυνατοί μύς, «η σκληρότης και η δασύτης του δέρματος», «η ισχυρά και βαρεῖα φωνή», «το υπερήφανον βάδισμα», είναι ένδειξεις ψυχικής δύναμης, τόλμης και έπιμονής. Αντίθετα, για τη γυναίκα, η οργανική ευαισθησία και ευπάθεια (κυρίως του νευρικού συστήματος) παραπέμπει στην ψυχική αδυναμία και δειλία, αλλά και σε όλα «τά συμπαθή και μειλίχια» αίσθήματα, άρρηκτα δεμένα με τη μητρότητα¹.

Οι ιδιότητες κάθε φύλου, όπως περιγράφονται, «έρμηνεύουν» με σαφήνεια και τον προορισμό του στην κοινωνία: ο άνδρας είναι πλασμένος να εξουσιάζει προσφέροντας δημιουργικό έργο σε όλους τους τομείς του πολυτάραχου δημόσιου βίου, ενώ η γυναίκα είναι ταγμένη για την ήρεμια και τη γαλήνη της οικογενειακής ζωής. Παρ' όλη όμως τη «φυσική» της αδυναμία και ευαισθησία, τον φαινομενικά περιορισμένο κύκλο μέσα στον οποίο κινείται, η κοινωνική της προσφορά θεωρείται μεγάλη.

1. «Όμοιότητες και διαφοραί των φύλων κατά τε τὸ σῶμα καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς», Θάλεια, ἔτος Α', φύλλ. Ε', Μάιος 1867, σ. 75-76 (ἔδω, σ. 206-208): βλ. επίσης χαρακτηριστικά: Ε. Γιαννακόπουλος, «Περὶ τῆς γυναικὸς ὑπὸ φυσικὴν τε καὶ ἠθικὴν ἔποψιν», Ὀμηρος, ἔτος Β', φύλλ. Β', Σμύρνη 1874, σ. 73-74 καὶ ἀρ. Γ' 107-111· Ε. Ζύγουρας, Τὸ βίβλιον τῆς γυναικὸς, Ἀθήνα 1888, σ. 15-18.

Στὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν κειμένων, ἡ ἔμφαση στὴν προσφορά αὐτῆ εἶναι ἔντονη, καθὼς ταυτόχρονα ἀξιολογεῖται μὲ νέα κριτήρια ἡ μητρότητα καὶ ὁ ἀποφασιστικὸς ρόλος τῆς μητέρας στὴ διάπλαση τῆς πρώιμης παιδικῆς ἡλικίας, ἡ ὁποία ἀποκτᾶ ἀξανάμενη σημασία. Παράλληλα ὁμως συγκροτοῦνται θεωρητικὰ καὶ μέσα ἀπὸ τοὺς θετικὸς αὐτοὺς προσδιορισμοὺς τὰ ὅρια ποὺ ἡ ὑπέρβαση τοὺς θὰ ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ λογικὴ αὐτὴ τάξη πραγμάτων, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴ δράση καὶ τὴν εὐθύνη τῶν γυναικῶν στὸ πεδίο τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς.

Δύο διαφορετικὲς σφαῖρες λοιπὸν γιὰ κάθε φύλο καὶ ρόλοι διαφορετικοί, ποὺ στὶς γενικὲς τοὺς γραμμὲς εἶναι ἀποδεκτοὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ καλύπτεται στὸ ἀνθολόγιο. Καθὼς ὀλοκληρώνεται ἡ συγκρότηση τοῦ ἰδεολογικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος κυριαρχεῖ καὶ ἀποκτᾶ πιὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο τὸ αἶτημα γιὰ μιὰ διαφορετικὴ ἐκπαίδευση τῶν φύλων, ἐνῶ ἡ ἀναφορά σὲ ἐξειδικευμένες («γυναικεῖες») γνώσεις, π.χ. οἰκιακῆς οἰκονομίας, ὑγιεινῆς, παιδαγωγικῆς¹, μοιάζει πιὸ ἀθροιστικὴ καὶ συνειδητῆ.

Συχνὰ ὥστόσο ἀπουσιάζει ἡ ρητὴ θέση τοῦ Γ.Γ. Παππαδόπουλου ὅτι οἱ πνευματικὲς ἰκανότητες τῆς γυναίκας εἶναι ἴσες μὲ ἐκεῖνες τοῦ ἀνδρα. Εἶναι συνθηθέστερη ἡ ἄποψη ὅτι τὸ γυναικεῖο μυαλὸ ὑστερεῖ σὲ σχέση μὲ τὸ ἀνδρικό, ἢ ὅτι οἱ γυναῖκες διαθέτουν φαντασία καὶ καλὴ μνήμη ἀλλὰ ὄχι κρίση, ὅτι ἔχουν μιὰ λεπτότητα καὶ ὀξυδέρκεια ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὶς λεπτομέρειες ἀλλὰ δὲν διαθέτουν συνθετικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἰκανότητες ὅπως ὁ ἀνδρας.

1. Ἡ πρακτικὴ ἐξάσκηση στὰ παιδαγωγικὰ ἀρχίζει στὸ Ἄρσάκειο — ἂν καὶ ὄχι συστηματικὰ — τὸ 1861: βλ. *Πρακτικὰ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρίας ἀπὸ 24 Δεκεμβρίου 1861 μέχρι 25 Μαρτίου 1863* (ἔκδοση τοῦ Λ. Μελά στὴ γενικὴ συνέλευση τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας), Ἀθήνα 1863 (ἐδῶ, σ. 171-178). Οἱ ἀνησυχίες ποὺ προαναφέρθηκαν συνδυάζονται καὶ μὲ ἓνα εἰδικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πρώιμη παιδικὴ ἡλικία, τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα, μὲ τὴ λειτουργία ἐνὸς εἶδους νηπιακῶν σχολείων σὲ ἰδιωτικὰ παραπονομαγεῖα. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση στράφηκε πιὸ συστηματικὰ ἡ Frances Hill (βλ. *Ἐγγειοῖδιον διδασκαλίας πρὸς χρῆσιν τῶν νηπιακῶν σχολείων ὅπως διδάσκειται ἐν τοῖς σχολείοις τῶν κ.κ. Χίλλ*, Ἀθήνα 1859), ἀλλὰ καὶ ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸ 1864 ἔθεσε ὡς στόχο τῆς τὴν ἐκπαίδευση νηπιαγωγῶν καὶ ἀπὸ τὸ 1870 δίνει καὶ εἰδικὸ σχετικὸ δίπλωμα. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς ὁμως δὲν ἐμφανίζονται ἰδιαίτερα συγκροτημένες πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ αἰώνα, ἐνῶ τὰ πρῶτα νηπιαγωγεῖα δὲν διαφοροποιοῦνται ριζικὰ ἀπὸ τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα (βλ. σχετικὰ Σ. Ζιῶγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 178). Γύρω ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν πρώιμων αὐτῶν εὐαισθησιῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ἐκπαιδευθοῦν γυναῖκες νηπιαγοί, ἀλλὰ κυρίως μητέρες, ἰκανὲς νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ ὑψηλὸ ἔργο τῆς «παιδαγωγίας», βλ. μετὰξὺ ἄλλων: Γ. Γ. Παππαδόπουλος, *Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι Δημοτικῆς Ἐκπαιδύσεως*, Ἀθήνα 1864· τοῦ ἴδιου, *Δοκίμιον πρακτικῶν παιδαγωγικῶν ὁδηγιῶν*, Ἀθήνα 1866· Λ. Μελάς, *Παιδαγωγικὸν ἐγγειοῖδιον πρὸς χρῆσιν τῶν παιδαγωγούντων*, Ἀθήνα 1871 (βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 235-241) καὶ Α. Σπαθᾶκης, *Λόγος εἰσαγωγικὸς εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν, ἐκφωνηθεὶς τῇ 16 Σεπτεμβρίου 1871 ἐν τῷ Ἀρσάκειῳ Παρθενωγείῳ κατὰ τὴν ἐναρξιν τῶν παιδαγωγικῶν αὐτοῦ μαθημάτων*, Ἀθήνα 1871.

ΠΑΤΡΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΗ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΟΥΤΑΤΕΡΑ ΜΟΥ.

Αφορσιστι εις τας νεωτερας
Υπο του συγγραφεως
ΙΩΑΚΕΙΜ ΕΡΡΙΚΟΥ ΚΑΜΠΕ
Και τας εις τας Γερμανικας μεταφραστας
Α. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ.

Μεταφραση εκ της 10 εκδου
και εξεδθη
Απριλιου του Η. Βικτωριανου-
ΤΟΜΟΣ Β.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ.

ΕΚ Π

1838.

504^{υβ}

ΕΓΚΟΛΠΙΟΝ

ΤΟΥ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΒΥΔΟΥ

ΥΠΟ

ΩΔΗΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΥΣΙΚΗΝ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗΝ ΑΝΑΤΡΟΦΗΝ
ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

ΥΠΟ

ΔΑΡΒΙΝΟΥ ΚΑΙ ΟΥΦΕΛΛΑΝΔΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

ΦΡΑΝΚΙΟΥ Α. ΟΥΚΟΝΟΜΙΔΟΥ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΙΩ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ.

Έπι της 2ης Βαξίς.

1874.

5.

6.

ΑΠΕ. Η ΟΜΙΛΙΑΣ ΗΜΕ. Φ. Α. .

ΦΕΝΕΛΩΝΟΣ 1943
ΗΡΡΗ

ΚΟΡΑΣΙΩΝ ΑΝΑΤΡΟΦΗ

— 284 E —

ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝ ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ
6^{ος}
ΠΑΝΟΥ Ν. ΠΑΕΣΚΑ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΘΕΝ
6^{ος}
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΛΙΣΤΑΓΟΥΣ.
ΕΚΔΟΣΙΣ Γ. ΒΕΛΙΠΘΕΩΣ.

« Σημει γυναικες προσδιδασκειν ολιγας η δε
εργου καταγραφη τας χρονας αδικει. »
(Πιστ. Σολων. Κερ. 15.)

Διευ. 655/1950
Π. Π. Π.

ΕΚ Π

ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΙ,
ΓΕΛΙΣΤΑΓΟΥΣ ΜΑΚΕΔΩΝΟΣ.
(δης Αγορας 'Αουσ. 1.)

284 E

1868.

7.

Μιά τέτοιου τύπου αντίληψη τῆς «διαφορᾶς» τῶν φύλων, ἡ ὁποία ὑπαινίσσεται τῇ διανοητικῇ κατωτερότητά τῶν γυναικῶν, υἰοθετοῦν πολλὰ κείμενα πού τελικά δὲν ἀποφεύγουν νὰ ὑποτιμῆσουν τῇ σημασίᾳ τῆς γνώσης στὰ κορίτσια προτείνοντας συχνὰ τὸν περιορισμὸ τῆς· ἀκριβῶς ὅπως ἀργότερα θὰ συμβεῖ μὲ ὅσα δίνουν ἔμφαση στῇ βιολογικῇ εὐαισθησίᾳ τοῦ νεαροῦ κοριτσιοῦ, μελλοντικῆς μητέρας, πού ἡ ὑπερβολικῇ διανοητικῇ ἐργασία ἀπειλεῖ τὴν υἰεῖα του. Ἀντίθετα, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ γυναικεῖα «φύση» εἶναι διαφοροετικῇ ἀλλὰ «ἰσότιμη» μὲ τὴν ἀνδρική μοιάζει νὰ ἀπαντᾷ σὲ ὅσους ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ὑποτιμοῦν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς γυναικεῖας ἐκπαίδευσης· ἀνοίγει ἕναν καινούριο δρόμο πού θὰ ἀκολουθήσουν καὶ θὰ ἀναπτύξουν ἰδιαίτερα γυναικεῖς παιδαγωγοὶ καὶ οἱ ἐκπρόσωποι μιᾶς πρώτης φεμινιστικῆς ἀμφισβήτησης.

Ἡ θεωρία τῆς βιολογικῆς «διαφορᾶς» τῆς γυναικῆς —εἴτε τείνει πρὸς τῇ διανοητικῇ κατωτερότητά εἴτε ὄχι— ἐπαναπροσδιορίζει ἐπιστημονικά τὴν ἔννοια τῆς γυναικεῖας «φύσης», ἀκολουθώντας τὸν δυτικὸ στοχασμὸ. Στὶς μαρτυρίες πού ἐξετάζουμε ἐμφανίζεται συγκροτημένη τις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα καὶ δίνει ἕνα νέο καὶ σαφέστερο περιεχόμενο στὸ στερεότυπο τῆς μητέρας-συζύγου-οἰκοδέσποινας, καθὼς συντελεῖ στῇ σταδιακῇ διαμόρφωσιν ἑνὸς συμπαγοῦς συστήματος ἀξιών, ἰδιαίτερων γιὰ τὴ γυναῖκα (κατὰ συνέπεια ὁμως καὶ γιὰ τὸν ἄνδρα), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ μορφώνεται καὶ νὰ συμπεριφέρεται¹. Ἐκεῖνο ὁμως πού συνιστᾷ ἴσως μεγαλύτερη καινοτομία εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια τῆς γυναικεῖας «φύσης» καὶ οἱ ἀξίες πού τὴν πλαισιώνουν νομιμοποιοῦνται μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικῇ ἐπιχειρηματολογία —σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρὸ ἀπαρχαιωμένη ἐπίκληση τῆς «συνήθειας»— καὶ παγιώνονται, καθὼς εἶναι δυσκολότερο νὰ ἀμφισβητηθοῦν².

1. Σχετικὰ μὲ τὴν πορεία συγκρότησης τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στῇ δυτικῇ σκέψῃ τὸν 18ο καὶ κυρίως τὸν 19ο αἰώνα βλ. ἐνδεικτικὰ: Paul Hoffmann, «L' héritage des Lumières: mythes et modèles de la féminité au XVIIIème siècle», στὸν τόμο: *Mythes et représentations de la femme au XIXe siècle*, no spécial de *Romantisme*, Παρίσι 1976, σ. 7-21· Yvonne Knibiehler, «Le discours médical sur la femme: constantes et ruptures», στὸ ἴδιο, σ. 41-55· Gerard Wajeman, «Psyché de la femme: note sur l' hystérique au XIXe siècle», στὸ ἴδιο, σ. 57-66· Ruth H. Bloch, «American Feminine Ideals in Transition: Rise of the Moral Mother, 1785-1815», *Feminist Studies*, τ. 4, ἀρ. 2, 1978· Nancy F. Cott, *The Bonds of Womanhood: «Women's Sphere» in New England, 1780-1835*, New Haven 1978· Joan N. Burnstyn, *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, Λονδῖνο 1980· Erna Olafson-Hellerstein, Leslie Parker-Hume, Karen M. Offen (eds.), *Victorian Women, A Documentary Account of Women's Lives in Nineteenth-Century England, France and the United States*, Stanford 1981· Marie Françoise Lévy, *De Mères en Filles, L' Éducation des Françaises 1850-1880*, Παρίσι 1984.

2. Γιὰ τὴ διαμόρφωσιν τῶν ἀντιλήψεων γύρω ἀπὸ τὴ βιολογικῇ-ψυχολογικῇ διαφορὰ τῶν φύλων στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, βλ. εἰδικότερα: Ε. Βαρίκα, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν*.

Ἡ προβολὴ τοῦ παιδαγωγικοῦ ρόλου τῆς γυναίκας συνυπάρχει μὲ μιὰ νέα ἔμφαση στὴν «ἐθνικὴ ἀγωγή» τῶν κοριτσιῶν καὶ μὲ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς ἐθνικοῦ γυναικείου χαρακτήρα. Ὁ Γ.Γ. Παππαδόπουλος μοιάζει καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀντικατοπτρίζει νέους προβληματισμούς, καθὼς ἀναφέρεται στὴν «κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος λαμπρὰν ἀποστολὴν» τῆς γυναίκας. «Τέλος δ' ἐπιθυμοῦμεν», γράφει, «ἡ Ἑλληνίς, ἀπαλλακτομένη τῆς ἐξ Ἀνατολῆς ἐπιρροῆς, κατὰ τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς μετατροπὴν, νὰ μὴ μεταβῇ ἀπὸ τῆς δουλείας τῶν προλήψεων εἰς τὴν τῶν ἀγόνων ἐν τῷ ψευδοφραγκισμῷ παθῶν»¹.

Ἀπέναντι στοὺς δύο ἀκραίους καὶ μὴ ἀποδεκτοὺς γυναικείους τύπους ποὺ συναντοῦμε στὴ σχετικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς — τὸν παραδοσιακὸ τῆς ἀγράμματος γυναίκας καὶ τὸν νεοτεριστικὸ τῆς «ἐλευθεριαζούσης» νέας μὲ τις ἐπιπόλαιες καὶ διακοσμητικὲς γνώσεις— ὁ Γ.Γ. Παππαδόπουλος ἀναζητᾷ ἕνα ἐναλλακτικὸ ἐθνικὸ πρότυπο ποὺ ἐντοπίζει στὸ πρόσφατο ἱστορικὸ παρελθόν: στὴν ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τῆς ἑλληνίδας («ἀστῆς») μητέρας τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, ποὺ, ἂν καὶ δὲν γνώριζε γράμματα, ἦταν ἀγνή καὶ ἀπλή, δραστήρια νοικοκυρά, τρυφερὴ μητέρα καὶ εὐχάριστη σύντροφος, εὐσεβὴς καὶ πατριώτισσα· αὐτὴ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν ὀρθοδοξία διατήρησε ἄσβεστη τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὴ μετέδωσε στὶς νεότερες γενιές².

Εὐαίσθητος στὴν παράδοση μὰ καὶ ἀποφασιστικὸς ὑποστηρικτὴς τῆς προόδου στὸ θέμα αὐτό, ὁ Γ. Γ. Παππαδόπουλος ὀραματίζεται στὰ 1866 τὴν ἐνεργὴ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ φύλου τους. Ἀναπτύσσοντας τὶς ἀρχὲς στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ὑπακούει ἡ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν διατυπώνει δύο προτάσεις ποὺ ἀργότερα θὰ προβληθοῦν πιὸ συστηματικὰ : α) τὴ διδασκαλίαν τῆς νεότερης ἑλληνικῆς ἱστορίας ὡς βασικῆς γνώσης γιὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ β) τὴν εἰσαγωγὴν τῆς γυμναστικῆς στὰ παρθεναγωγεῖα, μὲ στόχο τὴ βελτίωση τῆς ὑγείας τῶν Ἑλληνίδων³.

1. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περὶ γυναικὸς καὶ Ἑλληνίδος», ὁ.π. (ἐδῶ, σ. 190).

2. Στὸ ἴδιο, σ. 191-194.

3. «Ὅπως θὰ τονίσει σὲ ἄλλη περίπτωση ὁ Γ.Γ. Παππαδόπουλος, ἡ γυμναστικὴ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸ φύλο καὶ «ὡς πρὸς τὰ κοράσια μάλιστα πρέπει ν' ἀποφεύγωμεν πᾶσαν βίαιαν καὶ ἀνοικίον ἀσκήσιν» (*Δοκίμιον πρακτικῶν παιδαγωγικῶν ὁδηγιῶν*, σ. 12). Λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ παιδαγωγὸς Σ. Λεοντιάδης θὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ γυμναστικὴ γιὰ τὶς γυναῖκες δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ «χρηστὰ ἦθη» καὶ θὰ ἀντιπροτείνει «τὴν ὄρχησιν» («Τίνα τὰ μέσα τῆς παιδείσεως τῆς γυναικὸς ὡς ἀνθρώπου», *Εὐρυδίκη*, ἔτος Α', ἀρ. 25, 10 Μαΐου 1871, σ. 41), ἐνῶ ἡ Κ. Κεχαγιᾶ θὰ ἐπισημάνει ὅτι ἡ καθαρὰ ἀθλητικὴ διάσταση παραβλάπτει «τὴν χάριν τοῦ γυναικείου σώματος» (Κ. Κεχαγιᾶ, «Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ Α' τοῦ Ζαπτείου σχολικῶν ἔτος (1875-76)», *Παιδαγωγικὰ μελέται ἤτοι λόγοι ἐκφωνηθέντες ἐν τῷ Ζαπτείῳ κατὰ τὴν διανομὴν τῶν βραβείων*, Κωνσταντινούπολη 1880· ἐδῶ, σ. 276). Ἡ γυμναστικὴ τῶν κοριτσιῶν, ἡ ὁποία εἰσάγεται στὸ Ἀρσάκειο σχετικὰ νωρὶς (1858-9), ἀλλὰ στὰ

Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἔθνικὴ «ἀποστολὴ» τῆς Ἑλληνίδας ὅσο καὶ ἡ πρόθεσις νὰ μορφωθεῖ ἓνας ἔθνικὸς γυναικεῖος χαρακτήρας ἀρχίζουσι νὰ προβάλλονται ἰδιαίτερα, δίνοντας τὸν τόνο στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ. Ἡ χρῆσις τῶν ὄρων «ἀποστολὴ» ἢ «προορισμός», ὅπως ἐξάλλου καὶ τὸ ἰδεολογικὸ τους περιεχόμενον, θυμίζουσι τὴν εὐρύτερη διάδοσίν τους, ποὺ ἀφοροῦσε γενικότερα στὸν ἡγετικὸ ρόλο τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐντοπισμένο κάποτε στὴ διαδικασία τῆς «μεταλαμπάδευσης» τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἀνατολή¹. Ἡ μόρφωσις πολιτῶν ποὺ θὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἐπιταγὰς αὐτὲς προϋποθέτει ἴσως τῶρα ἀκόμα πιὸ ἐντονα τὴ διαπαιδαγώγησι ἀξίων Ἑλληνίδων μητέρων: οἱ προτεραιότητες αὐτὲς συμπίπτουσι καὶ βρίσκουσι τὴν ἐκφρασὴν τους στὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτισμικὴ ἐξόρμησις ποὺ —ἀν καὶ εἶχε νεότερες βάσεις— διαμορφώνεται μέσα στὴ δεκαετία 1860-70 στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Τουρκίας καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὸ ἑλληνικὸ κράτος. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὰ συμφέροντα τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξεως στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀνατροφοδοτεῖται ὅμως καὶ ἀπὸ τὴ δυναμικότερη παρουσίαν τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἔθνικισμῶν τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων. Οἱ διπλωματικὲς ἐξελιξίσεις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ οἱ συνθήκαι Ἀγίου Στεφάνου καὶ Βερολίνου (1878), καθὼς καὶ ἡ αὐξανόμενη κρίσις τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιτείνουσι τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ².

Παράλληλα, οἱ δυνατότητες καλύψεως διαβίωσης τοῦ μὴ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτέλεσμα μεταρρυθμίσεων τὶς ὁποῖες ἔχει παραχωρήσει ἡ Πύλη (Χάτι Χουμαγιούν, 1856), ἔχουσι δημιουργήσει εὐνοϊκὰς προϋποθέσεις

περισσότερα ἰδιωτικὰ παρθεναγωγεῖα δὲν συνηθίζετο πρὶν ἀπὸ τὸ 1890, θὰ γίνεαι αἴτημα καὶ ἀντικείμενον συζήτησεως ἢ προσδιορισμοῦ, κυρίως πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου· βλ. ἐνδεικτικὰ, Γ. Καραπαναγιώτης, *Γνώσεις Πρακτικῆς Ὑγιεινῆς εἰς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων, Διδασκαλείων καὶ Παρθεναγωγείων*, Ἀθήνα 1889· Κ. Παρρέν, «Αἱ ἐξετάσεις τῆς γυμναστικῆς τοῦ Παιδαγωγικοῦ τμήματος τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΙΕ', ἀρ. 665, 20 Μαΐου 1901, σ. 7-8· ἐδῶ σ. 487-488· Κ. Παρρέν, «Διατί ὄχι αἱ γυναῖκες;», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΙΕ', ἀρ. 705, 27 Ἀπριλίου 1902, σ. 1-2· ἐδῶ, σ. 499-501· Κ. Παρρέν, «Διατί τὰ κορίτσια;», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, ἔτος 17ον, ἀρ. 791, 2 Μαΐου 1904, σ. 1-2· ἐδῶ σ. 539-541· Σ. Πέππας, *Ἡ Γυμναστικὴ καὶ αἱ Παιδαίαι τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Ἀθήνα 1905.

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1985, σ. 349 κ.ἐ. καὶ 383-388.

2. Κ. Τσοκαλᾶς, *Ἐξάρτησις καὶ Ἀναπαγωγὴ*, σ. 452 κ.ἐ. Σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴν ποὺ υἰοθετεῖ τὸ ἑλληνικὸν κράτος ἀπέναντι στὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορία στὴν περίοδον αὐτὴν, τὴν συνεργασίαν του μὲ τοὺς Ἕλληνας τῆς Τουρκίας καὶ τὴν «εἰρηνικὴν»-ἐκπολιτιστικὴν ἐκφρασὴν τῆς Μεγάλης Ἰδέας, βλ. καὶ Εὐδ. Κωφός, «Νέοι προσανατολισμοὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΙΓ' (1833-1881), σ. 315-317.

για μιὰ πιὸ ἐκτεταμένη καὶ ὀργανωμένη ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας.

Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν συγκυριῶν καὶ τῶν ἀναγκῶν, ἑλληνικὸ κράτος καὶ Ἑλληνες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀρχίζουν μιὰ ἔντονη καὶ συστηματικὴ προσπάθεια διείσδυσης τοῦ σχολικοῦ δικτύου στὶς διαφιλονικούμενες κυρίως περιοχές (Μακεδονία, Θράκη, Ἡπειρο). Φιλεκπαιδευτικοὶ καὶ ἐκπολιτιστικοὶ σύλλογοι ἰδρύονται ἢ δραστηριοποιοῦνται στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως καὶ στὸ ἑλληνικὸ κράτος¹. Σ' αὐτὴ τὴ «θαυμαστὴ ἐνορχήστρωση» τῶν συλλόγων, «ὅπου σμίγουν σὲ ἓνα παράλληλο σύστημα ὁ ἀλύτρωτος καὶ ὁ ἐλεύθερος ἑλληνισμός»², δύο εἶναι οἱ ἡγετικοὶ πυρῆνες: ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861) ποὺ λειτουργεῖ ὡς ἓνα εἶδος Ὑπουργείου Παιδείας τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας καὶ ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων (1869) ποὺ μέλη του γίνονται σημαίνοντες σύμβουλοι τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης στὰ θέματα τοῦ ἑλληνισμοῦ ποὺ ζεῖ στὶς περιοχές τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας.

Σὲ συνάρτηση μὲ τὸ παραπάνω πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ κλίμα, ὅπου ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας ἀποκτᾶ μιὰ ἐπείγουσα σημασία, μπορούμε ἴσως νὰ κατανοήσουμε πῶς φορτίζεται ἡ ἀναγκαιότητα μόρφωσης ἑλληνίδων μητέρων καὶ πῶς παγιώνονται τὰ μηνύματα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποστολὴ ποὺ πρέπει νὰ ἐπιτελέσουν οἱ γυναῖκες, ὄχι μόνο μέσα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὸ σχολικὸ σύστημα μὲ τὴν ιδιότητα τῆς δασκάλας. Ταυτόχρονα, οἱ στόχοι αὐτοὶ ἀποδίδουν στὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν μιὰ διάσταση περισσότερο λειτουργικὴ καὶ κοινωνικὰ χρήσιμη.

Στὴν κινήτοποίησή αὐτὴ ἐξᾶλλου τῶν δύο ἑλληνικῶν κόσμων ἔχουν τὴ θέση τους ἡ συμμετοχὴ γυναικῶν καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση. Ἡδῆ, πολὺ νωρίτερα, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀποφοίτων δασκαλισσῶν τοῦ Ἀρσακείου εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς διασπορᾶς καὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πρακτικὴ ποὺ συχνὰ προβάλλεται ὡς σημαντικὴ ἐθνικὴ συμβολὴ καὶ ποὺ συνεχίζεται σ' ὅλο τὸν 19ο αἰώνα³. Παράλληλα ὁμως, ἀπὸ

1. Γιὰ ὅσα προαναφέρθηκαν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ φαινόμενο τῶν συλλόγων καὶ τίς ἰδεολογικοὺς τοὺς ἀποχρώσεις, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, σ. 399-402.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 399.

3. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ μιὰ πρωιμότερη ἐποχῇ, στὸ πλαίσιο συζήτησης στὴ Βουλὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ αὐξηθεῖ ἡ χρηματοδότηση τοῦ κράτους πρὸς τὴ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία, ἐξάιρεται ἡ τροφοδότηση τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Τουρκίας μὲ δασκάλας, ἀπόφοιτες τοῦ Ἀρσακείου: «ἀδιότι οὐδὲν εὐκταϊότερον, οὐδὲν ἐνδοξότερον ἄλλο ἢ τὸ νὰ μεταβαίνωσιν αἱ Ἑλληνίδες μας εἰς τὰ ἄκρα τῆς γῆς, ἀπόστολοι παιδείας καὶ ἐξευγενισμοῦ»: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς*, τ. Β', σ. 587 (Συνεδρίαση ΟΖ' τῆς 25ης Ἰουνίου 1855), Ἀθήνα 1855. Στὸ ἴδιο κείμενο μάλιστα (σ. 584) ἀναφέρεται ὅτι τὰ 2/5 τῶν πτυχιούχων δασκαλισσῶν τῆς Ἐταιρείας ἐργάζονται ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κρά-

τὸ 1870 καὶ ὕστερα, οἱ Ἕλληνες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀναλαμβάνουν μὲ δυναμικότερο τρόπο τὴν ὀργάνωση τῆς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν καὶ τὴ μόρφωση δασκαλισσῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν παρθεναγωγείων καὶ τῶν μαθητριῶν αὐξάνεται, ἐνῶ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἴδρυση δύο σχολείων ποὺ θὰ γίνουν βασικοὶ φορεῖς τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης καὶ ποὺ ἀναγνωρίστηκαν ὡς ἰσότιμα τοῦ Ἀρσακείου· πρόκειται γιὰ τὸ «Ζάππειο» (1875) στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ «Ὀμήρειο» (1881) στὴ Σμύρνη¹. Στὸ ἐλληνικὸ κράτος, στὸ πλαίσιο τῆς δραστηριότητος ἰδιωτῶν ποὺ ἐκφράζουν μεταρρυθμιστικὰ διαθέσεις γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα², ἡ διάδοση καὶ ἡ πρακτικότερη στροφή τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης συζητιέται εὐρύτερα· ἕνα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα τοῦ πρώτου Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων (1879) ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «Περὶ παιδείσεως τῆς χωρικῆς γυναικός»³. Στὸ συνέδριο αὐτὸ συμμετέχει καὶ ὁ Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως —μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες συλλογικὰς γυναικεῖες πρωτοβουλίες στὸν τομέα αὐτὸ— ποὺ ἡ ἴδρυσή του (1872) δίνει ἕνα στίγμα τῶν καιρῶν.

*Νέες δυναμικὲς καθὼς ἐμφανίζονται στὸ προσκήνιο
«γράφουσες» γυναῖκες καὶ παιδαγωγοὶ*

Τόσο στὸ ἐλληνικὸ κράτος ὅσο καὶ στὸν ἐλληνισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ἡ παρουσία μορφωμένων γυναικῶν, εὐαίσθητων στὰ μηνύματα τῆς ἐποχῆς τους, ποὺ ζητοῦν νὰ διαδραματίσουν ἕναν σημαντικὸ ρόλο στὶς ἀνάγκες τοῦ ἔθνους καὶ τῆς κοινωνίας, ἀρχίζει νὰ γίνεται αἰσθητὴ. Οἱ γυναῖκες αὐτές,

¹ τος, «ὅπου εὐρίσκουσιν ἀνετώτερον βίον καὶ συνδρομήν» (πρβλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 105). Καθὼς φαίνεται, ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας συνηθίζουν νὰ στέλνουν ὑπότροφες στὸ Ἀρσάκειο, οἱ ὁποῖες ἀναλαμβάνουν στὴ συνέχεια νὰ διδάξουν στὸ σχολεῖο τῆς κοινότητάς τους (στὸ ἴδιο, σ. 244-248).

1. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης στὸν ἐλληνισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, βλ. Κούλα Ξηραδάκη, Ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες τοῦ Ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1972 καὶ 1973, καὶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 250 κ.έ.

2. Βλ. σχετικὰ Α. Δημαρᾶς, Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε, τ. Α', σ. λη' κ.έ. Στὸ κλίμα αὐτὸ τῶν πρωτοβουλιῶν καὶ τῶν φιλεκατασκευτικῶν δραστηριοτήτων, ποὺ δηλώνει, παράλληλα, τὴ διεύρυνση τῶν χώρων κοινωνικῆς συνάθροισης καὶ δημόσιας δράσης, ἐντάσσεται καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ πρώτου ἐπαγγελματικοῦ σωματείου τῶν δασκάλων, τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου (1873).

3. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Πρακτικὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ Συνόδου συγροηθεῖσης ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει 1879, Ἀθήνα 1879· βλ. καὶ Α. Δημαρᾶς, ὁ.π., σ. 240.

δασκάλες οί περισσότερες, αφιερώνονται κυρίως στην προώθηση τῆς ἐκπαίδευσης του φύλου τους: συμμετέχουν ἢ ἰδρύουν ἐκπαιδευτικούς συλλόγους, διευθύνουν παρθεναγωγεῖα, δημοσιεύουν παιδαγωγικά ἄρθρα καὶ μελέτες, δίνουν δημόσιες διαλέξεις καὶ ἐκδίδουν τὰ πρῶτα γυναικεῖα περιοδικά. Ἡ Θάλεια (Ἀθήνα, 1867) καὶ ἡ *Εὐρυδίκη* (Κωνσταντινούπολη, 1870-73), φιλοξενοῦν στὰ πρῶτα τῆς βήματα τῆ γυναικεῖα ἔκφραση γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα¹.

Κατὰ πόσο ἡ παρέμβασή τους στὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση καὶ διαπαιδαγώγηση τῶν κοριτσιῶν ἔρχεται νὰ διαφοροποιήσῃ ἢ νὰ ἀμφισβητήσῃ αἰτήματα; Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά ἐρωτήματα πού θέτουν οἱ πηγές.

Τὸ γεγονός ὅτι ὑποκείμενα ἐνὸς προβληματισμοῦ πού τις ἀφορᾷ ἄμεσα εἶναι οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες μᾶς ὠθεῖ νὰ ἀποδώσουμε στὰ κείμενά τους μιὰ ἰδιαίτερη δυναμική. Ἐξᾴλλου, μὲ τὴ δημόσια παρουσία τους, οἱ πρῶτες λόγιες γυναῖκες καὶ παιδαγωγοὶ κλονίζουν μιὰ παράδοση. Ἡ ἰδιαίτερη ὥστόσο αὐτῆ δυναμικὴ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ πιὸ δικαιολογημένα σὲ κείμενα στὰ ὅποια ἡ παραπάνω διαπίστωση διακρίνεται ὡς στοιχεῖο τῆς ἐμπειρίας τους, καὶ σὲ ὅσα ἀνιχνεύεται ἡ συνειδητοποίηση τῆς κατωτερότητας τῶν γυναικῶν ὡς κοινωνικῆς κατηγορίας, καθὼς καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἐκφραστοῦν δημόσια ὡς μέλη τῆς κατηγορίας αὐτῆς, νὰ χρησιμοποιοῦν τις γνώσεις καὶ τὴν πένα τους γιὰ νὰ ἀρθρώσουν ἓνα προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὸ φύλο τους, βιώνοντας καὶ δηλώνοντας ἔτσι τὴν ὑπαρξή τους²: «Πολλοὶ κριταὶ αὐστηροί», γράφει μιὰ συνεργάτιδα τῆς *Εὐρυδικῆς*, «ἔγραψαν καθ' ἡμῶν, τινὲς δὲ ἐξετόξευσαν καὶ δηλητηριώδη βέλη καθ' ἡμῶν. Τίς ὅμως γυνὴ ἔγραψε ποτὲ κατὰ τῶν κατηγορῶν ἡμῶν; Τίς γυνὴ ἔδωσε σημεῖα ὑπάρξεως τοῦ φύλου ἡμῶν; Τίς γυνὴ, ἐγκαυχωμένη ἄλλως τε ἐπὶ πολλαῖς καὶ ποικίλαις γνώσεσιν, ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ φύλου τῆς; Ὀλίγισται ἀπέναντι τοῦ ἀπείρου. Ἐν τοῖς δακτύλοις ἡμῶν ἀριθμοῦμεν αὐτάς. Διατί ταῦτα πάντα;» Καὶ παρακάτω: «Ἡ γυνὴ αὕτη ἀνεφάνη. Ἡ δὲ *Εὐρυδίκη* αὐτῆς, ἡ μικρὰ καὶ τρυφερὰ *Εὐρυδίκη*, ἐχαιρέτησεν ἡμᾶς ἀφελῶς, προσηνῶς, ἀνευ πατάγου καὶ ριφθεῖσα εἰς τὰς ἀγκάλας ἡμῶν εἶπεν "εἰμὶ Ἑλληνίς, εἰμὶ ἀσθενὴς καὶ ἀδύνατος· δότε μοι προστασίαν." Αφοσιοῦμαι εἰς ὑμᾶς· ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατός μου παρ' ἡμῶν ἐξήρτηνται" καὶ ἤρξατο τοῦ ἔργου τῆς εὐσταθῶς». Ἡ αἴσθησις αὐτῆ τῆς «ἀδυναμίας» ὅμως δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐμποδίσῃ τις γυναῖκες νὰ ἐκφρά-

1. Βλ. ἐδῶ, σ. 203-234· γιὰ μιὰ παρουσίαση τῶν περιοδικῶν αὐτῶν βλ. Ἀγγελίκα Ψαρᾶ, «Γυναικεῖα περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα», *Σκοῦπα*, τχ. 2, Ἰουνῆς 1979, σ. 3-13. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὸ πρῶτο περιοδικὸ πού —ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε— ἐκδόθηκε ἀπὸ Ἑλληνίδα: πρόκειται γιὰ τὴν *Κυψέλη* τῆς Εὐφροσύνης Σαμαρτζίδου, πού κυκλοφόρησε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1845 καὶ ἔδωσε προτεραιότητα στὸ πρόβλημα τῆς γυναικεῖας ἐκπαίδευσης, ὅπως ἐξᾴλλου καὶ ὅλα τὰ γυναικεῖα περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα (ἐδῶ, σ. 131-133).

2. Θεωρήσεις τοῦ προβληματισμοῦ αὐτοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ φαινόμενο σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο μορφωμένες Ἑλληνίδες τοῦ 19ου αἰῶνα διαμορφώνουν μιὰ συλλογικὴ γυναικεῖα συνείδηση, βλ. εἰδικότερα: Α. Ψαρᾶ, ὁ.π., σ. 3-13 καὶ Ε. Βαρίκα, *Ἡ ἐξέγερσις τῶν κυριῶν*.

ζονται· αντίθετα, πρέπει νά γίνει κίνητρο «προόδου»: «Μή σκεπτόμεθα τήν ἀδυναμίαν καί πενιχρότητα τῶν γνώσεών μας. Ἐς γράφωμεν πᾶσαι ἐν τῇ *Εὐρυδίῃ*. Ἴσως θά ὑποπέσωμεν εἰς σφάλματα γραφικά. Ἐς σφάλλωμεν. Ἐάν δὲν σφάλλωμεν, δὲν θέλομεν μάθει ὅ,τι πρέπει, μήτε ποτὲ θέλομεν προοδεύσει. Πᾶσα πρόοδος ἄρχεται ἐκ τῆς ἐλλείψεως». Καί ἡ ἀρθρογράφος συμπεραίνει: «Ἐπομένως ἡ *Εὐρυδίῃ* ὡς γυνή δὲν συγκρίνεται μετὰ ἔργων ἀνδρικῶν· λοιπὸν καί τὰ ἔργα ἡμῶν ἔσονται γυναικεῖα καί αἱ ἀναγινώσκουσαι γυναῖκες· θά ἐργαζόμεθα κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐν ᾧ ὤρισαν ἡμᾶς οἱ ἄνδρες»¹.

Ἄν καί στὴν τελευταία αὐτῆ φράση θά μπορούσε κανεὶς νά διακρίνει μιὰ διάθεση ἀποστασιοποίησης («ἐν ᾧ ὤρισαν ἡμᾶς οἱ ἄνδρες»), ἡ ἀποδοχὴ τοῦ διπολικοῦ σχήματος ποῦ ταυτίζει τὸν ἄνδρα μὲ τὸν δημόσιο βίον καί τὴ γυναῖκα μὲ τὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα καί τὴν οἰκογένεια, καθὼς καί οἱ διαφορὲς στὶς ἀξίες ἢ τὴν παιδεία ποῦ ἡ διχοτόμηση αὐτῆ συνεπάγεται, δίνει τὸν τόνο καί στὰ πρῶτα γυναικεῖα περιοδικὰ καί κείμενα.

Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ διάκριση αὐτῆ προβάλλει μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση, καθὼς μπορεῖ κανεὶς νά διακρίνει τὴν τάση μιᾶς ἔντονης διαφοροποίησης ἀπὸ τὸ «ἀνδρικό» καί τὴν πρόθεση νά ἐξερευνηθεῖ ἡ «γυναικεία» αὐτῆ σφαῖρα καί οἱ ἀξίες της, συχνὰ ὅμως μὲ τὰ κυρίαρχα πρότυπα μιᾶς παθητικῆς καί ὑποταγμένης συμπεριφορᾶς. Στῆ διαδικασία αὐτῆ οἱ ρόλοι τῆς μητρότητας καί οἱ εἰδικὲς γνώσεις ποῦ ἀπαιτοῦνται (π.χ. παιδαγωγικά, ὑγιεινὴ) ἔχουν βαρύνουσα σημασία. Ἄρκετὰ ἄρθρα ἀφιερώνονται στὸν τρόπο ποῦ πρέπει νά ἀνατρέφει ἡ μητέρα τὰ παιδιὰ της² —ἰδιαίτερα τὰ κορίτσια— καί μάλιστα ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία, στὶς ἐναλλαγές τῆς ὁποίας δειχνουν ἰδιαίτερη εὐαισθησία. Ἐνα πρῶμο ἴσως (ἀλλὰ ἀκόμα εὐκαιριακὸ) ἐνδιαφέρον διακρίνεται γιὰ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία τοῦ κοριτσιοῦ, τῆ σχέση του μὲ τὴ μητέρα, τὴν καθοδήγηση στὰ πρῶτα βήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τὴν «ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων» προετοιμασία γιὰ τὰ μελλοντικὰ καθήκοντα τοῦ γάμου.

Ὅταν ὅμως στὸν προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὴ «διαφορὰ» τῶν φύλων τὸ ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώνεται στὴν «ἰσοτιμία» τῶν ρόλων καί τὴν ἀρμονία ποῦ αὐτῆ ἐξασφαλίζει στὴν ἀνθρωπότητα³, τὸ κλίμα κάπως μεταβάλλεται καί ἡ γνώση

1. Ἀρισταῖα Λ. Β., «Ἡ *Εὐρυδίῃ* καί αἱ γυναῖκες», *Εὐρυδίῃ*, ἔτος Α', ἀρ. 9, 15 Ἰανουαρίου 1871, σ. 100-101.

2. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ συμπίπτει μὲ μιὰ εὐρύτερη τάση τῆς ἐποχῆς νά καθοδηγηθοῦν οἱ μητέρες ἀπὸ εἰδήμονες (π.χ. γιατροὺς) σὲ μιὰ πιδ ὀρθολογικὴ καί ἐκσυγχρονισμένη ἀνατροφή τοῦ βρέφους.

3. Ἐνα δεῖγμα αὐτῆς τῆς σύλληψης μπορούμε νά δοῦμε στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα: «Σήμερον ἡ γυνή δὲν εἶναι οὐδὲ ἄγγελος οὐδὲ δαίμων, οὐδὲ παράδεισος οὐδὲ κόλασις, οὐδὲ τὸ κάλλιστον οὐδὲ τὸ αἰσχιστον τῶν ὄντων ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλ' ἑταῖρος καί σύντροφος ἰσότητος τοῦ ἀνδρός, ζῶν δι' αὐτοῦ καί δι' αὐτόν, κοινωνὸς αἰώνιος τῆς εὐτυχίας καί δυστυχίας του ἔν τε τῷ φυσικῷ καί τῷ ἠθικῷ κόσμῳ. Ἐταῖρος, λέγομεν, ἰσότητος τῷ ἀνδρὶ, οὐχὶ δὲ καί

για τις γυναίκες έμμεσα εμφανίζεται να έχει την ίδια αξία που έχει και για τους άνδρες, αφού και οι δύο αποτελούν έκφραση τής ιδέας του ανθρώπου. Η επιχειρηματολογία αυτή μοιάζει να άπαντᾷ σε όσους αντιλαμβάνονται την γυναικεία «φύση» με την έννοια τής κατωτερότητας, υποβιβάζοντας έτσι την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου. Η απάντηση αυτή γίνεται πιο δυναμική, όταν διεκδικείται ρητᾶ ἡ ἀναγνώριση τής πνευματικῆς ἰσότητος τῶν φύλων: «Ἀπαιτῶ», γράφει ἡ «Βοσπορίς», «ἡ γυνὴ νὰ ἔχῃ τὰς αὐτὰς ὀρέξεις, τὰς αὐτὰς πνευματικὰς ἀρχάς, τὴν ἀνάγκην τῆς συγκινήσεως ἴσην τῆς τοῦ ἀνδρός». Καὶ τελειώνει τὸ ἄρθρο τῆς συνοψίζοντας τὶς ιδέες τῆς με μιὰ τόλμη ξεχωριστὴ ἴσως γιὰ τὴν ἐποχὴ (ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν *Εὐρυδίκη*): «Ἡ βελτιώσις τῆς ἀνατροφῆς τῶν τέκνων ἐγκρίεται ἐν τῇ βελτιώσει τῆς μητρὸς, καὶ ἡ προαγωγή τῆς γυναικὸς ἐν τῇ προόδῳ τῶν ἡθῶν· ἡ δὲ γυνὴ εἶναι πεπλασμένη, ὅπως ἡ ἐλευθέρα ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐπιστήμαις, ἐξ ὧν πρὸς βλάβην τῆς ἀνθρωπότητος τὴν ἀποκλείουσιν. Αἱ ἐλπίδες ἡμῶν ἀκαμαῖαι ἄς ὦσι, καὶ ἐλεύσεται ἡμαρ, καθ' ὃ ἡ γυνὴ ἔσεται καταγινομένη καὶ ἐνασχολομένη μετ' αὐτοῦ εἰς ἅπαντας τοὺς κλάδους τῶν διαφόρων τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν»¹.

Ἐκεῖνο πού τροφοδοτεῖ ἔντονα τοὺς προβληματισμοὺς τῶν γυναικείων κειμένων γύρω ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς «σπουδαίας» καὶ «ἐμβριθοῦς ἐκπαιδύσεως» τῶν γυναικῶν εἶναι τὰ μηνύματα τῶν καιρῶν γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ τους «κλῆσιν», ὡς μητέρων, συζύγων ἢ δασκαλισῶν. Ὁ τρόπος ὅμως πού ἐπεξεργάζονται τὰ πρότυπα αὐτὰ ὑπερβαίνει, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, τὴν κοινότοπη σύλληψή τους.

Δύο λόγιες γυναῖκες καὶ ἀναγνωρισμένες παιδαγωγοὶ μᾶς δίνουν σὲ κείμενά τους τῆς περιόδου 1870-80, μεῖς ιδιαίτερα παραστατικὸ καὶ ἐπεξεργασμένο τρόπο, ἡγετικὰ γυναικεία πρότυπα πού ξεπερνοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὰ στενὰ ὄρια τῆς οἰκογένειας καὶ προκαλοῦν ἔντονα τὴν αἴσθησι τὴν ὅτι καμιά γνώση δὲν εἶναι περιττὴ γιὰ τὶς γυναῖκες. Πρόκειται γιὰ τὴ Σαπφῶ Λεοντιάδα καὶ τὴν Καλλιόπη Κεχαγιᾶ, γνωστὲς ἀπὸ μιὰ πλούσια συγγραφικὴ καὶ κοινωνικὴ

ἴσος, διότι ἡ φύσις αὐτὴ, δημιουργήσασα τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα, κατέθετο εἰς τὸν θεμέλιον λίθον τῆς δημιουργίας αὐτῶν σωτηρίουσιν τινὰς διαφορὰς, αἵτινες δὲν εἶναι διαφοραὶ ὑπεροχῆς τοῦ ἐνὸς ἐπὶ τοῦ ἑτέρου, ἀλλὰ διαιρέσεως καὶ διανομῆς εἰς ἀμφοτέρα τὰ φύλα τῶν ἰδιοτήτων καὶ ἀρετῶν, αἵτινες ὁμοῦ λαμβανόμεναι, καὶ πρὸς ἕνα σκοπὸν ἐνεργοῦσαι, ἀπαρτίζουσι τὴν πλήρη καὶ τελείαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἰδέαν» («Φύσις, χαρακτήρ καὶ ἀληθῆς προορισμὸς τῆς γυναικὸς», *Θάλεια*, ἔτος Α', φύλλ. Α', Ἰανουάριος 1867, σ. 3). Μιὰ ἀνάλογη ἐμφαση στὴν ἰδέα τῆς «τελείας ταυτότητος» καὶ τῆς συμπληρωματικότητος τῶν φύλων διακρίνεται σὲ κείμενα τῆς *Κυψέλης* (ἐδῶ, σ. 131-133).

1. «Βοσπορίς», «Ὀλίγιστα περὶ γυναικὸς», *Εὐρυδίκη*, ἔτος Α', ἀρ. 10, 22 Ἰανουαρίου 1871, σ. 110 καὶ 111. Ἀναδημοσίευση καὶ παρουσίαση τοῦ κειμένου, βλ. Α. Ψαρά, «Ἐῦναι, ποιήσον ἡμῖν... Κυρία, ἐμπνευσον ἡμῖν»: ἕνα γυναικεῖο κείμενο τοῦ 1871», *Σκούπα*, τχ. 2, Ἰούνης 1979, σ. 14-20.

δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο τους ὡς διευθυντριῶν δύο σημαντικῶν παρθεναγωγείων: ἡ πρώτη τοῦ Κεντρικοῦ Παρθεναγωγείου Ἀγίας Φωτεινῆς τῆς Σμύρνης καὶ ἡ δεύτερη τοῦ «Ζαπτείου» τῆς Κωνσταντινουπόλης.

Ἡ Σ. Λεοντιάς δίνει ἔμφαση στὴ μορφή τῆς μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας, μορφή ὅμως ἔντονα ἐνεργητικὴ καὶ ὑπεύθυνη, ποὺ ἀναλαμβάνει τὴν οἰκονομία καὶ τὴν ἠθικὴ τάξη τοῦ οἴκου, υἱοθετώντας ἀνάλογη συμπεριφορὰ γιὰ κάθε πρόσωπο καὶ ἡλικία· δουλεύει ἀκούραστα καὶ μὲ κέφι διευθετώντας τὶς ὑποθέσεις τοῦ πολυποικίλου πληθυσμοῦ ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτήν. Σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο αὐτὸ τῆς ἰδανικῆς οἰκοδέσποινας, ἡ ἐπιστήμη τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἀντικείμενο πολλῶν ἄρθρων τῶν πρώτων γυναικειῶν περιοδικῶν, δὲν περιέχει ἀπλῶς ἓνα σύνολο ἀπὸ τεχνικὲς γνώσεις, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἓνα ὁλόκληρο σύστημα «οἰκογενειακῆς ἠθικῆς».

Ἡ γυναικεία «φύση» ὥστόσο, κατὰ τὴν Σ. Λεοντιάδα, βρῖσκει τὴν πιὸ αὐθεντικὴ τῆς ἔκφραση —«τὸ σῶζον καὶ ἀγιάζον αὐτήν»— στὴ μητρότητα ὡς καθολικὴ διαπαιδαγωγικὴ δύναμη. Ἡ σύλληψη αὐτὴ ὅμως ἀνοίγει ἔμμεσα τὸ δρόμο γιὰ μιὰ εὐρύτερη κοινωνικὴ δράση ἀλλὰ καὶ γνώση: μὲ ἀφετηρία τὶς «γυναικεῖες» φιλόθρωπες αὐτὲς ιδιότητες —ἐντονα διαφοροποιημένες ἀπὸ τὶς ἀνδρικές καὶ κύρια δικαιωμένες ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς— ἡ Σ. Λεοντιάς φτάνει νὰ ὑποστηρίξει τὴ σταδιοδρομία τῶν γυναικῶν ὄχι μόνον στὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ στὴν ἰατρικὴ καὶ τὴ φιλοσοφία, καθὼς συντελοῦν «εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας»¹.

Γιὰ τὴν Καλλιόπη Κεχαγιᾶ ὁ ἐθνικὸς καὶ ἠθικοποιητικὸς ρόλος τῶν γυναικῶν ὁλοκληρώνεται στὸ πρόσωπο τῆς παιδαγωγοῦ, ὅπως τὴν παρουσιάζει σὲ σχετικὴ ὀμιλία τῆς στὶς ὑποψήφιες δασκάλες, ἀπόφοιτες τοῦ «Ζαπτείου» στὴν Κωνσταντινούπολη². Στὴ σκέψη τῆς Κ. Κεχαγιᾶ ἡ δασκάλα ἐμφανίζεται νὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ συντελέσει καθοριστικὰ στὴ διάδοση τῆς μητρικῆς γλώσσας καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, μέσα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιών τοῦ «ἐλληνισμοῦ». Κάθε Ἑλληνίδα —μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος— ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἢ ὑποψήφια δασκάλα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει βαθιὰ γνώση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, παράλληλα μὲ τὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ μόρφωση στὸν τομέα τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης.

Ἡ ἀποστολὴ ἄλλωστε τῆς παιδαγωγοῦ γιὰ τὴν Κ. Κεχαγιᾶ δὲν περιορίζεται στὴ δουλειὰ τῆς μέσα στὸν σχολικὸ μηχανισμό. Οἱ ἐθνικὲς ἀξίες θὰ πρέ-

1. Σαπφὼ Λεοντιάς, «Περὶ κλήσεως τῆς γυναικός», *Εὐρουδίη*, ἔτος Α', 1870, ἀρ. 1-7· ἐδῶ, σ. 209-218 καὶ 227-229.

2. Καλλιόπη Κεχαγιᾶ, «Ἐγκόλπιον παιδαγωγικὸν ἢ συμβουλαὶ τινες πρὸς τὰς ἀποφωτίσας Ζαπτιδᾶς», *Παιδαγωγικαὶ μελέται ἤτοι λόγοι ἐκφωνηθέντες ἐν τῷ Ζαπτεῖῳ κατὰ τὴν διανομὴν τῶν βραβείων*, Κωνσταντινούπολη 1880· ἐδῶ, σ. 278-293.

πει νὰ τὴν ἐμπνέουν τόσο στὴν προσωπικὴ τῆς ζωὴ ὅσο καὶ στὶς σχέσεις πού θὰ ἀναπτύξει μὲ τὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ περιβάλλον ὅπου ζεῖ, στὴν ἐπαρχία ἢ στὴν πόλη. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀσκήσει μιὰ ἀποτελεσματικὴ ἐπίδραση, ἡ ἰδανικὴ αὐτὴ παιδαγωγὸς θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσει μιὰ στρατηγικὴ, κυρίως ἀπέναντι στοὺς γονεῖς καὶ στὶς ἀρχές. Ἀναπτύσσοντας τὶς συμπεριφορὰς πού μποροῦν νὰ διευκολύνουν τὸ δύσκολο ἔργο τῆς, ἡ Κ. Κεχαγιᾶ —παρὰ τὴν αὐστηρότητα πού τὴ διακρίνει καὶ τὴν ἐπιφύλαξή τῆς ἀπέναντι στὶς νέες μορφές κοινωνικότητος— δείχνει τοὺς δρόμους γιὰ μιὰ κοινωνικὴ δραστηριότητα πού ξεπερνᾷ τὴν ἀπλὴ διδασκαλία μέσα σὲ μιὰ τάξη. Σὲ ὅ, τι ἀφορᾷ τὴν «Τέχνην τοῦ βίου», λέει στὶς ὑποψήφιες δασκάλαις: «Ἰστασθε ἐν τῷ μέσῳ τεσσάρων ὁμοκέντρων κύκλων, πρὸς οὓς διηνεκῶς πρέπει νὰ κατευθύνωνται αἱ ἀκτῖνες τῶν ἐνεργειῶν ὑμῶν. Οὗτοι δὲ εἰσὶν ὁ οἶκος, ἡ κοινωνία ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πατρίδι, τὸ ἔθνος καὶ ἡ ἀνθρωπότης. Διότι ἕνεκα τῶν καθηκόντων πρὸς τὰ κέντρα ταῦτα δὲν δύναται πλέον τὸ σχολεῖον νὰ θεωρηθῇ κέντρον ἀποκλειστικὸν τῶν ἐνεργειῶν ὑμῶν»¹. Μὲ τὴ συμπεριφορὰ τους, λοιπόν, οἱ ὑποψήφιες δασκάλαις πρέπει νὰ κρατοῦν τὴν ἠθικὴ ἐνότητα στὸ σχολεῖο καὶ τὴν οἰκογένεια, νὰ δείχνουν τὴ σχέση τῆς τελευταίας μὲ τὴν εὐρύτερη κοινωνία καὶ νὰ δουλεύουν γιὰ τὴν πατρίδα καὶ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα².

Ἡ γυναίκα ὡς συνειδητὸ ἐνεργητικὸ ὑποκείμενο, μὲ τὴ μορφή πού παρουσιάζεται σὲ κείμενα ὅπως τῆς Σ. Λεοντιάδος καὶ τῆς Κ. Κεχαγιᾶ, στηρίζεται ἀπὸ τὴ μιὰ στὴ γνώση τοῦ καθήκοντος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ μιὰ βασικὴ κοινωνικὴ ἀξία: τὴν αὐτοθυσία. Καθὼς ὅμως ἡ ἀξία αὐτὴ γίνεται ἐδῶ ἀντιληπτὴ δυναμικὰ καὶ ὄχι παθητικὰ, ὀδηγεῖ σ' ἕναν ἡγετικὸ ρόλο, στὸ ὄνομα πάντοτε τῆς «διαφορᾶς».

Ἡ γυναίκα - πρότυπο «ἐν τῷ δράματι τοῦ βίου» γιὰ τὴν Κ. Κεχαγιᾶ εἶναι ἡ Ἀντιγόνη. Ἡ ἰσότης τῆς γυναίκαις ὡς πρὸς τὸν ἄνδρα ἐγκρατεῖται ἀκριβῶς στὸ γεγονός ὅτι ἀπέναντι στὰ μεγάλα διλήμματα τῆς ζωῆς ἔχει τὸ ἴδιο δικαίωμα ἐλεύθερης ἐπιλογῆς: νὰ διαλέξει τὸ δρόμο τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, τοῦ «ἐγωισμοῦ» καὶ τοῦ «ὕλισμοῦ» ἢ ἐκεῖνον πού ὀδηγεῖ στὸ κοινὸ καλὸ καὶ ὑπηρετεῖ

1. Στὸ ἴδιο· ἐδῶ, σ. 279.

2. Ἀπέναντι στὴν ἰδεατὴ αὐτὴ σύλληψη τοῦ ἔργου τῆς παιδαγωγοῦ μοιάζει ὡστόσο νὰ ὀρθῶνται μιὰ σκληρὴ πραγματικότητα, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς νέες καὶ ἀνύπαντρες δασκάλαις, σύμφωνα τοὐλάχιστον μὲ κείμενα τὰ ὅποια ἀναφέρονται στὶς δυσκολίες πού αὐτὲς ἀντιμετωπίζουν στὶς ἐπαρχίες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους· βλ. χαρακτηριστικὰ, Κ. Παρρέν, «Ἐπιθέσεις καὶ στραγγαλισμοὶ κατὰ διδασκαλιστῶν», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, ἔτος Α', ἀρ. 47, 31 Ἰανουαρίου 1888, σ. 3-4· Ἐλένη Γεωργιάδου, «Γυναικεῖα ἔργα», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΙΕ', ἀρ. 693, 3 Φεβρουαρίου 1902, σ. 5-6., ἀρ. 694, 10 Φεβρουαρίου 1902, σ. 2-3 καὶ ἀρ. 695, 17 Φεβρουαρίου 1902, σ. 7-8· Ἐλένη Γ. Μπουκουβάλα, «Ἀναμνήσεις ἐκ τῆς ἐπιθεωρήσεως σχολείων θηλέων. Ἡ θέσις τῆς διδασκαλισσῆς», *Ἐπετηρίς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσῆς*, ἔτος Α' (1901-1902), Ἀθήνα 1902, σ. 73-86 (ἐδῶ, σ. 503-511).

αιώνιες ήθικες αξίες. Το παράδειγμα τῆς Ἀντιγόνης εἶναι πρότυπο «ἐλευθέρας αἰρέσεως» καὶ αὐτοθυσίας στὸ ὄνομα τοῦ θεμελιώδους καθήκοντος ποῦ ἔχει ἀναλάβει ἡ γυναίκα: τὴν ὑπεράσπιση «τῶν στοργικῶν αἰσθημάτων τῶν φρουρούντων τὴν ἱεράν τοῦ οἴκου ἐστία», τῶν ὁποίων ἡ «βεβήλωσις» ὀφείλεται σ' ἕνα τύραννο, μιὰ ἐφήμερη πολιτικὴ ἐξουσία, αὐτὰ ποῦ ὁ κοινὸς πολίτης δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ὑπερασπίσει: «Ἐνταῦθα ὁ ἀνὴρ ἐξωκειωμένος τὴν ἀγρία τῶν μαχῶν ὄψιν δὲν εἶναι ὁ εἰς αἴρεσιν προσκαλούμενος· ὁ πολίτης ἀδυνατεῖ νὰ παρακούσῃ τὴν ἄδικον ταύτην προσταγήν. [...] Πρὸς τὴν γυναῖκα λοιπὸν ἀτενίζει κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμήν ἡ ἀνθρωπότης»¹.

Μὲ προϋπόθεση τῆ διεκδίκηση αὐτῆ ἀνάλογων (ἴσως καὶ ἀνώτερων;) μὲ τοὺς ἄνδρες εὐθυνῶν ἀπέναντι στὸ κοινωνικὸ σύνολο, ἡ Κ. Κεχαγιᾶ θὰ τονίσει σὲ μιὰ ἄλλη τῆς ὁμιλία ὅτι βᾶση τοῦ προγράμματος τοῦ «Ζαπτείου» εἶναι ἡ μόρφωση τῆς γυναίκας ὡς «διδασκάλου», «μητρὸς» ἀλλὰ καὶ «πολίτιδος», «ικανῶς παρεσκευασμένης διὰ τὸ δράμα τοῦ βίου». Ἡ ἐποχὴ τῆς διάδοσης τῶν στοιχειωδῶν γραμμάτων στὸ γυναικεῖο φύλο ἔχει περάσει· τώρα ἀπαιτεῖται μιὰ εὐρύτερη καὶ πιὸ συστηματικὴ ἐκπαίδευση². Ἡ Σ. Λεοντιάς καὶ ἡ Κ. Κεχαγιᾶ οὐσιαστικὰ ὑποστηρίζουν ὅτι καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς μέσης ἐκπαίδευσης τὸ κορίτσι πρέπει νὰ παίρνει τὶς ἴδιες βασικὲς γνώσεις μὲ τὸ ἀγόρι, μὲ τὴν προσθήκη ἐκείνων ποῦ ἀρμόζουν στὸν ἰδιαίτερο προορισμὸ τῶν γυναικῶν³· κι αὐτό, μέσα ἀπὸ μιὰ συστηματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ παιδεία στὰ πλαίσια τοῦ «Παρθεναγωγείου»⁴, ἐνὸς χώρου μὲ τὶς δικές του ἰδιαίτερες ἀξίες καὶ κώδικες, ποῦ ἐπιπλέον γίνεται κέντρο τοῦ «ἐλληνισμοῦ», καθὼς διαμορφώνει ἐθνικὲς γυναικεῖες συνειδήσεις.

Ἄν καὶ τὸ ὄραμα αὐτὸ τοῦ «Παρθεναγωγείου» θὰ ἐμπνεύσει καὶ θὰ χαράξει ἕνα δρόμο, ἡ ὑποστηρίξις μιᾶς διευρυμένης καὶ ποιοτικὰ ἰσότιμης μὲ τὴν ἀνδρική γυναικείας ἐκπαίδευσης δὲν θὰ ἔχει τὴν ἴδια τύχη· δρόμος λοιπὸν ὄχι χωρὶς παλινδρομήσεις, διαφοροποιήσεις, ἀντιστάσεις —ὄχι πάντα σαφεῖς— ποῦ

1. Κ. Κεχαγιᾶ, «Ἡ γυνὴ ἐν τῷ δράματι τοῦ βίου», *Παιδαγωγικαὶ μελέται*, σ. 92.

2. Κ. Κεχαγιᾶ, «Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ Α' τοῦ Ζαπτείου σχολικὸν ἔτος (1875-76)», στὸ ἴδιον ἔδω, σ. 271-272.

3. Βλ. σχετικὰ Σ. Λεοντιάς, «Περὶ κλήσεως τῆς γυναικός», *Εὐρυδίκη*, ὅ.π. (καὶ ἔδω, σ. 215). Σύμφωνα μὲ μαρτυρία ποῦ διαθέτουμε, ἡ Σ. Λεοντιάς ἐπιμένοντας στὴν ἀποψη αὐτῆ ἀντικρούει συντηρητικότερες θέσεις ποῦ ἐκφράζονται ἀπὸ λογίους τῆς Σμύρνης γύρω ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης· βλ. σχετικὰ, Α. Ἰσηγόνης, «Τὸ Ἑλληνικὸν Παιδαγωγεῖον Σμύρνης: β) Ἡ κορασιακὴ ἐκπαίδευσις», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. ΙΒ', 1965, σ. 99-103.

4. Τὸ ὁμώνυμο ποίημα τοῦ Παλαμᾶ δημοσιεύεται στὸ περ. Ἐστία τὸ 1880 (ἔδω, σ. 295-296), τὴν ἴδια χρονιά ποῦ κυκλοφορεῖ τὸ «Ἐγκόλπιον παιδαγωγικόν» τῆς Κ. Κεχαγιᾶ, ὅ.π., μὲ τὶς ὑποθήκες τῆς πρὸς τὶς ἀπόφοιτες τοῦ «Ζαπτείου».

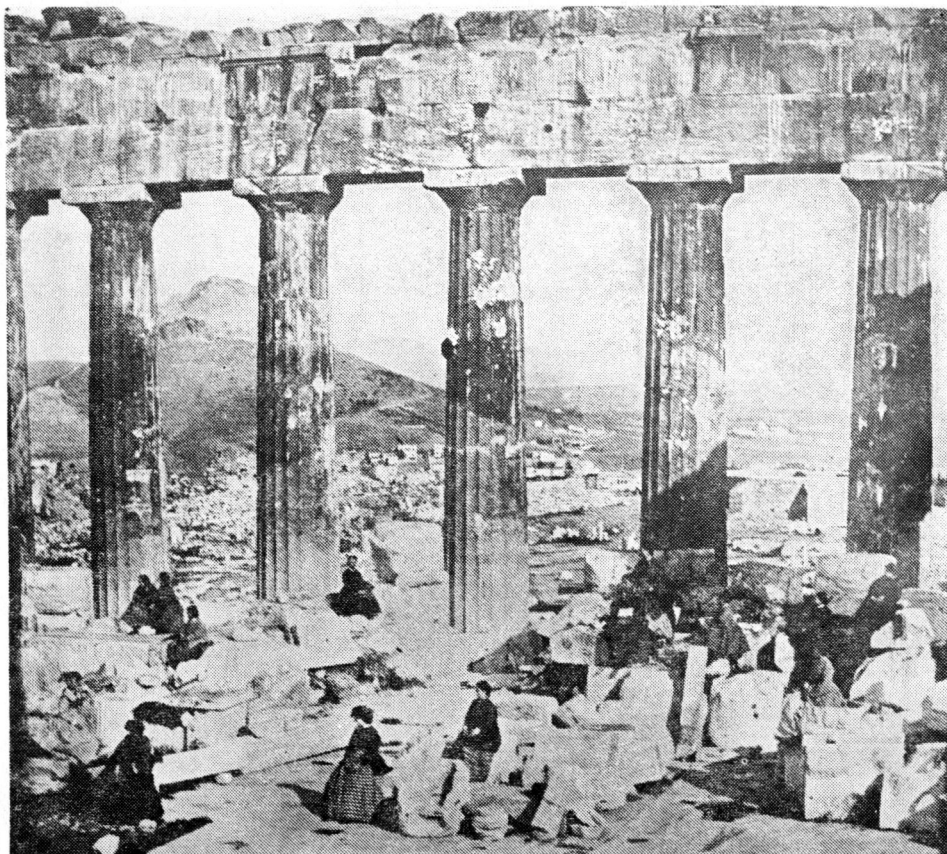
διαφαίνονται ήδη στὰ χρόνια πού ἐκφράζονται οἱ πρώτες λόγιες γυναῖκες καί παιδαγωγοί.

Σε ὀρισμένα κείμενα τῆς ἐποχῆς τὸ πρότυπο τῆς γυναίκα πού στηρίζει τὴ συζήτηση γιὰ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση—σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πρότυπα τῆς Κ. Κεχαγιᾶ καί τῆς Σ. Λεοντιάδος—εἶναι παθητικό, εἶναι ἡ Πηνελόπη ἢ ἡ «ἀγνή ἐστία» πού φυλάει τὸ «ἱερὸν πῦρ τοῦ οἴκου», «καί ἐμμένει εἰς τὴν ἀφάνειαν τῆς οἰκίας ὡς ἡ ῥίζα, ἐξ ἧς θὰ ἐκβλαστήσωσιν ἐκάστοτε οἱ νέοι κλώνοι τοῦ καλλιστεφάνου τῆς πατρίδος δένδρου»¹. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ σύλληψη αὐτὴ ἔμμεσα ὑποβιβάζει τὴ σημασία μιᾶς συστηματικῆς πνευματικῆς καλλιέργειας. Ἡ ὑποβάθμιση αὐτὴ γίνεται πρὸς ἐκδηλῆ ὅταν ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς γυναικείας «φύσης» γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς κατωτέρωτητα διανοητικῆ, ἀποψη πού συχνὰ καλύπτεται πίσω ἀπὸ τὴν ἔμφαση σὲ κατεξοχὴν «γυναικεῖες» πνευματικὲς ιδιότητες, ὅπως ἡ φαντασία, ἡ ἱκανότητα τῆς ἀνάλυσης καί τῆς ἀποστήθισης, ἡ εὐαισθησία γιὰ τὴ γλώσσα καί ἡ «χάρις» τῆς ὁμιλίας. Ἔτσι, ἔχει ὑποστηρικθεῖ ὅτι ἡ βιολογικὴ καί ψυχικὴ διαφορὰ τῆς γυναίκας ἀπαιτεῖ νὰ στρέφεται ἡ ἀνώτερη ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν «εἰς γενικωτέραν τοῦ νοῦς καί τῆς καλαισθησίας καί τῆς καρδίας μόρφωσιν» καί νὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν «συστηματικωτέραν καί ἐπιστημονικωτέραν γυμνασιακὴν τῶν ἀρρένων»². Ἡ σπουδὴ τῆς γλώσσας—ἡ γραμματικὴ, τὸ συντακτικὸ, ἡ ὀρθογραφία, ἡ δυνατότητα ὀρθῆς ἔκφρασης—θεωρεῖται πολὺ σημαντικὴ, ἐνῶ ἀμφισβητεῖται ἡ ἱκανότητα τοῦ γυναικείου μυαλοῦ νὰ ἐμβαθύνει στὸ πνεῦμα ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπως οἱ τραγικοί, ὁ Δημοσθένης, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Πλάτων, κ.ἄ. Μποροῦν ὅμως οἱ γυναῖκες νὰ ἀντιληφθοῦν καί νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὸν Λυσία, τὸν Ξενοφῶντα (ὁ *Οἰκονομικός* θεωρεῖται βασικὸ κείμενο γιὰ τὴν ἀγωγή τους) καί, βέβαια, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο· ὄχι ὅμως ἀπὸ τὴν «πολεμικὴν»³. *Ἰλιάδα*, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια, ὅπου κυρίως ἐξυμνεῖται ὁ οἰκιακὸς βίος καί ἡ γυναικεία ἀρετὴ. Δὲν εἶναι λοιπὸν μόνο τὸ πνεῦμα ἀλλὰ καί ὁ φυσικὸς καί κοινωνικὸς προορισμὸς τῆς γυναίκα πού δὲν συμβιβάζεται μὲ «τὸν τὰς ἀλληλοκτονίας τῶν Ἑλλήνων σπαραξικαρδίως ἱστοροῦντα Θουκυδίδην, τὰς τραγικὰς σκηναὶς τοῦ Σοφοκλέους» ἢ τὸν πολιτικὸ λόγον καί τὴ ρητορεία τοῦ Δημοσθένη³. Καί ἡ διαφοροποίησις, σὲ σχέσιν μὲ ὅσα ἐντοπίσαμε σὲ κείμενα ὅπως τῆς Κ. Κεχαγιᾶ, γίνεται ἀκόμα πρὸς φανερόν: «Ἡ μήπως εἰς στρατηγούς καί πολιτικούς καί καθόλου εἰπεῖν πολίτας θὰ προασκήσωμεν τὰ κοράσια; [...] Ἀλλὰ πότε θὰ λάβῃ ἀφορμὴν νὰ ῥητορεύῃ ἢ γυνή, ἥτις ὡς εἴρηται πρὸς ῥητορείαν οὔτε πέφυκεν οὔτε

1. Κ. Σ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη καί μέση ἐκπαίδευσις καί περὶ ἀνατροφῆς καί ἐκπαιδεύσεως τῶν κορασίων*, Ἀθήνα 1873, σ. 223 (βλ. καί ἐδῶ σ. 248-265).

2. *Στὸ ἴδιον*· ἐδῶ, σ. 260.

3. Α. Ἰσηγώνης, «Τὸ Ἑλληνικὸν Παιδαγωγικὸν Σμύρνης», ὁ.π., σ. 102-103.

8. 'Επίσκεψη μαθητριῶν τοῦ Παρθεναγωγείου Χίλλ στήν 'Ακρόπολη, 1860

καλεῖται ἐπ' ἀγαθῶ· εἰκότως, διότι ὁ οἰκιακὸς βίος δὲν χρῆζει ῥητορικῆς»¹.

Οἱ ἀρετὲς λοιπὸν τοῦ οἰκιακοῦ βίου δὲν μοιάζουν νὰ συμβιβάζονται μὲ τὴ λογιოსύνη. Σὲ μιὰ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση ποῦ γίνεται μέσα ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς ἑφημερίδας Ἀμάλθεια τῆς Σμύρνης, ἕνας ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς, ὁ Α. Ἰσηγόνης, γράφει τὸ 1872: «Τὸ ἔθνος, ἡ πατρίς, ἡ κοινωνία δὲν ἀπαιτοῦσι παρὰ τῶν Παρθεναγωγείων γυναικίαις λογίαις, ἀπαιτοῦσι γυναικίαις εὐσεβεῖς, σώφρονας, τιμίας, ἐγκρατεῖς, ἐναρέτους»². Τὸν ἴδιο χρόνον δημοσιεῦονται συνοπτικὰ οἱ ἀπόψεις ἀπὸ ἕνα διαγωνισμὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση, ποῦ προκήρυξε ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Σὲ μιὰ πολὺ σύντομη ἀναφορὰ στὴ γυναικεία ἐκπαίδευση διαβάζουμε: «Τὰ ἐκπαιδευτήρια τῶν κορασιῶν πρέπει ἢ ὅλως νὰ ἐκλείψωσιν ἢ νὰ παύσωσι νὰ ᾔηνε θηλέων στρατῶνες ἢ φιλολόγων παλαιστραί, νὰ γίνωσι δὲ ἀληθοῦς μὲν καὶ χρησίμου μαθήσεως φυτώρια, ἀπλοῦ δὲ οἰκογενειακοῦ βίου καὶ μητρικῆς διδασκαλίας ἐνδαιτήματα»³. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι τὸ φυλλάδιο αὐτὸ ὑπογράφουν παιδαγωγοὶ ποῦ ἐκφράζονται καὶ δροῦν ὑπὲρ τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, ὅπως ὁ Γ.Γ. Παππαδόπουλος καὶ ὁ Λέων Μελάς.

Ὁ φόβος αὐτὸς ὅτι ἡ ἐκπαίδευση στὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα ἀπομακρύνει τὰ κορίτσια ἀπὸ τὸν οἰκιακὸ βίον εἶναι παλιὸς καὶ τὸν βρίσκουμε νὰ ἀναβιώνει στὶς κριτικὲς γιὰ τὴ μὴ διαφοροποιημένη ἐκπαίδευση ἀγοριῶν-κοριτσιῶν. Καθὼς ὅμως τώρα δὲν βρισκόμαστε στὰ πρῶτα δύσκολα βήματα τῆς δημιουργίας τοῦ θεσμοῦ, ἀλλὰ τὰ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα ἔχουν δεκαετίες λειτουργίας πίσω τους, οἱ δισταγμοὶ αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ συνδυαστοῦν καὶ μὲ ἕνα πιὸ ἐπίκαιρο ἱστορικὸ φαινόμενο, ὅπως μὲ τὸ γεγονός ὅτι μορφωμένες γυναικίαις ἀρχίζουν νὰ ἐκφράζονται καὶ νὰ συμμετέχουν πιὸ ἐνεργητικὰ στὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ φύλου τους. Ἐξάλλου, μέσα ἀπὸ τὶς ἀκραῖες γυναικεῖες μορφὲς δεινῶν ρητόρων, «πιερίδων», «πολιτικῶν» καὶ «στρατηγῶν» ἀκόμα θὰ μπορούσε νὰ διακρίνει κανεὶς ἑμμεσες ἀντιστάσεις ἀπέναντι σὲ μιὰ μειοψηφία λόγιων γυναικῶν. Ἄν καὶ ἀποδέχονται τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς γυναικείας («φύσης») καὶ ἐκπαίδευσης, δίνουν τὶς δικές τους ἐρμηνεῖες, ὑπερασπίζονται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὴν πνευματικὴ ἰσότητα τοῦ φύλου τους, ἐπιχειροῦν νὰ ἐπαναπροσδιορίσουν τοὺς στόχους τῆς μόρφωσης τῶν κοριτσιῶν. Πιὸ πολὺ ὅμως κλονίζουν στὴν πράξη μιὰ παράδοση, μέσα ἀπὸ τὴ δημόσια παρουσία τους, ἰδιαίτερα μέσα ἀπὸ τὴν εἴσοδό τους στὸ χῶρον τῶν γραμμάτων, τῆς δημοσιογραφίας, τῆς θεωρίας τῆς παιδείας, τομεῖς ποῦ παραδοσιακὰ ἀνῆ-

1. Κ. Ξανθόπουλος, ὁ.π. (ἐδῶ, σ. 261).

2. Α. Ἰσηγόνης, ὁ.π., σ. 102.

3. *Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας ἢ ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμὸς. Ἐκθεαὶς τῆς ἀγωνοδίκου ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγῳ, Ἀθήνα 1872· ἐδῶ, σ. 247.*

καν στους άνδρες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ἐπάγγελμα τῆς δασκάλας ἀρχίζει νὰ γίνεται ὀλοένα καὶ πιὸ ἐπιθυμητὸ στὰ κορίτσια τῶν μεσαίων στρωμάτων, καθὼς ἀποτελεῖ τὴ μόνη διέξοδο, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουν οικονομικούς πόρους, ἴσως καὶ κάποια κοινωνικὴ ἀνεξαρτησία¹. Ἡ ἔκταση καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐμβέλεια τῶν φαινομένων αὐτῶν ἀπαιτοῦν εἰδικότερη ἔρευνα· θὰ μπορούσαμε ὥστόσο νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν, χῶρος ζυμώσεων καὶ συγκρούσεων σὲ διάφορα ἐπίπεδα, θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ καὶ σὲ σχέση μὲ μιὰ ἰδιαίτερη διάσταση, ἡ ὁποία προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ γυναῖκες ἐπιχειροῦν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ παραδοσιακοὺς τρόπους ζωῆς πού τις κρατοῦν στὴν ἀφάνεια τοῦ «ιδιωτικοῦ» καὶ τις ἀποκλείουν ἀπὸ τὸ «κοινωνικό»· καθὼς χρησιμοποιοῦν—ὄχι μόνο ἀτομικά, ἀλλὰ συχνὰ καὶ μὲ μιὰ συνείδηση συλλογικότητας— τὴν πρόσβαση στὴ γνώση ὡς πρωταρχικὴ πορεία γιὰ τὴν ἀνύψωση τῆς κοινωνικῆς θέσης τοῦ φύλου τους, τὸ «Παρθεναγωγεῖον» καὶ τὸ ἐπάγγελμα τῆς «παιδαγωγοῦ» ὡς ἓνα πεδίο δημόσιας δράσης καὶ ἔκφρασης.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ πυκνώνει στὰ τέλη τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε στὸ ἀνθολόγιο, ἐνῶ νέες ἰδεολογικὲς ἀνησυχίες—ἀλλὰ καὶ πρωτοβουλίες συγχρόνως— ἐμφανίζονται νὰ πλαισιώνουν τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση γενικὰ καὶ τῶν γυναικῶν εἰδικότερα. Ἀνησυχίες καὶ πρωτοβουλίες πού σχετίζονται μὲ ἐξελίξεις στὸ ἔθνικό, στὸ πολιτικό, στὸ οικονομικὸ ἐπίπεδο, μὲ τὸν ἐκσυγχρονισμό τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τὴν αὐξανόμενη ἐκβιομηχάνιση, μὲ τὸ ἐργατικὸ πρόβλημα καὶ ἐκεῖνο τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου καὶ τῶν μεταρρυθμίσεων². Ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς νέου γυναικείου φύλλου, τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν*, μὲ εὐρεία κυκλοφορία καὶ μεγάλη διάρκεια ζωῆς (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ *Θάλεια* καὶ τὴν *Εὐρυδίκη*, οἱ ὁποῖες, ἴσως ὄχι τυχαῖα, σταμάτησαν πολὺ γρήγορα νὰ ἐκδίδονται) δηλώνει μεταξὺ ἄλλων τὸ νέο κλίμα πού ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται: μέσα ἀπὸ ἓναν πρῶτο φεμινιστικὸ προβληματισμὸ ἡ *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν* θέτει τὸ θέμα τῆς «χειραφετήσεως» τῶν γυναικῶν «διὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ διὰ τῆς ἐργασίας», καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔκδοσή της ἀποτελεῖ σταθμὸ· παράλληλα, ἀπηχεῖ καὶ προβάλλει συστηματικὰ καὶ συνειδητὰ τὴ δημόσια παρουσία τῶν γυναικῶν, ἡ ὁποία γνωρίζει μιὰ σημαντικὴ στιγμή, ὅταν ἓνα νέο σωματεῖο, ἡ «Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων, συμμετέχει στὴν ἔθνικὴ κινητοποίηση τοῦ '97 μὲ πρωτοβουλίες στὸν τομέα τῆς ἱατρικῆς περιθαλψῆς καὶ τῆς διεθνοῦς ἀλληλεγγύης³. Τέλος, ὅλα αὐτὰ σφραγι-

1. Σ. Ζιῶγου Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 103 καὶ 167-172.

2. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΔ' (1881-1913).

3. Γιὰ τὰ φαινόμενα αὐτά, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συγκρότηση τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν*, βλ. Ε. Βαρίκα, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν*. Σύμφωνα μὲ τὴ μελέτη αὐτή, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '80, μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ ἓνα ρεῦμα πού ὑποστηρίζει τὴν ἰσότητα

ζονται από την προσωπικότητα τῆς γενιᾶς τοῦ '80, γενιᾶς τῆς «ἡττας», ἀλλὰ ταυτόχρονα τοῦ δυναμικοῦ ἐθνικισμοῦ, τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τῆς αἰσιοδοξίας, πού σκύβει στὰ προβλήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ ἀστικοῦ χώρου, ἀνακαλύπτοντας παράλληλα καὶ ἐξυμνώντας τὴ ζωὴ τῆς ὑπαίθρου, τὶς λαϊκὲς παραδόσεις καὶ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα.

Ἐνα κλίμα σύνθετο λοιπόν, καθὼς παράλληλα διευρύνεται ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὶς γυναικὲς καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν, καθὼς πολλαπλασιάζονται αἰσθητὰ τὰ κείμενα καὶ οἱ μαρτυρίες, ἀναπτύσσοντας προβληματισμούς πού εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδοθοῦν στὴ σχηματικὴ αὐτὴ περιήγηση τῆς ἀνθολογίας σὲ ὅλη τους τὴν ποικιλία καὶ τὶς λεπτὲς διαφοροποιήσεις. Ἐπιχειρώντας νὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένες πλευρὲς τῆς νέας αὐτῆς ἀτμόσφαιρας, θὰ θέλαμε κυρίως νὰ τονίσουμε ὅτι οἱ δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα καὶ οἱ ἀπαρχὲς τοῦ 20οῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν ἓνα «αὐτοτελὲς» πεδίο ἀνάλυσης γιὰ τὸ θέμα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ.

Στοιχεῖα ἐξελίξεων καὶ ἐπαναπροσδιορισμῶν στὴν καμπὴ τοῦ 19ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ

Μιὰ πρώτη αἴσθηση πού προκαλοῦν παιδαγωγικὰ καὶ ἄλλα κείμενα τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα εἶναι τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παιδί, πού ἀρχίζει νὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν ἓνα πλάσμα ἀθῶο μὲ ἰδιαίτερη ψυχοσύνθεση πού χρειάζεται προστασία. Ἄν στὸ σύνολο τῆς κανονιστικῆς φιλολογίας πρωιμότερων ἐποχῶν κυριαρχεῖ ἡ εἰκόνα ἐνὸς παιδιοῦ ἀκίνητου, πειθαρχημένου, πού μιλά μὲ τὴ σοφία ἐνὸς μεγάλου, τώρα τὸ παιδί ἀποκτᾷ τὶς φυσικὲς του διαστάσεις καὶ συμπεριφορὲς. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀρχίζει —ἔστω δειλὰ— νὰ ἀντανakλᾶται στὴν τέχνη καὶ τὴ λογοτεχνία, δηλώνεται ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη παραγωγὴ παιδικῆς λογοτεχνίας· εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ *Διάπλασις τῶν Παιδῶν* κυκλοφορεῖ τὸ 1879¹. Ἄν παλιότερα τονιζόταν ἡ αὐστηρότητα καὶ ἡ πει-

τῶν φύλων καὶ δηλώνει τὴ διαμόρφωση μιᾶς «φεμινιστικῆς συνείδησης» στὸ χῶρο τῶν μορφωμένων γυναικῶν τῶν μεσαίων στρωμάτων, ἡ ὁποία ἐκφράζεται συστηματικὰ μέσα ἀπὸ τὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*. Τὸ φύλλο αὐτὸ κυκλοφόρησε γιὰ τριάντα χρόνια (ἑβδομαδιαῖο ἀπὸ τὸ 1887 ὡς τὸ 1907 καὶ δίμηνο στὴ συνέχεια, μέχρι τὸ 1917) καὶ εἶχε ἓνα σταθερὸ κοινὸ τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴ διασπορά.

1. Ἔχει ἐντοπισθεῖ ἡ ὁλοένα καὶ ἐντονότερη παρουσία τοῦ παιδιοῦ στὶς πνευματικὲς ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς, ὡς θέμα ἀλλὰ καὶ ὡς ἀποδέκτη (βλ. Π. Μουλᾶς, «Ἡ λογοτεχνία ἀπὸ τὸ 1880 ὡς τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΔ' (1881-1913), σ. 415), ἐνῶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορούμε νὰ μιλάμε μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους γιὰ τὴν παραγωγὴ παιδικοῦ καὶ νεανικοῦ τύπου, τουλάχιστον σὲ προηγούμενες περιόδους· βλ.

θαρχία — συχνά έκφρασμένες στην πρακτική με ποινές ταπεινωτικές και σωματική βία— τώρα άσκειται έντονη κριτική στις παραδοσιακές αυτές αντίληψεις, ενώ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς σύγχρονες δυτικές παιδαγωγικές θεωρίες καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς παιδικῆς ψυχολογίας ἐκφράζεται συστηματικά. Ἡ εἰσαγωγή στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1880, ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη Λασκαρίδου τοῦ συστήματος τῶν φροβελιανῶν «παιδικῶν κήπων», ὅπου κεντρικὴ θέση στὴ μάθηση κατέχει τὸ παιχνίδι, φανερώνει τὶς νέες αὐτὲς ἀνησυχίες, συνδυασμένες, βέβαια, θεωρητικά καὶ πρακτικά μὲ τὴ γυναικεία ἐκπαίδευση: ἡ λειτουργία νηπιαγωγείων σὲ παρθεναγωγεῖα, ἡ ἐκπαίδευση γυναικῶν γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τῆς νηπιαγωγοῦ καὶ ἡ παγιωμένη πιὰ ἀντίληψη ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ εἶναι ἡ «ἐπιστήμη τῶν μητέρων»¹ δηλώνουν αὐτὴ τὴ σχέση.

Μέσα στὸ κλίμα αὐτὸ ἀναδεικνύεται τὸ αἶτημα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ σχολείου στὴν ἰδιαιτερότητα τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς ἡλικίας καὶ ἡ κριτικὴ στὴ συσσώρευση μὴ λειτουργικῶν γνώσεων ποὺ καταπονοῦν τὶς δυνάμεις τῶν παιδιῶν, στὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν τυποποίηση. Σὲ συνδυασμὸ μὲ αὐτά, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἐπιταγὲς μιᾶς αὐξανόμενης ἀστικοποίησης, τίθεται ἄμεσα, ἐπιτακτικά καὶ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης²: τὸ αἶτημα νὰ ἀνταποκρίνεται τὸ σχολεῖο στὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, τὸ αἶτημα γιὰ μιὰ στροφὴ στὶς πρακτικότερες γνώσεις καὶ γιὰ ἓνα προσανατολισμὸ στὶς θετικὲς ἐπιστήμες, ἡ κριτικὴ στὴ θεωρητικὴ κατεύθυνση καὶ τὸν κλασικισμό, συνθέτουν, ἥδη ἀπὸ παλιότερα, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς γενικὲς κατευθύνσεις τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς προσέγγισης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ποὺ μιὰ του ἐκφραση ἄλλωστε εἶναι καὶ ὁ δημοτικισμὸς.

Μὲ τὴ δυναμικὴ τῆς ὀπτικῆς αὐτῆς ἀνατροφοδοτεῖται καὶ ἐπαναπροσδιορίζεται ἡ κριτικὴ στὸν καθιερωμένο τύπο «ἀνώτερου» παρθεναγωγείου, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴ «διακοσμητικὴ» κατεύθυνση: στὴν «βιομηχανίαν τῶν γαλλικῶν καὶ τοῦ πιάνου, τὴν κατεργαζομένην τὰς κοσμοπολίτιδας demoiselles»,

Μάρθα Καρπόζηλου, Ἄννα Ματθαίου, Λ. Καρυάτογλου, Κ. Τσιγκάνης, Ἄγγελικὴ Πανοπούλου, Ὀντὲτ Βαρών, «Νεανικὸς τύπος 1830-1944», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου: Ἱστορικότητα τῆς Παιδικῆς Ἡλικίας καὶ τῆς Νεότητος* (Ἀθήνα, 1-5 Ὀκτωβρίου 1984), Ἱστορικὸ Ἀρχειο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ἀθήνα 1986, σ. 546 κ.έ.

1. Αἰκ. Λασκαρίδου, «Περὶ τοῦ Φροβελιανοῦ συστήματος», *Παρθνασός*, τ. Η', 1884: ἐδῶ, σ. 315. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν παιδαγωγικῶν θεωριῶν τοῦ Friedrich Fröbel (1782-1852) καὶ τὴν ὑποδοχὴ τους στὴν Ἑλλάδα βλ. Α. Π. Κ[ουρτίδης], «Ἑλληνικὸν Παρθεναγωγεῖον Αἰκατερίνης Λασκαρίδου», περ. Ἑστία, τ. ΚΔ', ἀρ. 606, 9 Αὐγούστου 1887, σ. 513-518 (ἐδῶ, σ. 335-342). Πρβλ. Σ. Ζιῶγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 177-178.

2. Α. Δημαρᾶς, Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε, τ. Α' (1821-1894), σ. μσ', καὶ τ. Β' (1895-1967) σ. κα'. βλ. ἐπίσης Ἄννα Φραγκουδάκη, Ἑκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ φιλελεύθεροι διανοούμενοι, Ἀθήνα 1983, σ. 17-26.

ὅπως χαρακτηριστικὰ θὰ πεῖ ὁ Ἀριστοτέλης Κουρτίδης στὸ Πρῶτο Ἑλληνικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο (1904)¹, βεβαιώνοντας ἔτσι ὅτι καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ἡ ἐπιδεικτικὴ λειτουργία τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης. Παράλληλα ἐπικρίνεται συχνὰ καὶ ἡ κλασικιστικὴ προσήλωση τῶν παρθεναγωγείων, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀρσακείου.

Ὁ τρόπος ὅμως ποῦ ἐνσωματώνονται οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἰδιαίτερη βιολογικὴ-ψυχολογικὴ ἰδιοσυγκρασία τῆς νεότητος τοῦ κοριτσιοῦ ἀποδίδει μερικὲς φορὲς καὶ στὴν πιὸ προωθημένη ἐκσυγχρονιστικὴ κριτικὴ μιὰ ἄλλη διάσταση, ἀπομακρύνοντάς τὴν ἀπὸ τῆ συστηματικὴ καὶ δομημένη γνῶση, ποῦ, ἀντίθετα, διεκδικεῖται γιὰ τὰ ἀγόρια ἀπὸ τοὺς ὀρθολογιστές. Ἡ γνῶση αὐτὴ ἐμφανίζεται ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ψυχρὸν σύνθεση καὶ τὸ μυαλὸ τῶν κοριτσιοῦν, κυρίως ὅμως ἀπειλητικὴ γιὰ τὴν ὑγεία καὶ τὴ νεανικὴ τους δροσιά. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀντιμετωπίζει, γιὰ παράδειγμα, ἓνα κείμενο στὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολι τὴν ἐμμονὴ στὴ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ συντακτικοῦ στὸ Ἀρσάκειο. Στὴ σχολαστικὴ αὐτὴ παιδεὶα δὲν θὰ ἀντιπαραθέσει ὅμως παρὰ τὴν «καλλιτεχνίαν» καὶ τὴ γυμναστικὴ. Δίνοντας ἐμφαση στὴν προστασία τῆς εὐθραυστῆς ὑγείας τοῦ κοριτσιοῦ — ἡ ὑγεία καὶ ἡ σωματικὴ εὐρωστία ἀποτελοῦν σημαντικὴ ἀξία γιὰ τὴν ἐποχὴ — τὸ κείμενο προχωρεῖ στὴν πρόταση νὰ διδάσκονται στὰ παρθεναγωγεῖα (ὄχι ὅμως καὶ στὰ σχολεῖα τῶν ἀγοριῶν) τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ μεταφράσεις. Γιὰ νὰ στηρίξει ὅμως ἀκόμα περισσότερο τὴν πρόταση αὐτὴ, καταλήγει νὰ προβάλλει ἓνα ἐπιχείρημα ποῦ τὸ ταυτίζει μὲ τὶς συντηρητικότερες ἴσως ἀντιλήψεις: «Τὶ παιδιά θὰ κάμουν αὐταὶ αἱ ἰσχναί, αἱ ἀραχνοῦφαντοι, αἱ ἀναιμικαί, μὲ τὰ νάζια των, μὲ τοὺς πληθυντικοὺς των...»². Ἔτσι προωθεῖται ἡ ἰδέα — συχνὰ μὲ τὴ μορφή μεταφράσεων ποῦ ἀποκοτοῦν κύρος καθὼς παραπέμπουν σὲ πορίσματα τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας³ — ὅτι τὰ κορίτσια, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὰ ἀγόρια, δὲν πρέπει νὰ ὑποβάλλονται σὲ ὑπερβολικὴ διανοητικὴ ἐργασία, καθὼς κινδυνεύει ὄχι μόνον ἡ ὑγεία τους ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναπαραγωγικὴ τους ἰκανότητα. Ἄν ὁ τελευταῖος αὐτὸς κίνδυνος εἶναι μιὰ ἀκραία

1. Α. Κουρτίδης, «Εἰσηγητικὴ ἐκθεσις» (στὸ τμῆμα τῆς Γυναικείας Ἀγωγῆς), *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον* ἐδῶ, σ. 531.

2. Φ, «Σώσατε τὰς Ἑλληνίδας», *Ἀκρόπολις*, ἔτος Θ', ἀρ. 2.548, 13 Ἰουνίου 1889 ἐδῶ, σ. 379.

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Fr. Ascher-Leoben, «Ἡ ψυχὴ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ κορασίου», μετ. I. Δημητριάδη, *Πλάτων* (ἐκδόση τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου), ἔτος Β', τχ. Θ', Ἰούλιος 1880, σ. 388-395. Ν. Κοντόπουλος (μετ.), «Περὶ ἀνατροφῆς τῶν κορασίων ὑπὸ ἰατρικὴν ἐποψιν» (Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Ἐδιμβούργου κατὰ Νοέμβριον 1882 ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Θ. Κλούσωνος), *Πλάτων*, ἔτος ΣΤ', τχ. Ε' καὶ ΣΤ', Μάρτιος καὶ Ἀπρίλιος 1884, σ. 205-224. Χ (μετ.), «Ἡ Ἐκπαίδευσις τῶν κορασίων καὶ ἡ κληρονομικότης» (κατὰ τὸν Γκυγιώ), *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Δ', ἀρ. 3, 1 Φεβρουαρίου 1901, σ. 35-37 καὶ ἀρ. 4, 15 Φεβρουαρίου 1901, σ. 58-61 (βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 483-486).

έκφραση σχετικῶν ἀντιλήψεων, ὥστόσο ἡ ἀνάγκη νὰ προσαρμοστεῖ τὸ πρόγραμμα τῶν «ἀνώτερων» παρθεναγωγείων στὸν «ιδιάζοντα φυσιολογικὸν καὶ πνευματικὸν ὀργανισμὸν τοῦ θήλεος φύλου» καὶ τῆς «προσέβου κόρης» καὶ νὰ ἐλαφρυνθεῖ τὸ πρόγραμμα ἀπὸ κάθε «περιττὸν φορτίον» κερδίζει ἔδαφος σὲ παιδαγωγικοὺς κύκλους, ὅπως δηλώνεται χαρακτηριστικὰ στὸ Πρῶτο Ἑλληνικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριον¹.

Στὶς πηγές τῆς τελευταίας αὐτῆς περιόδου μοιάζει νὰ ἀποκρυσταλλώνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο ἡ σπουδαιότητα τῆς διάπλασης καὶ τοῦ ἐλέγχου τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς ἡλικίας τοῦ κοριτσιοῦ, τόσο στὸ πλαίσιο τῆς οἰκογένειας ὅσο καὶ τοῦ σχολικοῦ συστήματος. Ἐξάλλου, ὁ ἰδιαιτερος κοινωνικοποιητικὸς ρόλος τοῦ σχολείου —κυρίως τοῦ δημοτικοῦ ποὺ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους— ἡ σημασία του γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς - δημοκρατικῆς συνείδησης τονίζεται ἀπὸ τοὺς μεταρρυθμιστὲς καὶ ἀρχίζει νὰ περνᾷ καὶ στὸν ἐπίσημο κρατικὸ λόγο. Μέσα σ'αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα, καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἔντονες ἐπιταγές γιὰ τὴ μὀρφωση ἐθνικῶν γυναικείων χαρακτήρων, ἡ σχολικὴ ἔνταξη τῶν κοριτσιῶν καὶ μιὰ ἐκπαίδευση ἀνώτερη τοῦ δημοτικοῦ ἀρχίζουν νὰ ἀποκοτῶν μεγαλύτερο κύρος. Εἶναι ἐνδεικτικὸ πῶς θέτει τὸ ζήτημα ὁ Α. Διομήδης Κυριακὸς στὴν Ἑστία τοῦ 1886 μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν πενήντα χρόνων ἀπὸ τὴν Ἱδρυση τοῦ Ἀρσακείου: Ἡ μορφωμένη κόρη —ἀντίθετα ἀπὸ ὅσα ὑποστηρίζουν οἱ «ἀπισθοδρομικοὶ» καὶ «φωτοσβέσται»— ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ μείνει πιστὴ στὰ καθήκοντά της ὡς μητέρα καὶ σύζυγος, ἀλλὰ καὶ ὡς «πολιτίς», γιατί θὰ γνωρίζει τὴν ἐθνικὴ τῆς ἱστορία, θὰ γνωρίζει «τί εἶναι πατρίς, ποῖα τὰ ἐξ αὐτῆς προερχόμενα πολυτιμότερα ἀγαθὰ, τί ἀξίζει ἡ ἐλευθερία της, ὑπὸ τίνας ὅρους δύναται νὰ εὐδοκιμήσῃ καὶ εὐμερῆσῃ»².

Ἡ ἰδεολογικὴ αὐτὴ ἀτμόσφαιρα εἶναι ἴσως ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ εὐνοεῖ τὶς γυναῖκες —μὲ πιὸ συνειδητὸ καὶ συστηματικὸ ἐκφραστὴ τὴν Ἑφημερίδα τῶν Κυριῶν— νὰ διεκδικήσουν ἰσότιμη μὲ τὴν ἀνδρική δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, δυνατότητα ἐπαγγελματικῆς μὀρφωσης (κυρίως γιὰ τὶς κοπέλες τῶν χαμηλότερων κοινωνικῶν στρωμάτων), ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν πρόσβαση στὸ Πανεπιστήμιο.

Ὡς ἐπείγουσα ἐθνικὴ ἀνάγκη χαρακτηρίζει τὸ 1888 ἡ «Ἀναφορὰ τῶν Ἑλληνίδων Γυναικῶν πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως»³ τὴν

1. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον· ἐδῶ, σ. 534 καὶ 537.

2. Α. Διομήδης Κυριακὸς, «Ἐπὶ τῇ Πεντηκονταετηρίδι τοῦ Ἀρσακείου», περ. Ἑστία, τ. ΚΒ', ἀρ. 564, 19 Ὀκτωβρίου 1886· ἐδῶ, σ. 327.

3. Ἑφημερίς τῶν Κυριῶν, ἔτος Β', ἀρ. 86, 23 Ὀκτωβρίου 1888, σ. 1-3 (ἐδῶ, σ. 373-376). Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ κατατέθηκε στὴ Βουλὴ ἕνα χρόνο περίπου ἀργότερα, ὅποτε καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὴν Ἑφημερίδα τῶν Κυριῶν μὲ τίτλο: «Ἀναφορὰ τῶν Ἑλληνίδων πρὸς τοὺς Ἀντιπροσώπους τοῦ Ἔθνους» (ἀρ. 140, 12 Νοεμβρίου 1889, σ. 2-3).

έφαρμογή δύο πρωταρχικῶν αἰτημάτων: α) τὴν ἴδρυση δημόσιων παρθεναγωγείων, ἰσότιμων μὲ τὰ γυμνάσια ἀγοριῶν καὶ β) τὴν ἴδρυση, στὴν πρωτεύουσα τουλάχιστον, «πρακτικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς» σχολῆς γιὰ τὰ «πτωχὰ κοράσια». Τὴν «Ἀναφορά» ὑπογράφουν 2.850 γυναῖκες. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει γιὰ τὸ θέμα ποῦ ἐξετάζουμε μιὰ ξεχωριστὴ σημασία, καθὼς ἀποτελεῖ ἔκφραση μιᾶς συλλογικῆς γυναικειᾶς διεκδίκησης πρὸς τὴν πολιτεία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός ὅτι θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἀνίσης πρόσβασης τῶν κοριτσιῶν στὴ μέση ἐκπαίδευση σὲ σχέση μὲ τὰ ἀγόρια (ἀκόμα καὶ τῶν λιγότερο εὐπορῶν στρωμάτων) γιὰ τὰ ὁποῖα —ὅπως τονίζει τὸ κείμενο— ὅλες οἱ βαθμίδες τοῦ σχολικοῦ συστήματος εἶναι ἀνοικτὲς καὶ οἱ εὐκαιρίες κοινωνικῆς ἀνόδου ὑπαρκτὲς. Θέτοντας ἑμμεσα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνίσης μεταχείρισης τῆς γυναικειᾶς ὡς πολιτίδας —καθὼς μέσα ἀπὸ τὴν τρέχουσα πρακτικὴ περιορίζεται τὸ δικαίωμά της νὰ μορφώνεται— οἱ συντάκτριες τοῦ κειμένου ἀναρωτιοῦνται χαρακτηριστικά: «Ἡ μὴ διότι αἱ γυναῖκες στεροῦνται τοῦ δικαιώματος τοῦ ψηφίζειν θεωροῦνται ὑπάρξεις οὐδὲν ἐν τῷ τόπῳ δυνάμεναι;»¹.

Πρὸς αὐτὴ τὴν ἰδεολογικὴ κατεύθυνση καὶ μὲ ἔμφαση στὴν πνευματικὴ ἰσότητα τῶν φύλων, ἡ *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* —καὶ ἰδιαίτερα ἡ συντάκτριά της Καλλιρρόη Παρρὲν— παρακολουθεῖ τὶς ἐξελίξεις στὸν τομέα τῆς γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης, ἐντοπίζει τὶς καθυστερήσεις καὶ τὶς ἀδράνειες, διαμαρτύρεται. Διαφοροποιούμενη ἀπὸ τὴν τρέχουσα ἠθικολογία τῆς ἐποχῆς, ἐπισημαίνει τὸ ἀντιφατικὸ φαινόμενο νὰ κατακρίνονται οἱ γυναῖκες ὡς κακὲς σύζυγοι καὶ μητέρες ἢ γιὰ τὸν προνομιακὸ τους ρόλο στὴν ἐπίδειξη καὶ τὴ σπατάλη, τὴ στιγμή ποῦ ἡ ἴδια ἡ κοινωνικὴ πρακτικὴ τὶς προετοιμάζει γι' αὐτοὺς τοὺς ρόλους, χωρὶς παράλληλα νὰ τοὺς ἐξασφαλίζει μιὰ οὐσιαστικὴ καὶ ὀργανωμένη ἐκπαίδευση. Ἀντιπαραβάλλει τὴ διεκδίκηση μιᾶς τέτοιας ἐκπαίδευσης στοὺς ρόλους αὐτοὺς καὶ στὴ «διακοσμητικὴ» μόρφωση ποῦ παρέχεται στὶς κοπέλες —ἰδιαίτε-

1. «Ἀναφορά», ὁ.π. (ἐδῶ, σ. 375). Μέσα σ' ἓνα κλίμα ποῦ ἀντιλαμβάνεται τὴ λειτουργία τῶν γυναικῶν ὡς πολιτῶν διὰ μέσου τῆς διάπλασης πολιτῶν, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρώτης συστηματικῆς γυναικειᾶς ἀμφισβήτησης ἀναφέρονται στὰ πολιτικά τους δικαιώματα, δὲν τοὺς προσδίδουν ὅμως χαρακτηριστὰ ἀμσης διεκδίκησης. Ἡ Κ. Παρρὲν, ἡ ὁποία τὰ ὑποστηρίζει θεωρητικά, προβάλλει ὡς πρωταρχικὸ καὶ ἀναγκαῖο στάδιο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὴ διάδοση τῆς ἐκπαίδευσης στὸ γυναικεῖο φύλο, ὑποστηρίζοντας ὅμως παράλληλα τὴ δυνατότητα συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν στὶς δημοτικὲς ἐκλογές. Τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου ἀνάγεται σὲ αἰχμὴ καὶ καθολικὸ αἶτημα τοῦ γυναικειοῦ κινήματος ἀπὸ τὶς φεμινίστριες τοῦ μεσοπολέμου, ἰδιαίτερα τὴν περίοδο 1924-30, ὅποτε ἡ κυβέρνηση Βενιζέλου παραχώρησε μὲ περιορισμοὺς τὸ δικαίωμα νὰ ψηφίζουν οἱ γυναῖκες στὶς δημοτικὲς ἐκλογές. Ἡ πλήρης ἰσοπολιτεία τῶν γυναικῶν κατοχυρώνεται μόλις τὸ 1952. Βλ. σχετικὰ: Ἐφη' Ἀβδεῖ-Ἀγγέλικα Ψαρᾶ, *Ὁ φεμινισμὸς τοῦ μεσοπολέμου. Μιὰ ἀνθολογία*, Ἀθήνα 1985, καὶ Δήμητρα Σαμίου, «Τὰ πολιτικά δικαιώματα τῶν Ἑλληνίδων (1864-1952)» (ἀνακοίνωση στὴν Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1986 ὑπὸ ἐκδοσὴ στὸν 12ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Μνήμων*, ἐκδ. τῆς Ε. Μ. Ν. Ε.).

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΔΙΕ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ.

Τὰ περιεχόμενα τῆς χειρῶγραφᾶ ἀπαβάλλοντα εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς ἐπι τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν» ἀπεροφῆς; Δημοσιεύματα ἢ μὴ, εἰς ἐπιτόρθωσαι. Ἀνυπόγραφα εἰς ἴδρια δεκτά.

ΕΥΝΔΡΟΜΗ ΕΘΝΕΙΑ

Διὰ τὸ ἑσπερικόν..... Ἄρ. 5
Διὰ τὸ ἑσπερικόν..... τρ. χρυσ. 6

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΙΕΦΘΥΝΕΩΣ

ΘΑΟΣ ΝΟΥΣ

ΔΙΕΦΘΥΝΕΙΑ
ΕΥΑ ΠΡΕΝΑΡ

Γραφεῖον ἀνοικτὸν καθ' ἑκάστην ἀπὸ 10—12 Π. Μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόγραμμα.—Ἐχρονὸς μητέρες;—Φέρει ἐπὶ τῶν ἀγῶνων.—Παιδαγωγικά. (Ἐλίνα Α.)—Θρησκευτικὴ Μίλιτον.—Αμερικανικὸν δημοσκόπος. (Μαρία Γ. ἐκ Κων) (Ἐδέως).—Πολιτικὸν διελτίον.—Εὐθέως.—Παικίλα.—Συμβουλαί.—Γνωμικά.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ὅσοι τῆν θέσιν τῆς γυναίκης ἐν τῇ οἰκονομίᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ καλοῦς κρίνουσι, θε ἠολογῶσιν μετ' ἡμῶν πόσων κακῶν πρόξενος γίνεται ἢ παρ' ἡμῶν ἀπομάκρυνσις αὐτῆς ἀπὸ παντὸς εἴδους πνευματικῆς ἐργασίας.

Ἐκν ἐξαιρέσι τις τὴν ἀντὶ τοῦ ἰσποῦσιου ἄρτου ἐργαζομένην διδάσκαλίσσαν καὶ τὰς ὑπὸ τῶν καθήκοντων καὶ ὑποχρεώσεων τῆς μητέρος περιβαλλομένης γυναίκας, αἱ λαικαὶ σχεδὸν πᾶσαι δὲ φαίνονται παρ' ἡμῶν ἔχουσαι προορισμὸν ἄλλον ἢ τὸ κομψοπερικῶς ἐνούσθαι καὶ ὑποτάσσασθαι εἰς ἀπάσας τὰς ἰδιοτροπίας τοῦ συρροῦ, τοῦ ἀληθῆς τούτου Πρωτίως; τὸ ἀνταλλάσσειν ἰσοκίψεις, τὸ καθ' ἑξὶν μόνον τῶν δακτύλων κυμαλλῆσαι, τὸ περιπατεῖν, τὸ ἀναγινώσκειν ἐπιφύλλιδα τινὰ τῆς ψυχροῦ τῶν μυητορημάτων μούσης, καὶ τὸ ἐρωτοτροπεῖν.

Ἐκν ὡς κείτορες πολιτισμοῦ ἐπρόκειτο κατὰ τούτο νὰ βαλιώσῃ τὴν γυναίκα, ἀπαλλάσσων αὐτὴν τῶν δεσφῶν, ὅπως τὴν συναγοῦν τὸ πάλαι, τῆν μυρικήν προσημῶρον νὰ ἐξηκολούθῃ αὐτὴ ἀποτελοῦσα, ὅπου καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι, μέρος τῶν δούλων. Διατριβουσα τότε δείκνυται σχεδὸν ἐν τῷ ἐνδοτάτῳ τῆς οἰκίας μέρι, εἰς ὃ οὐδέποτε προήρχετο, πλὴν τῶν ἐργασιῶν κατὰ γένος, καὶ ἀσχυλαμένη εἰς τὴν ἀριουργίαν, τὴν ὀργανικήν, καὶ τὴν λαοπὴν ἑραπειαν, ἐξοφῶν τὴν ἐν τῷ οἴκῳ οἰκονομίαν καὶ τὴν ἠθικήν, τὰς δύο ταύτας ἰσχυρὰς βάσεις, ἕν ἑκαστὴ καὶ ὁ οἶκος εὐδὸς καταρτῆται, καὶ ἡ κοινωνία ἀποσυνθεταί. Ταῦτον εἰς ὁ κύκλος, ἐν ᾧ περιστρέφεται ἡ γυνὴ καὶ τὸν ὅσον ἀνωτέρω περικυβερτῆται, ἐν δεικνύει ἡμῶν ἢ τὸ βεβαίον πρὸς ὃ ἀνασταχίτως φερόμεθα. Ἰσως

εἶναι ὑπερβολικὴ ἡ δόξα τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς Πολιτείας αὐτοῦ κεφαλαίῳ σπουδάζει ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ φύσις οὐχ ἤττον ἐπιτηδῆσιος παρακαλεῖται τὰς γυναίκας πρὸς πάντα ἴσα δῆποτε πράττουσι οἱ ἄνδρες; ἐν εἶναι ἕως καὶ ἀνυπόστατος; διότι ἐὰν αὕτη φαίνηται τοῦ ἀνδρὸς ἀπολειπομένη κατὰ τὴν σωματικὴν ἰσχύϊν καὶ τὴν βώμην, καὶ ἐν δύνεται ἐπομείναι εἰς τούτο «ἐκοντῆσαι δόρυ, οὐδ' ἀφῆναι βέλος», δύνεται οὐχ ἤττον περὶ πάντων ἐιστηγῆσαι ὡς ἡ γυνὴ ν. Ἡ Ἑλληνικὴ καταλείπουσα τὸν ἐν δεικνύειν διὰ τὴν Ὀθωμανίδα, τὴν δὲ μαλακὴν καὶ ἡδύπαθῆν νοσήλειαν διὰ τὴν Ἀρμενίδα καὶ τὰς τοῦ νῦν πολιτισμοῦ ἀειώσεως διὰ τοὺς κατοίκους τῆς Δύσεως, δύνεται νὰ ἐξέλθῃ τοῦ κύκλου, ἐν ᾧ περιστρέφεται, μαραινόμενη καὶ φθίνουσα, εἰσελθὼν εἰς τὸ στέδιον τῆς ἐνεργείας καὶ ἀναλάβῃ τὴν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀγῶνα μόνῃ, μὴ προσδοκῶσα ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ τὸ παράπαν τὴν συνδρομὴν τοῦ ἀνδρὸς; ὅστις μετ' ἄλλην τὴν μεταῦ τούτου καὶ τῆς γυναίκης φύσει ὑπάρχουσαν φιλίαν, κατ' Ἀριστοτέλην, προκίμενον περὶ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, συνήθως οὗτος ἀδοκῶρη καὶ ἐν τῷ ἰσχυρῷ αὐτοῦ ἐν μόνον βλέπει, ἐν ἐπιβουαί καὶ θέλει, τὴν δευτικὴν τῆς γυναίκης ὑποταγὴν εἰς τὰ νείματά του Ἀναγνωρίζομεν, ὅτι οὐ μόνον ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ οἰκονομίᾳ κατ' ἀξίωμα πρῆται νὰ πρωτεύῃ ἡ θέλησις τοῦ ἀνδρὸς; ἀλλὰ μὴ διὰ τούτο οἱ ἄνδρες πρῆται νὰ λησμονῶσιν, ὅτι οἱ πρόγονοι ἡμῶν μετὰ τῆς Ἀρροδίτης τῶν Ἐσθῆν, τὰς Χάριτας καὶ τὴν Πειθὸν συγκαταπέσσευσι; Μὴ διὰ τούτο οἱ ἄνδρες πρῆται νὰ ἀδείξωσι τὸ μονοκύκλιον τοῦ ἄρροδονοῦ καὶ κρίνῃ; Ἡμεῖς νεμίζομεν, ὅτι ἡ πολιτεία ἐν δὲ βλαδῆ ἢ τῆς σχετικῆς ἡμῶν ἀναμίξεως εἰς τὰ πράγματα αὐτῆς, ὅτι δὲ ἡμετωδῶσιν ἐκ τούτου οἱ ἄνδρες, ἐκν ἔχουσι ἵνα ἐπ' ὄψει καὶ τὴν γυνῆν ἡμῶν ἐν πολλοῖς. Συναφῶς τὰς ἀνωτέρω ἀδείξωσιν ἀνέλαβον τὴν σύνταξιν καὶ ἑκδοῦν ἴδιαν τῶν γυναικῶν ἐφημερίδος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐφημερίς τῶν Κυ-

ρα τῶν μεσαίων καὶ ἀνώτερων στρωμάτων— μὲ στόχο σχεδὸν ἀποκλειστικὸ νὰ τέρπουν τοὺς ἄλλους, καὶ μὲ ἀπώτερη ἐπιδίωξη τὴν ἐξασφάλιση συζύγου. Παράλληλα, ἐπικρίνει τὸ κλίμα προστασίας καὶ ἐξάρτησης μέσα στὸ ὁποῖο μεγάλωνουν, χωρὶς ὑποχρεώσεις καὶ εὐθύνες, ἐναποθέτοντας οἱ ἴδιες ὅλα τοὺς τὰ ὄνειρα στὸ γάμο, ἐνῶ, ταυτόχρονα, ἡ ἀμάθεια τὶς ἐμποδίζει «νὰ διακρίνωσι τὰς ἀλύσεις»¹ πού αὐτὰ συνεπάγονται. Ἐνα ἰδιαίτερο στίγμα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε στὴν κριτικὴ αὐτὴ τῆς διαπαιδαγώγησης τῶν κοριτσιῶν, καθὼς ἐντάσσεται σὲ μιὰ εὐρύτερη πρόθεση νὰ ἀναλυθεῖ ἡ γυναικεία ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία τῆς ἐξάρτησης καί, μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, νὰ δικαιωθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐκπαίδευσης· παράλληλα, ἡ κριτικὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ γενικότερη κατεύθυνση τοῦ πρώτου αὐτοῦ φεμινιστικοῦ λόγου, ὅπου εἶναι ἐκδηλῆ ἡ συνειδηση τῆς κοινωνικῆς κατωτερότητας τοῦ γυναικείου φύλου καὶ ἡ θέληση νὰ ἀλλάξουν—μέσα ἀπὸ μιὰ συλλογικὴ ἔκφραση καὶ δράση— ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς², ὅπως οἱ περιορισμοὶ στὶς δυνατότητες τῆς ἐκπαίδευσης, ἀλλὰ καὶ στὴν ἄσκηση ἐπαγγελματίων (κατάλληλων πάντοτε στὴ γυναικεία «φύση»). Ἔτσι, μορφές ἐκπαίδευσης πού θὰ ἔδιναν αὐτὴ τὴν εὐκαιρία προωθοῦνται, χωρὶς βέβαια νὰ ὑποχωρεῖ ἡ ἔμφαση στὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τῆς διάπλασης ἐλληνίδων μητέρων καὶ συζύγων.

Σύμφωνα μὲ τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ, παρόλο πού ἡ *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* δίνει προτεραιότητα στὴ διεκδίκηση ἰσότητας μὲ τὴν ἀνδρική δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, ὑποστηρίζει θερμὰ τὴ ζήτηση ἀπὸ τὴν πλευρὰ γυναικῶν πανεπιστημιακῆς μόρφωσης. Ἦδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870 κοπέλες ἐπιχειροῦν τὴν πρόσβαση στὸ ἀνώτατο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα, χῶρο ἀποκλειστικὰ ἀνδρικό, πού μοιάζει πιὸ δύσκολο νὰ κατακτηθεῖ. Τὸ 1887, γιὰ παράδειγμα, ἀπορρίπτεται αἴτηση ἀπόφοιτης τοῦ Ἀρσακείου νὰ γραφεῖ στὸ Πανεπιστήμιο. Καθὼς ὅμως δὲν ὑπῆρχε νόμος πού νὰ ἀπαγορεύει τὴν ἐγγραφὴ γυναικῶν, στὰ ἐπίσημα ἐπιχειρήματα προβλήθηκαν οἱ ἠθικοὶ κίνδυνοι πού θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει ἡ συμφοίτηση τῶν φύλων³, ἀλλὰ κυρίως τὸ γεγονός ὅτι τὸ Ἀρσάκειο δὲν ἦταν θεσμικὰ ἰσότιμο μὲ τὰ γυμνάσια τῶν ἀγοριῶν. Οἱ πύλες τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου θὰ μείνουν τυπικὰ κλειστὲς γιὰ τὶς κοπέλες μέχρι τὸ 1890—ὅποτε ἔγινε δεκτὴ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἡ πρώτη φοιτήτρια— καὶ σχετικὰ ἀπρόσιτες τὰ πρῶτα χρόνια, καθὼς ἦταν ἰσχυρὲς οἱ παραδοσιακὲς ἀντιστάσεις στὸ φαινόμενο

1. Κ. Παρρέν, «Ἐὰν αἱ γυναῖκες ἤξευραν», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΣΤ', ἀρ. 293, 14 Φεβρουαρίου 1893· ἐδῶ, σ. 424.

2. Βλ. σχετικὰ Ε. Βαρίκα, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν*.

3. Στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἀντέδρασε ὁμάδα φοιτητῶν, πὸ μὲ ἀνακοίνωσή τῆς στὸν τύπο διαμαρτυρήθηκε ἔντονα ὑποστηρίζοντας ταυτόχρονα τὴν εἴσοδο τῶν γυναικῶν στὸ Πανεπιστήμιο: «Οἱ φοιτηταὶ μας ὑψοῦντες τὴν σημαίαν τῆς πνευματικῆς χειραφετήσεως τῆς γυναικός», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἔτος Α', ἀρ. 31, 4 Ὀκτωβρίου 1887, σ. 3-4 (ἐδῶ, σ. 359-362).

αυτό, τόσο ευρύτερα όσο και από τον ίδιο τον πανεπιστημιακό χώρο¹. Χωρίς να λείπουν οι υποστηρικτές της ένταξης των γυναικῶν στο Πανεπιστήμιο—ιδιαίτερα σὲ κλάδους κατάλληλους στὴ γυναικεία «φύση», ὅπως ἡ ἱατρικὴ καὶ ἡ φιλολογία—δὲν θὰ ἦταν υπερβολικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τροφοδοτεῖται ἡ δυσπιστία ἀπέναντι στὴ λόγια γυναικεία μορφή². ὅτι δίνεται ἀκόμα μιὰ φορὰ ἡ εὐκαιρία νὰ τεθοῦν τὰ ὄρια τῆς δράσης τῶν γυναικῶν στὴν οἰκογενειακὴ σφαῖρα καὶ νὰ ἀμφισβητηθεῖ κάθε μορφή παιδείας ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ρόλους, πολὺ περισσότερο τώρα ποὺ οἱ ἰδέες τῆς «χειραφετήσεως» δὲν εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ παράδοξα φαινόμενα τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ ἐκφράζονται καὶ στὴν Ἑλλάδα³. Ὡστόσο ἡ ζήτηση ἀνώτατης ἐκπαίδευσης ἀπὸ κοπέλες ἔθεσε ἔντονα ἕνα πρόβλημα ποιότητας τῆς «ἀνώτερης» γυναικείας ἐκπαίδευσης—μιὰ καὶ δὲν κάλυπτε τις γνώσεις ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ στοὺς Πανεπιστήμιο— καὶ ἕνα πρόβλημα θεσμικὸ, ἀφοῦ ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ δὲν ἀντιστοιχοῦσε στὴ δευτεροβάθμια ἀνδρική. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός ὅτι, ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1890, ἀρχίζουν νὰ δημιουργοῦνται γυμνασιακὲς τάξεις σὲ «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα⁴.

Οἱ δύο βασικὲς διεκδικήσεις τῆς «Ἀναφορᾶς τῶν Ἑλληνίδων» γιὰ πλήρη καὶ δημόσια μέση γυναικεία ἐκπαίδευση καὶ γιὰ τὴν ἴδρυση κρατικῆς ἐπαγγελματικῆς σχολῆς θηλέων δὲν ἰκανοποιοῦνται ἀπὸ τὴν πολιτεία. Ἀπηχοῦν ὠστόσο ευρύτερες ἀνησυχίες, ἐνῶ προβάλλονται σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ γί-

1. Καθὼς δὲν εἶχαν εὐκαιρίες ἀνώτατης ἐκπαίδευσης στὴν Ἑλλάδα, πολλὲς δασκάλες μετεκπαιδεύονται στὸ ἐξωτερικὸ σὲ κλάδους τῆς παιδαγωγικῆς, ἐνῶ ἄλλες τελειοφοῦτες «ἀνώτερων» παρθεναγωγείων φοιοῦν σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια· βλ. γιὰ παράδειγμα: Κ. Σκόκος, «Ἡ πρώτη Ἑλληνὶς διδάκτωρ» (Σεβαστὴ Καλλισπέρη), *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1892*, Ἀθήνα 1891, σ. 97-101 (ἐδῶ, σ. 404-408). Γύρω ἀπὸ τὴ ζήτηση πανεπιστημιακῆς μόρφωσης ἀπὸ Ἑλληνίδες, τις ὑποδοχὲς καὶ τις ἀντιστάσεις, βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Φοιτήτριες στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας (1890-1925): πρῶτες προσπάθειες, κοινωνικὴ σύνθεση, διεκδικήσεις» (ἀνακοίνωση στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο: *Πανεπιστήμιο-Ἰδεολογία καὶ Παιδεία. Ἱστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικές*, Ἀθήνα 21-26 Σεπτεμβρίου 1987, ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἱστορίας Γενικῆς Γραμματείας Νέας Γενιᾶς ὄργ. Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ).

2. Μιὰ ἐκφραση τῆς δυσπιστίας αὐτῆς εἶναι ἡ διαμάχη ποὺ ξέσπασε στὸν ἀθηναϊκὸ τύπο τὸ 1896 γύρω ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῶν «γραφοῦσῶν»· βλ. Α. Ψαρᾶ, «Ἄμα ἡ ὄρθινα ἀρχίση νὰ λαλῆ ὡς πετεινός, σφάξε τὴν ἀμείωσ. (Ἡ διαμάχη Ροῖδη-γραφοῦσῶν)», *Σκουπτα*, τχ. 3, Δεκέμβριος 1979, σ. 3-13.

3. Εἶναι διάχυτος ὁ φόβος ὅτι φυσικὴ συνέπεια τῶν νεοτερισμῶν αὐτῶν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ διεκδίκηση ψήφου ἀπὸ τις γυναῖκες ἢ «ἡ εἴσοδος εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὰ δικαστήρια, ἡ περιβολὴ τῆς στρατιωτικῆς στολῆς καὶ ἄλλα τοιαῦτα»: Β. Σχορδέλης, «Περὶ τῆς γυναικὸς καὶ ἰδία τῆς Ἑλληνίδος ὡς μητρὸς καὶ οἰκοδεσποίνης», *Ἀνάπλασις*, ἔτος Ε', ἀρ. 99, 1 Ἰουνίου 1892· ἐδῶ, σ. 413. Γενικότερα γιὰ τις ἀντιδράσεις (ἀλλὰ καὶ τις ἐπιδράσεις) ποὺ προκάλεσε κατὰ καιροὺς στὸν τύπο ἡ ἀρθρογραφία καὶ ἡ δράση τῶν πρώτων φεμινιστριῶν, βλ. Ε. Βαρίνα, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κοριτσιῶν*.

4. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν*, σ. 228.

νεται ιδιαίτερα αισθητή ή ανάγκη να ένισχυθει ή διάδοση τῆς στοιχειώδους γυναικείας ἐκπαίδευσης και να ἐλεγχθοῦν ἀπὸ τὸ κράτος ή πρώτη βαθμίδα τῆς μέσης ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν και ή μόρφωση δασκαλισσῶν. Ἐξάλλου, μέσα στις δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα, ἀρχίζουν να βρίσκουν ἔδαφος στην ἐπίσημη ἐκπαιδευτική πολιτική οἱ μεταρρυθμιστικὲς ἀνησυχίες.

Οἱ παιδαγωγοὶ ποὺ στάλθηκαν να ἐπιθεωρήσουν τὰ δημοτικὰ σχολεῖα τὸ 1883, στή συνολικότερη κριτική ποὺ ἀσκοῦν στις ἐλλείψεις τῆς ἐκπαιδευτικῆς πράξης, ἐντοπίζουν τὴν ἀναχρονιστική παιδαγωγική μόρφωση τῶν δασκαλισσῶν τοῦ Ἀρσακείου και ἐπισημαίνουν τις σοβαρὲς καθυστερήσεις στήν ἐπέκταση τοῦ σχολικοῦ δικτύου στὸν γυναικεῖο πληθυσμὸ¹. Ὁ Χαρίσιος Παπαμάρκου μάλιστα προτείνει τὴν καθιέρωση τῆς συνεκπαίδευσης ἀγοριῶν και κοριτσιῶν στὸ δημοτικὸ, προκειμένου να ξεπεραστοῦν οἱ καθυστερήσεις αὐτές². Ἡ ἰδέα ἔχει διατυπωθεῖ και ἄλλοτε και τὴ συναντᾶμε συχνότερα τὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, καθὼς ἀρχίζουν να ἀμφισβητοῦνται οἱ «δυσάρεστες» συνέπειες τῆς «ἐπιμιξίας» τῶν φύλων στήν παιδικὴ ἡλικία³.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πολιτείας, ή πρόθεση να καθιερωθεῖ ή πρώτη βαθμίδα τῆς μέσης ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν δηλώνεται για πρώτη φορά στὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια τοῦ Γ. Μίληση (1877), ὅπου προτείνεται ή ἴδρυση διτάξιων «ἀστικῶν» σχολείων και για τὰ δύο φύλα, μετὰ τὸ τετρατάξιο δημοτικὸ. Ἡ ἐπόμενη σημαντικὴ προσπάθεια να ἀναλάβει τὸ κράτος τὴν πρώτη βαθμίδα τῆς μέσης ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν και τὴ μόρφωση δασκαλισσῶν ἐκφράζεται με τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια τοῦ Γ. Θεοτόκη (1889)⁴ στὸ πλαίσιο τῶν νομοσχεδίων αὐτῶν προτείνεται ή ἴδρυση κρατικῶν τριταξίων παρθεναγωγείων (μετὰ τὸ δημοτικὸ) και κρατικοῦ διδασκαλείου-οἰκοτροφείου (τριτάξιο ἐπίσης). Τὰ νομοσχέδια αὐτὰ ὥστόσο δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἀντίληψη ὅτι μιὰ μόρφωση ἀνώτερη τοῦ δημοτικοῦ ἀπευθύνεται στὰ κορίτσια τῶν εὐπορῶν σχετικὰ (μεσαίων και ἀνώτερων) ἀστικῶν στρωμάτων. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Γ. Θεοτόκης ὀρίζει μηνιαῖα διδάκτρα (10 δρχ.) για τὰ κρατικὰ αὐτὰ παρθεναγωγεῖα⁵, μέτρο ποὺ θεωρήθηκε ὅτι δὲν ἀπέδιδε οὐσια-

1. Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883... ἐπιθεωρητῶν, Ἀθήνα 1885· ἐδῶ, σ. 311-312.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 40.

3. Τὸ 1877 ὁ Κ. Φρειδερίκος, σὲ σειρά ἀρθρῶν του στὴν Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν, προτείνει να ἰδρυθοῦν, σύμφωνα με δυτικὰ πρότυπα, «εἶδος δημοτικῶν σχολείων, ἀγνώστων τέως παρ' ἡμῖν, ὑπὸ τὸ ὄνομα μικτὰ σχολεῖα (écoles mixtes)» («Περὶ τῆς ἐκπαίδευσως τοῦ γυναικείου φύλου», Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, ἔτος ΚΕ', ἀρ. 13, 1 Ὀκτωβρίου 1877, σ. 194)· βλ. ἐιδικότερα, Σ. Ζιγώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 281 κ.ἐ.

4. Για τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια τῆς περιόδου 1870-89 και τὸ πῶς ἐπιχειροῦν να ρυθμίσουν τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν, στὸ ἴδιο, σ. 287 κ.ἐ.

5. Γ. Ν. Θεοτόκης, «Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ τῆς ἰδρύσεως ἀνωτέρων παρθεναγωγείων», και «Σχέδιον νόμου περὶ ἀνωτέρων παρθεναγωγείων», Ἐκπαι-

στικά στο θεσμό τὸν δημόσιο και δωρεάν χαρακτήρα πού εἶχε ἡ ἀντίστοιχη βαθμίδα γιὰ τὰ ἀγόρια. Ἀνάλογη ὅμως εἶναι και ἡ ἀντιμετώπιση τῆς μόρφωσης τῶν δασκαλισσῶν ἀπὸ τὸ Νομοσχέδιο Θεοτόκη, τὸ ὁποῖο, προκειμένου νὰ μὴν ἀσκεῖται αὐτὸ («τὸ εὐγενὲς ἐπάγγελμα») ἀπὸ «τὰ κοράσια τῆς βαναύσου τάξεως τῶν πλυντριῶν και τῶν μαγειρισσῶν, τῶν τροφῶν και τῶν ὑπηρετριῶν», ἐπιβάλλει τὰ ὑψηλὰ δίδακτρα τῶν 600 δρχ. τὸ χρόνο¹, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ κράτος ἀπλῶς νὰ ὑποκαθιστᾷ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία στὸν τομέα αὐτό, και μάλιστα μὲ πιδ περιοριστικὸ τρόπο, ἀφοῦ στὴ Φιλεκαπαιδευτικὴ Ἑταιρεία ὁ θεσμὸς τῶν ὑποτροφῶν και τῶν χαμηλότερων διδάκτρων (γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς κυρίως μαθήτριες) ἐπέτρεπε σὲ κορίτσια λιγότερο εὐπορων οἰκογενειῶν νὰ γίνουν δασκάλες.

Ἡ ἐπιβολὴ διδάκτρων κρίθηκε ἀντισυνταγματικὴ και προκάλεσε τὴν ἀντίδραση ἀπὸ δύο πλευρὲς κυρίως, τὸν Διδασκαλικὸ Σύλλογο και τὴν Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν. Τόσο οἱ δάσκαλοι² ὅσο και ἡ Κ. Παρρὲν³ χαιρέτησαν τὴν πρωτοβουλία νὰ ἰδρυθοῦν ἀπὸ τὸ κράτος δευτεροβάθμια παρθεναγωγεῖα και διδασκαλεῖο κοριτσιῶν, ἐπέκριναν ὅμως ἔντονα (μὲ διαφοροτικὴ ὀπτικὴ) τὶς ἀδυναμίες τῶν νομοσχεδίων. Ἡ ὑποβάθμιση τοῦ θεσμοῦ ἐντοπίστηκε και ὡς πρὸς δύο ἀκόμα σημεῖα: α) τὴν ἀπουσία ἀνώτατης ἐποπτείας ἀπὸ ἕναν παιδαγωγὸ μὲ εἰδικὴ ἢ πανεπιστημιακὴ μόρφωση, β) τὸν περιορισμὸ τῶν μαθημάτων σὲ σχέση μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀρσακείου.

Ἡ ἐπιρροὴ ὀρισμένων στοιχείων τῆς σύγχρονης κριτικῆς στὰ καθιερωμένα παρθεναγωγεῖα εἶναι φανερὴ στὰ προγράμματα τῶν Νομοσχεδίων Θεοτόκη. Ἡ ἐξαίρεση τῶν γαλλικῶν και τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀπὸ τὴ μιά, και ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἔμφαση στὸ μάθημα τῆς «μητρικῆς» γλώσσας, τῶν θρησκευτικῶν (Εὐαγγέλιο), τῆς γυμναστικῆς και τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἀπηχοῦν ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γιὰ τὶς βάσεις ἐπάνω στὶς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ στηρίζεται ἡ ἰδιαίτερη ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν. Ἡ διαφορὰ τῆς ὅμως σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνη τῶν ἀγοριῶν ὀλοκληρώνεται στὶς προτάσεις τοῦ νομοσχεδίου, μέσα ἀπὸ τὴν ἔμφαση ἐπίσης στὴν

δευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων... τῆ 4 Δεκεμβρίου 1889, Ἀθήνα 1889, σ. 17-19 (βλ. και ἐδῶ, σ. 385-386).

1. «Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ τῆς ἰδρύσεως διδασκαλείου τῶν θηλέων» και «Σχέδιον νόμου περὶ διδασκαλείου τῶν θηλέων», στὸ ἴδιο, σ. 14-17 (βλ. και ἐδῶ, σ. 381-384).

2. «Γνώμη τῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῶν Νομοσχεδίων τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως», Πλάτω, ἔτος ΙΒ', τχ. Α-Γ', 1890, σ. 82-95 (ἐδῶ, σ. 387-399).

3. «Ὁ κ. Θεοτόκης και αἱ γυναῖκες», Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν, ἔτος Γ', ἀρ. 144, 10 Δεκεμβρίου 1889, σ. 1-2. «Τὸ περὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν θηλέων Νομοσχέδιον», στὸ ἴδιο, σ. 5-6. «Μελέτη ἐπὶ τοῦ Νομοσχεδίου τῆς τῶν θηλέων Μέσης Ἐκπαιδεύσεως», ὁ.π., ἔτος Γ', ἀρ. 145, 17 Δεκεμβρίου 1889, σ. 6. «Τὶ τὴν θέλουσιν αἱ γυναῖκες τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν», ὁ.π., ἔτος Γ', ἀρ. 149, 21 Ἰανουαρίου 1890, σ. 1-2 (βλ. και ἐδῶ, σ. 401-403), «Και ἡμεῖς περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ φύλου μας», ὁ.π., ἔτος Γ', ἀρ. 150, 28 Ἰανουαρίου 1890, σ. 1-3.

ώδική και τὰ χειροτεχνήματα, ἀλλὰ και μέσα ἀπὸ τὴν παράλειψη ἢ τὸν περιορισμὸ ὀρισμένων θετικῶν μαθημάτων (ἀριθμητική, χημεία, φυσική, κοσμογραφία), τὰ ὅποια εἶχαν ὡστόσο εἰσαχθεῖ στὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀρσακείου. Ἔτσι παρατηροῦμε, ταυτόχρονα μὲ τὴν πρόθεση γιὰ μιὰ πιὸ «λειτουργική» και ἔθνικη «γυναικεία» παιδεία, τὴν ὑποβάθμισή της, καθὼς εἶναι ξεκάθαρη ἡ τάση νὰ μὴν ξεφύγει ἡ παιδεία αὐτὴ ἀπὸ μαθήματα πού θεωροῦνται στοιχειώδη και ἀπαραίτητα γιὰ τὸ γυναικεῖο φύλο, νὰ μὴ διευρυνθεῖ ἀπὸ ἄλλα πού δὲν χρειάζονται και δὲν ἀρμόζουν σ' αὐτό.

Τὰ σημεῖα πού ἐντοπίστηκαν δίνουν —πιστεύουμε— ἓνα στίγμα τῆς μεταρρυθμιστικῆς αὐτῆς προσπάθειας και, παράλληλα, δηλώνουν τὰ ὄρια της ἀπέναντι στη (μέση) γυναικεία ἐκπαίδευση. Ὁ διαφοροποιημένος— ἀλλὰ ταυτόχρονα ὑποβαθμισμένος— χαρακτήρας της ὡς πρὸς τὴν ἀνδρική διαιωνίζεται στὰ νομοσχέδια αὐτά, πού οἱ γενικότερες ἀδράνειες ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ψήφισή τους. Τὴν ἴδια τύχη εἶχαν δέκα χρόνια ἀργότερα τὰ ἐκπαιδευτικά νομοσχέδια τοῦ Ἀθ. Εὐταξία (1899), στὰ ὅποια δηλώνεται ἐπίσης ἡ πρόθεση νὰ ἰδρυθοῦν κρατικά «ἀνώτερα» παρθεναγωγεῖα και διδασκαλεῖα θηλέων¹. Ὡς πρὸς τὰ ζητήματα αὐτά λοιπὸν δὲν ἔχει σημειωθεῖ καμιὰ ἐξέλιξη ὅταν, τὸ 1904, στὸ Πρῶτο Ἑλληνικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο, συζητιέται γιὰ πρώτη φορὰ δημόσια, συστηματικά και στὸ σύνολό της ἡ «γυναικεία ἀγωγή». Δὲν θὰ κατορθώσει ὅμως οὔτε τὸ Συνέδριο νὰ ξεφύγει οὐσιαστικά ἀπὸ καθιερωμένες ἐπιλογές: παρόλο πού ὑποστήριξε τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανωθοῦν καλύτερα τὰ «ἀνώτερα» (ἰδιωτικά) παρθεναγωγεῖα και ἡ μόρφωση δασκαλισσῶν, δὲν προχώρησε νὰ διεδικήσει τὴν ἀνάληψη τῶν τομέων αὐτῶν ἀπὸ τὴν πολιτεία οὔτε ἔθεσε τὸ θέμα τῆς δημιουργίας γυμνασίων γιὰ κορίτσια και τῆς θεσμοθέτησης τῆς γυναικείας ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης. Στὸν τελευταῖο τομέα περιορίστηκε νὰ ἐπισημάνει τὴν εἰσαγωγή πρακτικῶν μαθημάτων στὰ σχολεῖα².

Ὡστόσο τὸ πρόβλημα τῆς (μισθωτῆς) ἐργασίας τῶν γυναικῶν και ἡ ἐξεδίκευση στὶς γυναικεῖες τέχνες, καθὼς και ἡ διεύρυνση τῶν ἐπαγγελματικῶν δυνατοτήτων γιὰ τίς κοπέλες τῶν μεσαίων στρωμάτων, ἔχουν τεθεῖ ὄχι βέβαια

1. «Νομοσχέδιον περὶ Διδασκαλείων», Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια Ἀθ. Εὐταξία, Ἀθήνα 1899, σ. 23-26· Α. Π. Εὐταξίας, *Μεταρρυθμίσεις και Ἀνόρθωσις*, Ἀθήνα 1899, σ. 109· Α. Π. Εὐταξίας, *Τὰ Νομοσχέδια τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας*, Ἀθήνα 1900, σ. 55.

2. Προτάσεις τῆς Κ. Παρρὲν νὰ ἀναγνωρίσει τὸ κράτος «τὴν ἀνάγκη τῆς ἐπαγγελματικῆς και οἰκονομικῆς μορφώσεως τῶν Ἑλληνίδων», νὰ τροποποιηθεῖ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ τὸ πρόγραμμα τῶν παρθεναγωγείων, νὰ μετατραποῦν τὰ ὀρφανοτροφεῖα θηλέων «εἰς συστηματικὰς, οἰκοκυρικὰς και ἐπαγγελματικὰς σχολὰς» και νὰ ληφθοῦν μέτρα προστασίας τῶν ἀγοριῶν και τῶν κοριτσιῶν πού δουλεύουν στὰ ἐργοστάσια δὲν ἔγιναν δεκτές, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι δὲν ἦταν δυνατό «νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὰ θέματα τοῦ περὶ γυναικείας ἀγωγῆς τμήματος» (*Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον*, σ. 189).

μόνο θεωρητικά αλλά και μέσα από ύπαρκτες ανάγκες. "Όταν, άλλωστε, αρθρώνονται οι φεμινιστικοί προβληματισμοί της *'Εφημερίδος τῶν Κυριῶν* σχετικά με τὴν ἀναγνώριση, τὴν προστασία ἢ τὴ διεύρυνση τοῦ κοινωνικοῦ δικαιώματος τῶν γυναικῶν στὴν ἐργασία, οἱ ἐργάτριες — ἀκόμα ἓνα σύμπτωμα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης — εἶναι μιὰ «όρατὴ» πραγματικότητα στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς πόλης, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη κατηγορία γυναικῶν ποὺ ἀσκεῖ βιοποριστικὸ ἔργο¹.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀναζήτηση ἐργασίας ἀπὸ κοπέλες τῶν μεσαίων στρωμάτων γίνεται αἰσθητὴ, ὅπως δηλώνει τουλάχιστον ἡ συρροὴ ὑποψηφίων γιὰ τὸ διδασκαλικὸ ἔργο ποὺ παραμένει καὶ ἡ βασικὴ ἐπαγγελματικὴ τους διέξοδος. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι αὐξάνονται οἱ ὑπότροφες τοῦ κράτους καὶ τῶν δήμων στὸ διδασκαλεῖο τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, παρέχεται ἡ δυνατότητα σ' ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ μαθητριῶν νὰ φοιτᾷ δωρεάν στὸ ἐξωτερικὸ διδασκαλεῖο τοῦ Ἄρσακειοῦ. Ἔτσι, στὰ τέλη περίπου τοῦ αἰῶνα, τὸ διδασκαλικὸ δίπλωμα — χωρὶς νὰ ἀψεῖ νὰ λειτουργεῖ καὶ ὡς συμπληρωματικὴ «προίκα», ὅπως παλιότερα — εἶναι ὥστόσο γιὰ τὶς περισσότερες μέσο βιοπορισμοῦ². Ἴσως τὸν «συμβολικὸ» αὐτὸ ρόλο νὰ παίξει τώρα περισσότερο τὸ ἀπολυτῆριο τῆς προτελευταίας τάξης τοῦ Ἄρσακειοῦ, θεσμὸς ποὺ καθιερώθηκε μετὰ ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ ἐπέμβαση τῆς πολιτείας στὸ καθεστῶς τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας τὸ 1881: σύμφωνα με τὸ σχετικὸ διάταγμα, ἡ τελευταία τάξη τοῦ παρθεναγωγείου-διδασκαλεῖο προοριζόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑποψήφιων δασκαλισσῶν, αὐξάνονταν στὸ πρόγραμμά της οἱ ὥρες θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἐξάσκησης στὰ παιδαγωγικά, καὶ χορηγοῦσε διδασκαλικὸ πτυχίο. Τὴν τάξη αὐτὴ μπορούσαν νὰ παρακολουθοῦν ἀπόφοιτες ἄλλων «ἀνώτερων» ἰδιωτικῶν παρθεναγωγείων, με ἀποτέλεσμα νὰ ἐξασφαλίζεται μιὰ στοιχειώδης ὁμοιομορφία στὴν ἐκπαίδευση τῶν δασκαλισσῶν. Ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο ὑποτυπῶδη χωρισμὸ γενικῆς καὶ ἐιδικῆς ἐκπαίδευσης στὸ Ἄρσακειο³, ποὺ φανερώνει, παράλληλα, τὴν αὐξανόμενη σημασία (καὶ ζήτηση) ποὺ ἀποκτᾷ τὸ ἐπάγγελμα τῆς δασκάλας.

Ἐπομένως, τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ δὲν ἀποφεύγει τὴν κρίση, μιὰ καὶ σύντομα ἡ

1. Ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴ βιομηχανικὴ παραγωγὴ δὲν ἔχει γίνεῖ ἀντικείμενο συστηματικῆς ἔρευνας· ὀρισμένα στοιχεῖα βλ. ἐνδεικτικὰ, Γ. Μπαφούνης, «Ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὸν Πειραιά», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου: Νεοελληνικὴ πόλη*, ὁ.π., τ. Β', σ. 561-564· Σ. Ζιγώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 298 κ.έ.: Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰῶνα*, Μελέτες Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, Ἱστορικὸ Ἄρχειο Ἐμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆνα 1986.

2. Σ. Ζιγώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 170-171.

3. Στὸ ἴδιο, 161-164, 184 καὶ 195.

υπερπαραγωγή δασκαλισσῶν ξεπέρασε τις ανάγκες τοῦ σχολείου, με δεδομένο, βέβαια, τὸ δισταγμὸ νὰ διορίζονται γυναῖκες στὰ σχολεῖα ἀγοριῶν¹. Δημιουργεῖται λοιπὸν ἓνα σημαντικό κοινωνικὸ πρόβλημα ποῦ ἐντοπίζεται ἀπὸ πολλοὺς μάρτυρες στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20ου καὶ συντελεῖ στὴ διαμόρφωση ἐνὸς ἐκσυγχρονιστικοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴ δημιουργία νέων ἐπαγγελματικῶν δυνατοτήτων γιὰ τὶς γυναῖκες, κατάλληλων πάντοτε στὴ «φύση» τους. Ἔτσι προτείνεται ἡ εἰσαγωγή τους σὲ ὀρισμένες δημόσιες ὑπηρεσίες, ὅπως π.χ. τὴν τηλεγραφικὴ καὶ τὴν ταχυδρομικὴ· κυρίως ὅμως προωθεῖται ἡ ἀπασχόλησή τους σὲ ἐξειδικευμένες ἐργασίες, σύμφωνα με τὶς ἀνάγκες τοῦ σχολικοῦ συστήματος, δηλαδὴ ὡς νηπιαγωγῶν καὶ δασκαλισσῶν ξένων γλωσσῶν, μουσικῆς, ἐργοχειρῶν ἢ γυμναστικῆς². Ἐξἄλλου, ἔχουν ἀρχίσει ἀπὸ νωρίτερα προσπάθειες νὰ ὀργανωθεῖ σὲ βάση ἐπαγγελματικῆ ὁ τομέας τῶν «γυναικείων τεχνῶν». Πρακτικὰ τμήματα (π.χ. κοπτικῆς, ραπτικῆς) εἰσάγονται καὶ σὲ ἰδιωτικὰ παρθεναγωγεῖα.

Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς κινήσεις πρωτοστατοῦν γυναῖκες, μέσα ἀπὸ τὸ ὁλοένα διευρυνόμενο δίκτυο φιλεκαπαιδευτικῶν καὶ παράλληλα φιλανθρωπικῶν συλλόγων. Ἄλλωστε ἡ ὀργάνωση τῶν «γυναικείων ἔργων» συνδέεται στενά με τὴν εὐρύτερη πρόθεση μόρφωσης, ἡθιοποίησης καὶ μαζὶ χειραγώγησης τῶν γυναικῶν τῶν χαμηλότερων τάξεων. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ δύο ἀπὸ τὶς πρώιμες σημαντικὲς πρωτοβουλίες πρὸς αὐτὴ τὴ διττὴ κατεύθυνση φιλανθρωπικῆς δράσης καὶ προσφορᾶς ἐξειδικευμένης ἐκπαίδευσης καὶ οἰκονομικῆς διεξόδου: α) τὴ διδασκαλία πρακτικῶν μαθημάτων στὸ Ἄμαλιεῖο Ὁρφανοτροφεῖο, με δυνατότητα νὰ εἰσπράττουν οἱ ὀρφανὲς μέρος ἀπὸ τὴν πώληση τῶν ἔργων τους (1857), β) τὴν ἴδρυση ἀπὸ τὸ Σύλλογο Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως τοῦ Ἐργαστηρίου ἀπόρων γυναικῶν (1872), ἓνα εἶδος ἐπαγγελματικῆς σχολῆς, ποῦ εἶχε τμήματα ὑφαντικῆς, κατασκευῆς δαντελῶν, ραπτικῆς, κεντημάτων, καθὼς καὶ τμῆμα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση νοσοκόμων· παράλληλος στόχος εἶναι ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ μόρφωση³.

1. Βλ. Π. Π. Οἰκονόμος, «Διδάσκαλοι εἰς τὰ ἄρρενα καὶ ὄχι Διδασκάλισσαι», *Ἐκπαίδευσις*, ἔτος Α', ἀρ. 2, 20 Μαΐου 1892, σ. 28-29. Πρβλ. Σ. Ζιώγου Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 174.

2. Βλ. χαρακτηριστικὰ, Σπ. Λάμπρος, «Τὸ Μέλλον τῶν Διδασκαλισσῶν», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Κωνστ. Φ. Σκόκου 1891*, Ἀθήνα 1890, σ. 114-122.

3. Γύρω ἀπὸ τὸ αἶτημα καὶ τὶς πρωτοβουλίες γιὰ τὴ δημιουργία νέων ἐπαγγελματικῶν δραστηριοτήτων γιὰ τὶς γυναῖκες, βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ὁ.π.*, σ. 175 κ.ε. καὶ 298 κ.ε. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν «γυναικείων τεχνῶν» γενικότερα, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση με τὴ φιλανθρωπία, βλ. Ἀλεξάνδρα Μπακαλάκη καὶ Ἐλένη Ἐλεγκίτου, *Ἡ ἐκπαίδευση «εἰς τὰ τοῦ οἴκου» καὶ τὰ γυναικεῖα καθήκοντα (ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἕως τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρροθίση τοῦ 1929)*, ὑπὸ ἐκδοσὴ στὴ σειρά τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἑλληνικῆς Νεολογίας τῆς Γενικῆς Γραμματείας Νέας Γενιάς.

Ἐκτός ἀπὸ τῆ γυναικεία ἐκπαίδευση, λοιπόν, μιὰ ἄλλη, ἐφαπτόμενη μὲ αὐτὴν σφαίρα τῶν ἐνεργειῶν τῆς γυναίκας, θεμελιώνεται: ἡ φιλανθρωπία, ἀντιληπτή ὡς «φυσικὴ» προέκταση τῆς μητρότητος καὶ τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ ρόλου τῶν γυναικῶν, προσφέρεται καὶ λειτουργεῖ ἤδη ἀπὸ τῆ δεκαετία τοῦ 1870 ὡς ἓνα μέσο πρὸς τὴ δημόσια δράση, ὄχι πιά μόνο γιὰ τὶς μεγαλοαστές, ὅπως στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες τῶν μεσαίων στρωμάτων¹, πού σὲ συνεργασία μὲ τὶς προηγούμενες φροντίζουν «μετὰ ζήλου καὶ αὐταπαρνήσεως ἀναπληροῦσαι τὸ μορφωτικὸν ἔργον τῆς μητρὸς» γιὰ τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ «ἠθικοῦ σθένους» καὶ τῆς «καρδίας» τῶν ἐργατριῶν. Εἶναι τὰ λόγια τῆς Καλλιρρόης Παρρέν, καθὼς περιγράφει τὸ κλίμα σ' ἓνα Κυριακὸ Σχολεῖο πού ἴδρυσαν μορφωμένες γυναῖκες τῆς Ἀθήνας². Ἀκολουθώντας τὸ ἰδεολογικὸ νῆμα γιὰ τὴν ἐξανθρωπιστικὴ προσφορὰ τῶν γυναικῶν, ἡ Κ. Παρρέν ἐντοπίζει τὴν εὐθύνη τους ἀπέναντι στὶς ὁμοφυλές τους ἐργάτριες, κατεξοχὴν θύματα, ὅπως πιστεύει, τῆς κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης τόσο στὸ πλαίσιο τῆς ἐργασίας ὅσο καὶ τῆς οἰκογένειας. Προωθεῖ τὴν προστασία τῆς ἐργασίας τους, τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἐκπαίδευση, τὴ μόρφωσή τους, προτείνοντας μεταξὺ ἄλλων τὴν ἴδρυση Κυριακῶν Σχολείων μὲ αὐτοὺς τοὺς στόχους.

Σημαντικὴ δραστηριότητα στὸν τομέα τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, ἰδιαίτερα τῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ τῆς μόρφωσης τῆς «οἰκοδοσποίνης», ἀνέπτυξε ἡ Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων, γυναικεῖο σωματεῖο πού ἰδρύθηκε τὸ 1897 μὲ πρωτοβουλία τῆς Κ. Παρρέν, περισσότερο γνωστὸ ἴσως γιὰ τὴν πατριωτικὴ δράση του³ στὸν πόλεμο τοῦ '97. Πρὸς τὸν παραπάνω διττὸ στόχο ἀπέβλεπε ἡ ἴδρυση ἀπὸ τὴν Ἐνωσις τῆς Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς, τὸ 1897, πού περιλάμβανε τμήματα μαγειρικῆς, ραπτικῆς, σιδερώματος, ἀγγειοπλαστικῆς, ἀνθοποιίας, διπλογραφίας κ.ἄ., τόσο γιὰ τὶς κοπέλες πού ἐπιζητοῦσαν «στάδιον ἐντίμου ζωῆς» ὅσο καὶ (σὲ διαφορετικὲς ἡμέρες καὶ ὥρες) γιὰ τὶς κυρίες καὶ δεσποινίδες τῶν εὐπορότερων στρωμάτων πού ἤθελαν νὰ τελειοποιηθοῦν στὶς οἰκιακὲς

1. Ε. Βαρίνα, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν*.

2. Κ. Παρρέν, «Τὸ μορφωτήριον τῶν θυγατέρων τοῦ λαοῦ», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, ἔτος Η', ἀρ. 347, 10 Ἀπριλίου 1894, σ. 1-2 (ἐδῶ, σ. 428-431).

3. Ἡ Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων ἰδρύθηκε ἀπὸ τὴν Κ. Παρρέν μετὰ ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Φεμινιστικὸ Συνέδριο τοῦ 1896. Γιὰ τὴν πολὺπλευρὴ πατριωτικὴ δραστηριότητα πού ἀνέπτυξε μόλις ξέσπασε ὁ πόλεμος τοῦ '97, βλ. Κ. Παρρέν, *Ἡ ζωὴ ἐνός ἔτους*, Ἀθήνα 1898. Ἐκτός ἀπὸ τὸ «ἠθικὸν τμήμα», ἡ Ἐνωσις περιλάμβανε καὶ ἄλλα, ὅπως τὸ «ἐκπαιδευτικὸν» (ἀναφέρω ἔνδεικτικὰ «εφορίες» αὐτοῦ τοῦ τμήματος: νηπιαγωγείων, διδασκαλείου νηπιαγωγῶν, γυμναστικῆς πρόεδρος Αἰκατερίνη Λασκαρίδου), τὸ «ἐπαγγελματικὸν καὶ οἰκοκυρικὸν» καὶ τὸ τμήμα ἀνοσηλείας καὶ ὑγιεινῆς» βλ. *Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ὑπὸ τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων, συνταχθεῖσα ὑπὸ Καλλιρρόης Παρρέν. Ἐτος 1897 καὶ 1898*, Ἀθήνα 1899.

εργασίες¹. Ἡ πρωτοβουλία αὐτή, πού ἐξυπηρετοῦσε δύο διαφορετικούς σκοποὺς ἐνοποιώντας παράλληλα τὸ γυναικεῖο φύλο μὲ ἄξονα τὰ ἰδιαίτερα οἰκιακά του καθήκοντα, φαίνεται ὅτι ἐξέφραζε διαθέσεις τῆς ἐποχῆς, ὅπως δηλώνει ἡ ἀνταπόκριση πού εἶχε σὲ σημαντικὴ μερίδα τοῦ τύπου². Πρὸς τὴν ἴδια αὐτὴ διπλὴ κατεῦθυνση ἀπέβλεπε καὶ τὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης πού προτείνει τὴν ἴδια χρονιά ἡ «πρώτη Ἑλληνικὴ διδάκτωρ», ἀπόφοιτη τῆς Σορβόνης, καὶ ἐπιθεωρήτρια τῶν δημοτικῶν σχολείων, Σεβαστὴ Καλλισπέρη. «Ἐνας ἀπὸ τοὺς πολλαπλοὺς στόχους τῆς συνολικῆς αὐτῆς πρότασης πού κάνει ἡ Σ. Καλλισπέρη — ἀλλὰ πού ὑποστηρίζεται καὶ εὐρύτερα — εἶναι ἡ ἐνίσχυση τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας, μέσα ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν «γυναικειῶν τεχνῶν» καὶ τῆς γυναικείας ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης³.

Παράλληλα, προβάλλεται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ἡ συμβολὴ τῶν οἰκιακῶν τεχνῶν στὴ συντήρηση καὶ ἀναπαραγωγὴ τοῦ οἰκογενειακοῦ πλούτου, τομέα τὸν ὁποῖο ἐξυπηρετεῖ εἰδικότερα ἡ διδασκαλία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας στὰ παρθεναγωγεῖα. «Ἐνα αὐξάνομενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μάθημα αὐτὸ δηλώνει καὶ ἡ ἔκδοση πρωτότυπων ἑλληνικῶν ἐγχειριδίων «πρὸς χρῆσιν τῶν παρθεναγωγείων» τὰ ὁποῖα προβάλλουν ἰδιαίτερα τὴν ἐπιστημονικὴ του διάσταση⁴. Στὸν προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τίς σκοπιμότητες τῆς διδασκαλίας τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας διαπιστώνουμε καὶ τὴν πρόθεση νὰ ἀναζητηθεῖ ἓνα ἐθνικὸ πρότυπο «εἰς τὴν οἰκονομικὴν σοφίαν τῶν προγόνων», «τὴν πάτριον λιτότητα» καὶ τὴν «θεῖαν ἐκείνην ἀλληλεγγύην» πού διακρίνουν τὴν ἑλληνικὴ οἰκογένεια «τοσοῦτον ἐμφαντικῶς ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν», σύμφωνα μὲ τίς χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις τοῦ Ξ. Ζύγουρα⁵. Ἀκολουθώντας τίς παλιότερες πεποιθήσεις της, ἡ Σαπφῶ Λεοντιάς — ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ βιβλίου της⁶ — συλλαμβάνει τὸ νόημα

1. Κ. Παρρέν, «Καθημεριναὶ ἐντυπώσεις. Ἡ Α' Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ τῆς Ἐνώσεως», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΙΑ', ἀρ. 496, 13 Ἰουλίου 1897, σ. 2-4· «Πρόγραμμα τῆς Οἰκοκυρικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΙΑ', ἀρ. 501, 28 Σεπτεμβρίου 1897, σ. 8· Κ. Παρρέν, «Καθημεριναὶ Ἐντυπώσεις. Ἡ ἀνάγκη τῆς συστάσεως τῆς Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΙΑ', ἀρ. 503, 12 Ὀκτωβρίου 1897, σ. 1-3 (ἐδῶ, σ. 459-462).

2. Ἡ *Διάπλασις τῶν Παίδων*, ἡ *Ἀκρόπολις*, τὸ *Ἄστυ*, ἡ ἔφημ. *Ἐστία*, τὸ *Σκρίπ*, τὸ *Ἐμπρός*, ἡ *Ἐφημερὶς* εἶναι ἐντυπα πού χαιρέτησαν τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ· ἐδῶ, σ. 463-474.

3. Σ. Καλλισπέρη, «Περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ γυναικεῖου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος», *Οἰκογένεια*, ἔτος Α', περίοδος δευτέρα (1897), ἀρ. 1-7 (ἐδῶ, σ. 445-457). Βλ. ἐπίσης Σ. Καλλισπέρη, «Σκέψεις ἐπὶ τῆς θηλείας ἐκπαίδευσως. Δὲν ἐκπατρίζομαι», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἔτος Ε', ἀρ. 233, 3 Νοεμβρίου 1891, σ. 1-4.

4. Βλ. σχετικὰ, Α. Μπακαλάκη καὶ Ε. Ἐλεγκίτου, *Ἡ ἐκπαίδευση «εἰς τὰ τοῦ οἴκου»*.

5. Ξ. Δ. Ζύγουρας, *Ἐγχειρίδιον τῆς Οἰκιακῆς Οἰκονομίας*, Ἀθήνα 1887· ἐδῶ, σ. 354-358.

6. Σ. Λεοντιάς, *Οἰκιακὴ Οἰκονομία πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων*, Κωνσταντινούπολη 1887 (ἐδῶ, σ. 344-349).

10. [Οίκοκυρική] Σχολή τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων

τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ὡς ἓνα πολὺπλευρο σύστημα ἐπιστήμης, ἠθικῆς καὶ «τέχνης» τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου, μὲ ἱεραρχίες καὶ συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφορᾶς γιὰ κάθε ἡλικία καὶ φύλο, στὴν εὐθὺν τῆς ἀγαθῆς οἰκοδεσποίνης».

Κάποια νέα ὅμως ἰδανικὰ μοιάζει νὰ ἀναπαριστᾷ ἡ εἰκόνα τῆς γυναίκας ποὺ ράβει ἢ πλέκει περιστοιχισμένη ἀπὸ τίς κόρες της, ποὺ ἐργάζονται κι αὐτές, καὶ τὰ μικρότερα παιδιὰ, ποὺ παίζουσι ἢ ζωγραφίζουν στὴ θαλπωρὴ μιᾶς καθαρῆς καὶ τακτοποιημένης σάλας. «Ἡ ποίησις τῆς βελόνης» ἐπιγράφεται χαρακτηριστικὰ ἓνα ἄρθρο τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν*¹. Γύρω ἀπὸ τὴ βελόνα συμπλέκονται διάφορα συναισθήματα καὶ βιώματα τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς: στὸ πουκάμισο ποὺ ἔραψε ἡ γιαιγιά στὸ νεογέννητο ἐπενδύεται ἡ ἀγάπη της καὶ ἐκείνη τῆς μητέρας· στὸ λευκὸ φόρεμα τῆς κοπέλας ποὺ πρωτοπηγαίνει στὸ χορὸ ἀποτυπώνεται ἡ ἀνάμνηση τῆς συγκίνησης, τὴ μοναδικὴ ἐκείνη βραδιά ποὺ πραγματοποιεῖται ἡ εἰσαγωγή της στὸν «κόσμο». Θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι, μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἰδεολογικὴ ἀτμόσφαιρα, τὸ ράψιμο καὶ οἱ ἄλλες οἰκιακὲς ἐργασίες παύουν νὰ εἶναι τετριμμένα (καὶ πληκτικὰ ἴσως) καθήκοντα, ἀλλὰ ἀξιολογοῦνται μὲ νέα κριτήρια καὶ ἐξυψώνονται στὸ ἐπίπεδο μιᾶς ἰδιαίτερης παιδείας, ποὺ συμβολίζει τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀστικοῦ οἰκιακοῦ βίου, μιὰ ἀξία ποὺ, ἤδη ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, μοιάζει νὰ διαμορφώνεται στὸ χῶρο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων². Μέσα ἀπὸ ἐκφράσεις λιγότερο θεωρητικὲς καὶ περισσότερο ἄμεσες καὶ βιωματικὲς, σὲ μιὰ γλώσσα συχνὰ πιὸ οἰκεία, συναντᾶμε σὲ παιδαγωγικὰ καὶ ἄλλα κείμενα τῆς ἐποχῆς τὴν ἐξύμνηση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καὶ τῆς οἰκογενειακῆς γαλήνης, ὅπου τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ καταφύγει καὶ νὰ νιώσει τὴν εὐτυχία ξεχνώντας τὰ προβλήματα τοῦ δημόσιου βίου. Οἱ αὐξάνομενοι ρυθμοὶ τῆς ἀστικοποίησης ἐνίσχυσαν δίχως ἄλλο τὴ στροφή αὐτὴ πρὸς τὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα.

Ἡ τάση αὐτὴ ἐξιδανίκευσης τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν συνδέεται ἴσως στενὰ μὲ μιὰ ἀνάλογη φόρτιση τοῦ συναισθήματος τῆς μητρότητας καὶ μὲ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν «παιδικὴ ψυχὴ». Παράλληλα ἐπαναξιολογεῖται ἡ σχέση τοῦ ζευγαριοῦ καὶ ἡ δυνατότητα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὸν ἄνδρα καὶ τὴ γυναίκα, ποὺ ἡ διαφορὰ τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τὴν καθιστοῦσε δύσκολη, ἂν

1. *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, ἔτος 18ον, ἀρ. 803, 19 Σεπτεμβρίου 1904, σ. 1-2· βλ. καὶ Ἐθνη Σεραιμέτη, «Ἡ βελόνη, τὰ γράμματα καὶ ἡ μουσικὴ», στὸ ἴδιο, ἔτος 18ον, ἀρ. 811, 14 Νοεμβρίου 1904, σ. 3-4 καὶ ἀρ. 812, 21 Νοεμβρίου 1904, σ. 2-3 (ἐδῶ, σ. 542-546).

2. Ὅπως γράφει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἀναφερόμενος στὴν ὑποχώρηση τῆς ρομαντικῆς ὑπερβολῆς στὴν ποίηση καὶ στὴν ἀποδυνάμωση τοῦ πολιτικοῦ καὶ δημόσιου χαρακτήρα της, «τὸ σπῆτι, συγκροτημένο σὲ κοινωνικὸ κύτταρο, ἀρχίζει νὰ ἔχει δικῆς του πνευματικῆς ἀνάγκης, νὰ ἔχει τὴ δικὴ του ἰδιότυπη γοητεία καὶ νὰ περιμένει τὴ λογοτεχνικὴ ἐκφραση τῆς γοητείας αὐτῆς» (Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1975, σ. 337)· βλ. ἐπίσης Π. Μουλᾶς, «Ἡ λογοτεχνία ἀπὸ τὸ 1880 ὡς τὸν Ἀ΄ Παγκόσμιον Πόλεμον», ὁ.π., σ. 415.

όχι αδύνατη. "Όταν, τὸ 1856, ὁ Ἄνδρέας Λασκαράτος δικαίωνε τὴν ἀναγκαιότητα μόρφωσης τοῦ γυναικείου φύλου δίνοντας ἔμφαση στὸ ταίριασμα τῶν «ψυχῶν», «ὁποῦ θὰ ἐνωθοῦν εἰς γάμον»¹, βρισκόταν ἴσως στὶς ἀπαρχές τῶν ἀνησυχιῶν αὐτῶν, πού τώρα μοιάζουν νὰ ἀναδεικνύονται πιὸ ἔντονα μέσα σὲ τούτη τὴν ἰδεολογικὴ ἀτμόσφαιρα. Τὸ σύνολο τῶν στοιχείων αὐτῶν — ἂν καὶ παρουσιασμένα ἐδῶ μὲ κάποια ἀφαίρεση — μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν στὸν προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὶς σκοπιμότητες τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης, προσδίδοντας ἓνα νέο περιεχόμενο στὸ στερεότυπο τῆς μητέρας-συζύγου-οἰκοδέσποινας, ἐξιδανικεύοντάς το καὶ περιορίζοντας ἴσως ἀκόμα περισσότερο τὶς δυνατότητες νὰ ἀμφισβητηθεῖ.

Ἰδιαιτέρα εὐαίσθητη στὶς ἀξίες αὐτές ἡ Καλλιρρόη Παρρὲν ἐπικρίνει τὴ σχολαστικὴ καὶ ἀναχρονιστικὴ μόρφωση στὰ παρθεναγωγεῖα, ὅπου «ἡ ἀνεπτυγμένη κόρη τῆς σήμερον» συσσωρεύει γνώσεις καὶ μαθαίνει ἄψογα γραμματικὴ καὶ συντακτικὸ, δὲν καθίσταται ὅμως «εἰδικωτέρα καὶ ἐπιστημονικωτέρα» στὰ οἰκιακὰ καθήκοντα καί, τὸ χειρότερο, δὲν διδάσκεται «πῶς νὰ κάμνη τὸν οἶκον κέντρον χαρᾶς καὶ κέντρον εὐτυχίας καὶ πῶς νὰ συγκρατῆ ἓν αὐτῷ μικροὺς καὶ μεγάλους διὰ τῶν μυρίων μικρῶν ἀπολαύσεων καὶ εὐχαριστήσεων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν εὐτυχίαν τῆς ζωῆς»². Ἄν οἱ γυναῖκες, ὁ βασικὸς παράγοντας αὐτῆς τῆς εὐτυχίας, ἀνατρέφονταν ἀπὸ μικρὲς ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκτήσουν συνείδηση τοῦ προορισμοῦ τους, ἡ οἰκογενειακὴ αὐτὴ εὐδαιμονία θὰ γινόταν πραγματικότητα. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἀκόμα μιὰ ἐκδοχὴ τοῦ ἐξανθρωπιστικοῦ-ἡγετικού ρόλου τῶν γυναικῶν, ἡ Κ. Παρρὲν καὶ οἱ συνεργάτιδες τῆς προβάλλουν τὴν ἐξειδικευμένη γνώση στὶς οἰκιακὰς ἐργασίες σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ οὐσιαστικὴ καὶ ἐκσυγχρονισμένη ἐκπαίδευση καὶ μιὰ εὐρύτερη κοινωνικὴ μόρφωση. Ἄν καί, τόσο στὴ θεωρίᾳ ὅσο καὶ στὴν πράξη (π.χ. Οἰκοκυρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολή), δίνουν ἰδιαιτέρη σημασία στὰ παραπάνω, δὲν ἐγκαταλείπουν τὴν ὑποστήριξη ἰσότιμων εὐκαιριῶν στὴν ἐκπαίδευση. Τὸ κατὰ πόσο οἱ ἰδέες καὶ οἱ πρωτοβουλίες αὐτές τῶν γυναικῶν ἀποτελοῦν μιὰ συνολικὴ καὶ συγκροτημένη ἀποψη, ἡ ἐκφράζονται μὲ ἐνιαῖο τρόπο καὶ ὄχι ἀποσπασματικὰ καὶ μὲ ἀντιφάσεις εἶναι ἓνα ἐρώτημα. Ἐδῶ ἀρκούμεστε νὰ ἐντοπίσουμε ὄψεις ἐνὸς προβληματισμοῦ.

Παρ' ὅλες τὶς ἐπιμέρους διαφορὲς στὴν ὀπτικὴ καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία, οἱ περισσότερες πηγὲς συγκλίνουν στὸ ἰδανικὸ τῆς καλλιεργημένης οἰκοδέσποινας καὶ τῆς ἑλληνίδας μητέρας, πού βρῖσκει σταδιακὰ τὴν ἐκφρασὴ του σὲ μιὰ πιὸ συγκροτημένη ἐναλλακτικὴ πρόταση ἀπέναντι στὰ καθιερωμένα ἀνώ-

1. Α. Λασκαράτος, *Τὰ μυστήρια τῆς Κεφαλονιάς*, Κεφαλονιά 1856· ἐδῶ, σ. 163-170.

2. Κ. Παρρὲν, «Διατὶ λιποτακτοῦν;», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἔτος ΙΓ', ἀρ. 607, 13 Φεβρουαρίου 1900· ἐδῶ, σ. 479.

τερα) παρθεναγωγεία, τὰ ὁποῖα —κατὰ κοινὴ σχεδὸν διαπίστωση— δὲν ἀνταποκρίνονται στοὺς παραπάνω στόχους. Τὴν «πρόταση» αὕτη θὰ μπορούσαμε —ἀφαιρετικὰ πάντοτε— νὰ συνοψίσουμε σὲ δύο στοιχεῖα: α) τὴν οἰκοκυρικὴ μόρφωση ἢ, πιδ γενικὰ, τὴν πρακτικὴ κατεύθυνση, πού δὲν περιλαμβάνει μόνο τὰ ἐργόχειρα ἀλλὰ καὶ ἐξειδικευμένες γνώσεις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν μὲ ἐφαρμογὴ στὴν καθημερινὴ οἰκιακὴ ζωὴ (π.χ. ὑγιεινὴ, νοσηλευτικὴ, καταστιχογραφία κλπ.) ἢ σὲ γνώσεις χρήσιμες στὴν ἀγροτικὴ ζωὴ, ὄχι ἀσυμβίβαστες πρὸς τὶς δυνάμεις καὶ τὶς εὐαισθησίες τοῦ γυναικείου φύλου (π.χ. ἀνθοκομία, σπρωτροφία, κηπουρικὴ)¹, καὶ β) τὴν ἀνθρωπιστικὴ ἢ γενικὴ κατεύθυνση, μὲ ἔμφαση στὴν ἐθνικὴ διαπαιδαγώγηση (εἴτε αὕτη ἐντοπίζεται στὴ διδασκαλία τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων εἴτε ὄχι). Παράλληλα προβάλλεται μὲ πιδ συνειδητὸ καὶ συγκροτημένο τρόπο ἡ διάκριση τῆς γενικῆς ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὴν ἐξειδικευμένη καὶ συστηματικὴ μόρφωση τὴν ὁποῖα ἀπαιτεῖ τὸ διδασκαλικὸ ἐπάγγελμα.

Στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ προτύπου μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν σὲ προβληματισμοὺς γυναικῶν παιδαγωγῶν ἐκφράζονται (στὶς γενικὲς τους γραμμὲς) μὲ σαφήνεια στὸ Πρῶτο Ἑλληνικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριον τοῦ 1904, ἐνῶ ἀπὸ αὐτὸ δὲν ἀπομακρύνονται οὔτε οἱ δημοτικιστές, τουλάχιστον μέσα στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἀναγνωρίζουμε ἄλλωστε στὰ παραπάνω στοιχεῖα ὀρισμένες ἀπὸ τὶς βασικὲς προδιαγραφές τοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου, ὅπως τὶς παρουσίασε ὁ Δ. Σαράτσης στὸ δημοτικὸ συμβούλιο τῆς πόλης², ὅπως ἀντικατοπτρίζονται στὸ *Κρυφὸ Σχολεῖο* τοῦ Ἀλέξανδρου Δελμούζου, καὶ ὅπως ἀναλύονται (ἐνδεχομένως ἀπὸ τὸν ἴδιον) στὸ πλαίσιο τοῦ συνολικότερου ὑπομνήματος γιὰ τὴ γυναικεῖα ἐκπαίδευση πού ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Ὁμίλος ὑπέβαλε στὸ Ἰπουργεῖο Παιδείας³ τὸ 1912. Εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ μιὰ ἐκδοχὴ τῆς δημοτικιστικῆς σκέψης τὸ πῶς συλλαμβάνει τὸ 1908 ἀρθρογράφος τοῦ *Νουμὰ* τὸ ἴδα-

1. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὶς παρεμβάσεις τῆς Κ. Κεχαγιᾶ καὶ τῆς Σ. Καλλισπέρη στὸ Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν συνέδριον, σ. 176 κ.έ.

2. Χ.Γ. Χαρίτος, «Ἡ εισηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ Δ. Σαράτση γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Ἀνώτ. Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ Θεσσαλικὴ Ἑστία, Ἀθήνα, τχ. 32, Μάρτης-Ἀπρίλης 1978, σ. 331-339 (ἐδῶ, σ. 564-572). Γιὰ τὴν πρώτη αὕτη ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς τῶν ἰδεῶν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, βλ. τοῦ ἴδιου, *Τὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὰ «Ἀθεῖκα» τοῦ Βόλου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων στὴ νεότερη Ἑλλάδα*, διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1986.

3. «Πρόγραμμα Δημοτικοῦ Σχολείου, Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου καὶ Διδασκαλείου Κοριτσιῶν. Ὑπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου πρὸς τὸ Κεντρικὸ Ἐποπτικὸ Συμβούλιο τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης», *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τ. Β', τχ. Γ', Ἰούλιος 1912' σ. 243-252' βλ. καὶ Δ. Γληνός, *Ἀπαντα*, ἐκδ. φροντίδα, εἰσαγωγή, σημειώσεις, Φίλιππος Ἡλιού, τ. Β' (1910-14), Ἀθήνα 1983, σ. 132-139 καὶ 533-534.

νικό παρθεναγωγείο: είναι εκείνο στο οποίο οι κοπέλες τὸ πρῶτὸ διδάσκονται ἀπὸ «Δελμούζους» Σολωμὸ καὶ Ψυχάρη, Γκαϊτε καὶ Σαϊξπηρ, καὶ τὸ ἀπόγευμα μαθαίνουν τὰ «μυστικά» τῆς «τέχνης» τοῦ νοικοκυριοῦ¹.

Μιὰ ἀπλὴ φυλλομέτρηση τοῦ πρώτου δημοτικιστικοῦ ὄργανου μᾶς δείχνει καὶ σὲ τούτῃ τὴν περίπτωση τὶς ἀντιφάσεις καὶ τὰ ὅρια μερίδας τοῦ ἐκσυγχρονιστικοῦ λόγου ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν. Μέσα στὴν κριτικὴ ποὺ ὁ Νουμᾶς ἀσχεῖ στοὺς παραδοσιακὸ σχολικὸ σύστημα ἐντάσσεται ὡς ξεχωριστὴ κατηγορία ἢ κριτικὴ στὰ καθιερωμένα παρθεναγωγεῖα —ιδιαιτέρως τὸ Ἄρσάκειο— ποὺ κατασκευάζουν εἴτε κυρίες τῶν σαλονιῶν εἴτε «σκολαστικές» δασκάλες, μορφές ποὺ κάθε ἄλλο παρά γνήσιες ἑλληνικὲς θεωροῦνται. Ξένες ἀπὸ τὰ πραγματικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔθνους, ξένες ἀπὸ τὴ γλῶσσα καὶ τὴν παιδεία τοῦ λαοῦ, μεγαλωμένες εἴτε μὲ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἴτε μέσα στὸν στεῖρο καὶ νεκρὸ κλασικιστικὸ διδασκαλισμὸ, ἀδύνατον νὰ μεταβιβάσουν στὰ παιδιά τους τὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Οἱ δημοτικιστὲς θὰ κάνουν ἐκκλήση στὴ γυναίκα νὰ ἀσπαστεῖ τὶς ἰδέες τους καὶ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Θὰ κάνουν ἐκκλήση στὸ νοῦ ἀλλὰ καὶ στὴν καρδιά της, στὰ αἰσθηματὰ της ποὺ μόνον μὲ αὐτὴ τὴ γλῶσσα μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν². Ἐξάλλου, ἡ γυναίκα —ἄς θυμηθοῦμε τὸν Γ.Γ. Παπαδόπουλο— θεωροῦνταν πῶς εἶναι ὁ θεματοφύλακας τῶν λαϊκῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἐθνικῆς συνείδησης³, ιδιότῃτα ποὺ μοιάζει νὰ γίνεται ἀντιληπτὴ περισσότερο ὡς «φυσικὴ» καὶ λιγότερο ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς συστηματικῆς ἐκπαίδευσης. Ἔτσι, ἡ μορφή τῆς γαργιάς ποὺ ἔζησε σ' ἄλλους καιροὺς καὶ ἦταν ἀγράμματα ἀλλὰ κράτησε μέσα της ζωντανὴ αὐτὴ τὴ συνείδηση, καὶ ἡ μορφή τῆς ἀπλοϊκῆς χωριάτισσας μητέρας ποὺ ὅμως ἔχει τὴν πείρα καὶ τὴ σοφία τῆς ζωῆς —ιδιαιτέρως ἀξία αὐτὴ γιὰ τὸ ρεαλισμὸ τῶν δημοτικιστῶν— καὶ ἀπὸ ἐνστικτο καὶ ἀγνὴ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα ἐφτιαξε πατριῶτες, ἐπαναξιολογοῦνται μέσα σὲ τοῦτο τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο· παράλληλα, ἀντιπαραβάλλονται ἔμμεσα στοὺς κυρίαρχους ἀρνητικὸς τύπους τῶν μορφωμένων γυναικῶν ἢ, πῶς σωστά, τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ἐπιτόλαιη ἢ τὴν ἀρχαιοπρεπὴ καὶ «δασκαλιστικὴ» μόρφωση. Δίνεται λοιπὸν ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἐθνικὴ διαπαιδαγώγησιν τῆς «Ρωμιοπούλας» καὶ στὴ διάπλαση τῆς «θέλησης» καὶ τοῦ «χαρακτῆρα» της, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ ζωὴ, νὰ διευθύνει ἓνα σπιτικὸ «τίμιο, δουλεφτάδικο καὶ λεβέντικο» καί,

1. «Ἠγερία», «Κουβέντες μὲ τὴν κόρη μου», Ὁ Νουμᾶς, ἔτος ΣΤ', ἀρ. 318, 16 τοῦ Νοεβρίου 1908, σ. 5-6· ἐδῶ, σ. 573-575.

2. «Ἡ Ἄρσάκειος» [Δ. Π. Ταγκόπουλος], «Ἡ Γλῶσσα τῶν Γυναικῶν», Ὁ Νουμᾶς, ἔτος Β', ἀρ. 77, 4 τοῦ Γενάρη 1904, σ. 5-6, καὶ Ν. Βέης, «Ἑλληνίδες μαζί μας ἔλατε», Ὁ Νουμᾶς, ἔτος Δ', ἀρ. 207, 30 τοῦ Ἀλωνάρη 1906, σ. 9-10· ἐδῶ, σ. 550-551.

3. Βλ. σχετικὰ Ε. Βαρίκα, Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν.

προπαντός, νὰ ἀναθρέψει μιὰ νέα γενιὰ δυνατὴ στὴν ψυχὴ καὶ στὸ σῶμα, θεμέλιο μιᾶς καινούριας ἐθνικῆς ζωῆς¹.

Συχνὰ ὅμως οἱ προτεραιότητες καὶ τὰ ὁράματα αὐτὰ (διατυπωμένα σὲ μιὰ δυναμικὴ καὶ ἐκφραστικὴ δημοτικὴ γλῶσσα, ποὺ θὰ ἔλεγε κανεὶς πῶς ἀπὸ μόνῃ της ἔχει τὴ δύναμη νὰ μεταμορφώνει τὴν πραγματικότητα), δὲν μοιάζουν νὰ συνδέονται μὲ μιὰ συστηματικὴ καὶ εὐρύτερη σχολικὴ ἐκπαίδευση. Κάποτε μάλιστα ἐμφανίζονται καὶ ἀσυμβίβαστα: «Χάνει ἡ γυναίκα τὸν προορισμὸ της μὲς στὸ δασκαλισμὸ καὶ τίς περισσίες καὶ περιττὲς μάθησες. Βγαίνει ἀπὸ τὸ δρόμο της τὸν ἴσιο καὶ παραστρατίζει»². «Ἔτσι, ὡς λογικὴ συνέπεια τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν καὶ τῆς κριτικῆς στὸ παραδοσιακὸ παρθεναγωγεῖο, μπορεῖ νὰ ἔρθει καὶ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς σχολικῆς ἐνταξῆς τῶν κοριτσιῶν, τουλάχιστον στὴ μέση βαθμίδα: ἡ Ἀγνούλα, μόλις ἔμαθε τὰ στοιχειώδη, σταμάτησε τὸ σχολεῖο: «Δὲ θ' ἀφήσωμε κανένα δασκαλικὸ χέρι ν' ἀγγίξει τὴν ψυχὴ τὴ διάφανη τοῦ παιδιοῦ μας. Ὁ, τι θὰ μάθει στὸ σπίτι τοῦ πατέρα της, κανεὶς δὲ θὰ σταθεῖ ἰκανὸς νὰ τῆς τὸ μάθει»³. Ἄν λοιπὸν τὸ κορίτσι, μελλοντικὴ μητέρα, κινδυνεύει νὰ μὴν ἀποκτήσει τὴ συνείδηση αὐτοῦ τοῦ προορισμοῦ καὶ νὰ χάσει τὴν ἐθνικὴ του ταυτότητα μέσα στὸν καθαρευουσιανισμὸ καὶ τὸ δασκαλισμὸ, καλύτερα νὰ μείνει ἔξω ἀπὸ τὸ κατεστημένο παρθεναγωγεῖο, ἀνησυχία ποὺ δὲν ἐκφράζεται, βέβαια, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο γιὰ τὸ ἀγόρι, τὸ ὁποῖο ἔτσι κι ἄλλιῶς δὲν νοεῖται νὰ μείνει ἔξω ἀπὸ τὴν παραγωγὴ καὶ ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτη. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς κάποτε νομιμοποιεῖται ἀκόμα περισσότερο, καθὼς ἐμφανίζεται νὰ ἔχει κατανοηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ ἄλλη ἀξία τοῦ δημοτικισμοῦ: ὁ μπαξεβάνης τῆς Χάλκης ἔδερνε τὴν κόρη του ἐπειδὴ τοῦμίλαγε τὴν καθαρεύουσα καὶ ἤθελε νὰ γίνῃ δασκάλα. Ἡ ἴδια ὅμως, ὅταν ἀργότερα παντρεύτηκε καὶ ἀπόκτησε παιδιὰ, ἦταν γεμάτη εὐγνωμοσύνη γιὰ τὸν πατέρα της καὶ ἔλαμπε ἀπὸ εὐτυχία στὸν οἰκογενειακὸ της παράδεισο, «τὸν παράδεισο ποὺ μόρφωσε ἓνα ξύλο γιὰ τὴ γλῶσσα, ποὺ δὲν εἶτανε γλῶσσα ἐνὸς μπαξεβάνη, γλῶσσα δηλαδὴ τοῦ λαοῦ»⁴.

Στοὺς ἀντίποδες, βέβαια, τῆς ἀκραίας αὐτῆς θέσης συναντᾶμε καὶ τὸ θαυμασμὸ στὸ πρότυπο τῆς μορφωμένης γυναίκας, ἡ ὁποία διαπρέπει στὰ γράμματα καὶ στὶς ἐπιστῆμες: μιὰ μορφὴ σοφῆ, ἔξυπνη, μὲ θετικὸ μυαλό, ἀλλὰ συγχρόνως θελκτικὴ, σεμνή, ἀγνή καὶ εὐαίσθητη, χωρὶς νὰ ἔχει κανένα ἀπὸ τὰ ἐπίπλα-

1. «Φωτεινὴ Ἀκροπολίτισσα», «Ρωμιοποῦλες», Ὁ Νουμᾶς, ἔτος ΣΤ', ἀρ. 290, 6 τοῦ Ἀπρίλη 1908, σ. 1-2· ἐδῶ, σ. 561-563.

2. «Πανώρα», «Γράμματα στὴν ξαδέρφη μου», Ὁ Νουμᾶς, ἔτος Ζ', ἀρ. 338, 5 τοῦ Ἀπρίλη 1909, σ. 5.

3. Στὸ ἴδιο.

4. «Σωκρ. Σαριμπαξεβάνης», Ἁ Ὁ χωρικὸς κ' ἡ δασκάλα», Ὁ Νουμᾶς, ἔτος Γ', ἀρ. 138, 6 τοῦ Μάρτη 1905· ἐδῶ, σ. 548.

στα στοιχεῖα τῆς κοσμικῆς κυρίας ἢ τῆς «σκολαστικῆς» δασκάλας, μιὰ μορφή που κάποτε μοιάζει ξεχωριστή—ἢ ἰδανικὴ γυναίκα ἴσως— και πού μόνο με ἐκείνη ἕνας ἄνδρας μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει μιὰ εἰλικρινὴ πνευματικὴ ἐπικοινωνία¹.

Παράλληλα λοιπὸν με τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἀναζητήσεων, τῶν ἐπαναπροσδιορισμῶν, τῶν ἀντιστάσεων ἢ τῶν θετικῶν προτάσεων πού δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ πρότυπο τῆς μητέρας και συζύγου παρατηροῦμε—ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε— τὴν ὑποστήριξη τῆς πνευματικῆς ἰσοτιμίας τῶν γυναικῶν ἀλλὰ και προθέσεις διεκδίκησης ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἰσοτιμιῶν εὐκαιριῶν στὴν ἐκπαίδευση και νέων ἐπαγγελματικῶν προοπτικῶν. Ἐξἄλλου, ἐκσυγχρονιστὲς ὑποστηρίζουν τὴ γυναικεία ἐργασία.

Τὴ διάχυση τῶν νέων ἀντιλήψεων, ἐναρμονισμένων με τὶς προθέσεις τοῦ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἐμφανίζεται νὰ ἀντικατοπτρίζει τὸ Νομοσχέδιο Στάη (1908), πού ἀντιμετωπίζει σφαιρικὰ τὸ πρόβλημα τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης προτείνοντας ἕνα συγκροτημένο σύστημα, ἱεραρχημένο, με διπλὸ δίκτυο ἐπαγγελματικῆς (σὲ διάφορα ἐπίπεδα και τομεῖς) και γενικῆς ἐκπαίδευσης, ἐπιθυμώντας νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τῶν κοριτσιῶν τόσο τοῦ ἀγροτικοῦ ὅσο και τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Γιὰ τὶς κοπέλες τῆς ἀστικῆς τάξης προβλέπεται και ἡ δυνατότητα τῶν γυμνασιακῶν σπουδῶν πού θὰ τὶς προετοιμάζει γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ νομοσχέδιο αὐτὸ δὲν προχωρεῖ ἄμεσα στὴν ἴδρυση κρατικῶν δευτεροβάθμιων και ἐπαγγελματικῶν σχολῶν ἀποκλειστικὰ γιὰ κορίτσια, σύμφωνα με τὴν ἀντίληψη τῆς χωριστῆς ἐκπαίδευσης ἀγοριῶν-κοριτσιῶν· μεταθέτοντας μᾶλλον τὴν προοπτικὴ αὐτὴ γιὰ τὸ μέλλον, αἶρει τὰ ἐμπόδια τῆς συνεκπαίδευσης τῶν φύλων, πού, καθὼς φαίνεται, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀτονοῦν. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δίνεται ἐμφαση και στὴν αἰτιολογικὴ ἐκθεση, ὅπου ἐπίσης ἐκφράζεται ἡ συναίνεση γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν γυναικῶν τῶν μεσαίων στρωμάτων στὴν παραγωγή, βασικὸ στοιχεῖο ἀνάπτυξης τῆς οἰκογενειακῆς μονάδας².

Τὰ Νομοσχέδια Στάη δὲν ψηφίστηκαν, δὲν παύουν ὅμως—ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα πού ἐξετάζουμε— νὰ ἀπηχοῦν νέες ἀντιλήψεις, ὅπως ἐξἄλλου τὰ Νομοσχέδια Γσιριμῶκου (1913), μέσα στὸ εὐρύτερο μεταρρυθμιστικὸ τους πλαίσιο. Τὸν ἴδιο χρόνο πού συντάσσεται τὸ Νομοσχέδιο Στάη ἀρχίζει νὰ λειτουργεῖ τὸ Ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου, πού θεωρητικὰ εἶναι μέσα στὸ πλαίσιο παρα-

1. Ν. Βέης, «Καλλιπρόη Ἀδαμιάδου», *Ὁ Νουμᾶς*, ἔτος Ε', ἀρ. 245, 29 τοῦ Ἀπρίλιου 1907, σ. 7-8 (ἐδῶ, σ. 552-556). Βλ. ἐπίσης: «Γράμματα σὲ μιὰ Γυναίκα», *Ὁ Νουμᾶς*, ἔτος Γ', ἀρ. 131, 23 Ἰανουαρίου 1905, σ. 4, και «Λιγεια», «Κάτι γιὰ τὴν χειραφέτηση», *Ὁ Νουμᾶς*, ἔτος Ζ', ἀρ. 330, 8 τοῦ Φλεβάρη 1909, σ. 3 (ἐδῶ ἀποδοκιμάζεται ἡ ἀντίδραση τῶν φοιτητῶν ἀπέναντι στὴν πρώτη γυναίκα ὑφηγήτρια τῆς ἱατρικῆς σχολῆς, Α. Παναγιωτάτου).

2. *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν και τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σ.Ε. Στάη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1908*, σ. 1-4· ἐδῶ, σ. 586-590.

δεκτών έπιταγών τής γυναικείας εκπαίδευσης, στην πράξη όμως εφαρμόζει νέες παιδαγωγικές μεθόδους που ένοχλούν· είναι πρόκληση ένας νεαρός καθηγητής να παίζει και να πηγαίνει έξοχικούς περιπάτους με τις μαθήτριάς του αντί να τις διορθώνει και να τους επιβάλλει μιá πειθαρχία. «Η αύστηρότης είναι πάλιν ανάλογος προς τó φύλον», λέει ó Δελμούζος στην άπολογία του στη δίκη του Ναυπλίου· «στά κορίτσια ανάγκη να πνίγεται πιό πολύ κάθε εκδήλωσις χαρᾶς και ζωής»¹.

Στό κατώφλι τών νέων καιρών, σφραγισμένων από τις αντίληψεις του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, βρίσκεται και ένα δημοσίευμα (λίγο μεταγενέστερο) που φέρει την ύπογραφή του Έκπαιδευτικού Όμίλου. Πρόκειται για τó υπόμνημα σχετικά με τή γυναικεία εκπαίδευση που υπέβαλε ó Έκπαιδευτικός Όμιλος στό Έγπυργείο Παιδείας τó 1912. Τó εισαγωγικό κείμενο του υπόμνηματος μοιάζει να κλείνει μιá όλόκληρη έποχή καθώς επιχειρεί ένα είδος άπολογισμού τής μέχρι τότε πρακτικής στον τομέα τής γυναικείας εκπαίδευσης, δίνοντας έμφαση στην πιεστική κοινωνική έπιταγή να μεταρρυθμιστεί σύμφωνα με τις πραγματικές ανάγκες τής «άστικής μας τάξεως» παράλληλα προτείνει ένα «διάγραμμα τής γυναικείας παιδείας», που προβλέπει ταυτόχρονα δυνατότητες γενικής, επαγγελματικής και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης². Δέν περνά ώστόσο άπαρατήρητος ó άπόηχος τής αντίληψης για τή διανοητική και βιολογική διαφορά τών φύλων, που επιβάλλει μιá ιδιαίτερη αντιμετώπιση τής εκπαίδευσης τών κοριτσιών στην έφηβεία, όπως έξάλλου έχει άποδείξει «ή έπιστήμη και ή πράξη στα πολιτισμένα κράτη».

Σύμφωνα με όσα περιγράψαμε λοιπόν, στις άρχές του 20ού αιώνα βρισκόμαστε μπροστά σε μιá νέα έποχή που προοιωνίζει την πλήρη και ισότιμη με την άνδρική γυναικεία εκπαίδευση, καθώς θα άρχίσουν να μεταβάλλονται σταδιακά οι κοινωνικές ανάγκες και να άνοίγουν οι προοπτικές τής εισόδου τών γυναικών στην έργασία και τά επαγγέλματα· ταυτόχρονα όμως ή αύγή τών νέων καιρών σφραγίζεται από την κληρονομιά τής θεωρίας για την ιδιαιτερότητα τής γυναικείας «φύσης», τών «γυναικείων» αξιών ή του ιδεώδους τής μητέρας-συζύγου-οικοδόσποινας, που ή σταθερή επίκλησή τους δέν έπαψε να θέτει όρια στη δύσκολη και όχι χωρίς αντιφάσεις και συγκρούσεις πορεία προς μιá συστηματική και μη ύποβαθμισμένη γνώση.

1. Α. Δελμούζος, *Τó Κρυφό Σχολειό*, Collection de l'Institut Français d'Athènes, Άθήνα 1950, σ. 307.

2. «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Άνωτέρου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών», *δ.π.*, σ. 235-243 (*έδω*, σ. 591-598).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἐαρώων 470, 471
 Ἐγαμέμνων 434
 Ἐγγλία, Ἐγγλοι 13, 188, 240, 371, 380, 415, 443, 451· Ἐγγλίδες 132, 324, 479, 495, 500
 Ἐγελάστου 488
 Ἐγίας Ἐδφημίας μονή 452
 Ἐγίας Σοφίας ναός 276
 Ἐγίου Γερασίμου μονή 452
 Ἐγίου Ἰωσήφ ἀδελφός 405
 Ἐγίου Στεφάνου συνθήκη (1878) 37
 Ἐγίων Θεοδώρων μονή 452-556
 Ἐγρίνιο 30, 456
 Ἐδαμιάδου Καλλιμρόη 552-556
 Ἐδριανουπόλεως Ἐνώτερον Παρθεναγωγείον («Ζάππειον») 326
 Ἐθῆνα 13, 18, 20, 23, 24, 40, 103, 121, 180, 185, 258, 264, 324, 326, 336, 337, 357, 373, 374, 386, 393, 395, 405, 434, 447, 450, 451, 454, 455, 495, 504, 517, 552, 581, 592, 594, 595
 Ἐθηνᾶ 210, 417
 Ἐἰθῆναιον (σύλλογος) 186
 Ἐιβαλί 547, 548
 Ἐιγεύς 434
 Ἐιγίνης Ἐλληλοδιδασκτικὸν Σχολεῖον 236
 Ἐιγίνης Ὀρφανοτροφεῖον 236
 Ἐιγιο 452
 Ἐγυπτος 335, 413
 Ἐικατερῖνη Β' τῆς Ρωσίας 188
 Ἐινιάν Δ. 28, 142-155· βλ. καὶ Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ
 Ἐισχύλος 262, 378, 438
 Ἐκρόπολη 13
 Ἐκρόπολις 52, 64, 377-380, 467, 550, 573
 Ἐκρόπολις Ἐσπερινή 467-468
 Ἐκροπολίτισσα Φωτεινή» 70, 561-563
 Ἐλβανίδες 191
 Ἐλεξάνδρα, βασίλισσα τῶν Αἰγύπτιων Ἐθῶν 546
 Ἐλεξάνδρεια 340
 Ἐλέξανδρος ὁ Μέγας 132, 521
 Ἐλκηστις 272, 286
 Ἐλσατία 342
 Ἐμάλθεια 48
 Ἐμαλίσιον Ὀρφανοτροφεῖον 62, 201, 340
 Ἐμβούργο 247
 Ἐμερικανικὸν Παρθεναγωγεῖον Κωνσταντινουπόλεως 566
 Ἐμερική, Ἐμερικανοὶ 20, 122, 187, 217, 227, 228, 361, 375, 390, 405, 580· Ἐμερικανίδες 227, 228, 500
 Ἐμπελόκηποι 447
 Ἐμποῦ βλ. About E.
 Ἐνάπασις 57, 411-419, 432-435
 Ἐναστασίου Τιμόθεος 432-435
 Ἐνατολικὰ κράτη-Ἐνατολή 36, 37, 133, 182, 187, 190, 198, 202, 237, 324, 594· Ἐνατολίτισσες 192
 ἘἘναφορὰ τῶν Ἐλληνίδων Γυναικῶν» 53, 54, 57, 373-376
 Ἐνδριοπούλου Δέσποινα 474
 Ἐνδρομάχη 295, 439
 Ἐνδρος 15
 Ἐντιβασιλεία 18· βλ. καὶ Βασιλεῖς
 Ἐντιγόνη 44, 45, 272, 286· βλ. καὶ Σοφοκλῆς, Ἐντιγόνη
 Ἐνώτερον Δημοτικὸν Παρθεναγωγεῖον Βόλου 68, 71, 564-585
 Ἐνώτερον Δημοτικὸν Σχολεῖον Κορασιῶν Ἐρμουπόλεως 17
 Ἐνώτερον Παρθεναγωγεῖον Σύρου 520

- βλ. καὶ Μαρίνος Δ.
- Ἐποκάλυψις Ἰωάννου 301
- Ἐποστολίδης Μισαήλ 15, 103-106
- Ἐπτερου Νίκης ναὸς 276
- Ἐραβαντινὸς 470
- Ἐραβες 416
- Ἐράχωβα 450
- Ἐργος 450, 451, 456
- Ἐργυριάδης 336
- Ἐργυρόπουλος Τ. 336
- Ἐρήτη 455
- Ἐριστοτέλης 190, 272, 355, 532, 555
- Ἐρμένιοι 415, 416, 443· Ἐρμενίδες 192
- ἘΡοδαφνοῦσα) βλ. Ταγκόπουλος Δ. Π.
- Ἐρσάκειον 16, 23, 25-30, 33, 36, 38, 39, 52, 53, 56, 58-61, 69, 171-180, 235, 238, 256, 311, 324-332, 339, 340, 357-360, 363-372, 374, 377, 379, 380, 387-395, 446, 454, 512, 513, 517, 518, 557-560, 564, 565, 569, 570· βλ. καὶ Φιλεκπαὶ δευτικὴ Ἐταιρεία, Διδασκαλεῖον Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας
- Ἐρσάκης Α. 23, 326
- Ἐσία 122, 416, 580
- Ἐσπασία 210
- Ἐσσοῦάν 415
- Ἐστὺ 64, 467
- Ἐσώπιος Εἰρηναῖος 31, 181-185· βλ. καὶ Ἐττικὸν Ἡμερολόγιον
- Ἐσώπιος Κωνσταντῖνος-Συντακτικὸν 365
- Ἐττικὴ 184, 326
- Ἐττικὸν Ἡμερολόγιον 31, 181-185
- Ἐθγὴ 184
- Ἐδστρία 188, 315, 375
- Ἐφρικὴ 122, 416, 580
- Ἐχιλλεύς 434
- Βάκων βλ. Bacon F.
- Βαλασόπουλος Ι. 268-269
- Βαλέττας Ι. Ν. 17
- Βαλτῆ Μαρία 474
- Βάμβας, Νεόφυτος 14, 15, 16, 77-78, 99-102
- Βαρβάκειον 324
- Βατοῦμ 415
- Βαυαρὸι 14· βλ. καὶ Ἐντιβασιλεία
- Βέης Ν.Α. 69, 71, 550-556
- Βέλγιο, Βέλγοι 404, 450
- Βελεστινλῆς Ρήγας βλ. Ρήγας
- Βενετία 15
- Βενθόλος Γ. 18, 22, 141, 161, 242, 268
- Βενιζέλος Ἐλευθέριος 54
- Βερολίνο 466
- Βερολίνου συνθήκη (1878) 37
- Βερονέζε βλ. Veronese Paolo
- Βερσαλλίες 450
- Βετχόβεν βλ. Beethoven Ludwig Van
- Βηρυττὸς 415
- Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ 28, 142-155
- Βιέννη 316, 368
- Βικέλας Δ. 520, 522, 532, 536· Λουκῆς Λάρας 580
- Βίκελμαν βλ. Winckelmann J.J.
- Βίσμαρκ 375
- Βιῶνης Γ. 371, 518
- Βλαχίδες 191, 192, 197
- Βλάχος Σ. 22, 141
- Βλοῦμμερ 524
- Βοϊκχιος 258
- Βοιωτία 184, 450
- Βόλος 311, 577· βλ. καὶ Παγασῶν Δῆμος, Ἐνώτερον Δημοτικὸν Παρθεναγωγεῖον Βόλου
- Βολταῖρος 193
- ἘΒοσπορίς) 42
- Βόσπορος 512
- Βοστὸνη 316
- Βουβουλίνα βλ. Μπουμπουλίνα
- Βουγιούκα Οὐρανία 474
- Βουίλλος Ι.Ν. βλ. Bouilly J.N.
- Βουλγαρία, Βούλγαροι 37, 368, 375, 403, 416, 443, 451, 455
- Βουλή 38, 53, 161, 376, 381, 385, 389, 452, 456
- Βρατσάνος Μιλτιάδης 297-309· βλ. καὶ Ἐφημερίς τῶν Σχολείων
- Βυζαντινὸν Παρθεναγωγεῖον 16
- Βυζάντιο, Βυζαντινοὶ 416, 579· Βυζαντινὸς κόσμος 263
- Βύρων βλ. Byron, Λόρδος
- ἘΒύρων) (σύλλογος) 297
- Βύστρωφ 484
- Γαλλία, Γάλλοι 185, 189, 240, 321, 330, 335, 357, 361, 365, 371, 379,

- 380, 404, 405, 415, 443, 450, 521, 525, 531, 566, 594· Γαλλίδες 132, 321, 479
- Γαλλική Ἀκαδημία 356, 357
- Γαλλική Ἐπανάστασις 188, 193, 390, 580
- Γαρδικίας Γ. 559
- Γαριβάλδης Ἀννίτα βλ. Garibaldi
- Γεννάδιος Γεώργιος 15, 365· *Γραμματικὴ* 365
- Γερμανία, Γερμανοὶ 109, 211, 240, 316, 321, 340, 341, 358, 365, 371, 380, 396, 443, 525, 535, 595· Γερμανίδες 321, 479
- Γεωργαντᾶς 559
- Γεωργιάδου Δ. 219-221
- Γεωργιάδου Ε. 44
- Γεώργιος Α' 373
- Γιαννακόπουλος Ε. 32
- Γκαίτε 69, 484, 521, 553, 555, 574· *Φάουστ* 484
- Γκορτσάκωφ Ἀλέξανδρος 375
- Γκυγιώ βλ. Guyau J. M.
- Γλάδστον βλ. Gladstone
- Γορτσάκωφ βλ. Γκορτσάκωφ Ἀλέξανδρος
- Γράκχοι 513
- Γραμματικὸς ποῦλος 336
- Γραφῆς 19, 100, 181, 328· *Παλαιὰ Διαθήκη* 122, 239, 388, 396· *Κανὴ Διαθήκη* 19, 59, 100, 122, 123, 127, 169, 229, 239, 275, 382, 388, 389, 392, 396, 435, 437, 441, 471, 473
- Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς 185
- Γροῦζ Ὀλυμπία δὲ βλ. Gouges Olympie de
- Γρουπάρη Μαρία 473, 474
- Δαβίντσι βλ. Da Vinci
- Δανία 375
- Δάντης 531
- Δαπόντες Καισάριος - Καθρέπτης Γυναικῶν 193
- Δὲ Θόνη Ἀδελαΐς 80
- Δελαγκλώ Νινών 182
- Δελαγραμματίας Κ. 514, 515, 517
- Δελαμπέρ βλ. Lambert Mme de
- Δέλβου Μαίρη 489-496
- Δελμούζος Α. 68, 69, 72, 573, 574, 577-585
- Δελτίον τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου 68, 577, 578, 591-598
- Δενδρινοῦ 471
- Δεξαμενὴ 513
- Δημητριάδης Ι. 52
- Δημοσθένης 46, 196, 210, 261, 398, 438
- Διαμαντόπουλος Ι. 520, 532
- Διαμαντοπούλου Κλεονίκη 431
- Διάπλασις τῶν Παιδῶν 50, 64, 463-464
- Διδασκαλεῖον Ἀρρένων 23, 25, 103, 391, 398, 525, 569
- Διδασκαλεῖον Κρήτης 565
- Διδασκαλεῖον Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας 20, 26, 28, 61, 121-129, 142-144, 148-151, 153-154, 157, 162, 171-178, 387-395, 523-526· βλ. καὶ Ἀρσάκειον
- Διεθνὲς Φεμινιστικὸν Συνέδριον (1896) 63
- Διογένης ὁ Λαέρτιος 105
- Διομήδης Κυριακὸς Α. 53, 324-332, 336
- Διοτίμα 210, 554
- Δίων 355
- Δουληγέρης, Ἀρχιμαδρίτης 469, 471
- Δραγούμης Ν. 29, 30
- Δράμαλης 578
- Δρέσδη 316, 337, 338
- Δυβοᾶς βλ. Dubois P.
- Δυτικὰ κράτη-Δύση 14, 32, 187, 192, 197, 272, 274, 287, 371, 451. βλ. καὶ Ἑσπερία
- Δωδὲ Ἀλφόνσος βλ. Daudet A.
- Δωρίδες 191
- Ἐθνικὴ Ἀγωγή 52, 483-486, 497-498
- Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον (Κ.Φ. Σκόκου) 57, 62, 404-408
- Ἐθνικὸς Γυμναστικὸς Σύλλογος 487, 488
- Ἐκπαίδευσις 62
- Ἐκπαιδευτικὸς Ὁμιλος 68, 72, 591-597· βλ. καὶ Δελτίον τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου
- Ἑλβετία, Ἑλβετοὶ 375, 397, 407, 450, 522, 566, 569, 570
- Ἑλένη 295, 434, 546
- Ἑλισάβετ 300, 301
- Ἑλισάβετ τῆς Ἀγγλίας 188

- Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Σχολὴ Χάλκης 565, 567
- Ἑλληνικὸν Ὀρφανοτροφεῖον Σμύρνης 520, 530· βλ. καὶ Συκιάρης Εὐθ.
- Ἑλληνικὸν Παρθεναγωγεῖον Αἰκ. Λασκαρίδου 241, 316, 335-342· βλ. καὶ Fröbel-Φροβελιανὴ μέθοδος
- Ἑλληνικὸν Παρθεναγωγεῖον Σμύρνης βλ. Ὀμήρειον Παρθεναγωγεῖον Σμύρνης
- Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος 39, 52, 59, 387-399· βλ. καὶ Πλάτων
- Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 38
- Ἐμερσον βλ. Emerson R.W.
- Ἐμπεδοκλῆ Εὐανθία 470, 473, 474
- Ἐμπρὸς 64, 472-473
- Ἐνωσις τῶν Ἑλληνίδων 37, 49, 63, 460, 463, 467-469, 471, 472, 479, 487, 488, 499
- Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως 44, 503-511
- Ἐπιστολαὶ τῶν Ἀποστόλων βλ. Γραφεὶς - Κανὴ Διαθήκη
- Ἐπτάνησα 506
- Ἐρβαρτος βλ. Herbart J. F.
- Ἐργαστήριον Συλλόγου Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως 62
- Ἐρδαρος βλ. Herder J.G.
- Ἐρμούπολις 15-17, 24, 77
- Ἐρμούπολις Ἀλληλοδιδασκτικὸν Παρθεναγωγεῖον βλ. Σχολεῖον Κορασιῶν Δήμου Ἐρμουπόλεως
- Ἐρμούπολις Ἑλληνικὸν Παρθεναγωγεῖον βλ. Ἀνώτερον Δημοτικὸν Σχολεῖον Κορασιῶν Ἐρμουπόλεως
- Ἐσπερία, Ἐσπέριοι 189, 192-195, 202, 336, 337, 457· βλ. καὶ Δυτικὰ κράτη-Δύση
- Ἐστία (ἔφημ.) 64, 295, 468-470
- Ἐστία (περ.) 51, 53, 318-342
- Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ 411
- Εὔα 181, 184
- Εὐαγγέλιον βλ. Γραφεὶς-Κανὴ Διαθήκη
- Εὐριπίδης 262, 438, 439
- Εὐρυδίκη 36, 40-42, 49, 209-234
- Εὐρώπη, Εὐρωπαῖοι 122, 157, 170, 187, 189, 196, 240, 255, 256, 263, 271, 355, 367, 371, 375, 389, 397, 413, 416, 450, 580, 581· βλ. καὶ Δυτικὰ κράτη-Δύση, Ἐσπερία
- Εὐταξίας Α. 60, 466, 467, 470, 472, 473· Νομοσχέδια Εὐταξία 60
- Ἐφημερίς 64, 473-474
- Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν 37, 44, 49, 50, 53, 54, 56, 59, 61, 63, 64, 66, 67, 359-376, 401-403, 422-431, 459-462, 466-482, 487-496, 499-501, 539-546, 555
- Ἐφημερίς τῶν Σχολείων 297-309
- Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν 29, 58
- Ἐφαλιώτης Ἀργύρης 514-516, 517, 518
- Ζαβιτζιάνος Κωνσταντῖνος 134-140
- Ζαβιτζιάνου Παρθεναγωγεῖον 134-140
- Ζάκυνθος 454
- Ζαμπέλης Ν. 454
- Ζάππειον Παρθεναγωγεῖον Ἀδριανουπόλεως βλ. Ἀδριανουπόλεως Ἀνώτερον Παρθεναγωγεῖον
- Ζάππειον Παρθεναγωγεῖον Κωνσταντινουπόλεως 36, 39, 43, 45, 270-276, 280, 319, 320, 326
- Ζαππίδες 278
- Ζαχαρίας 300, 301
- Ζούπανος Σ. 497-498
- Ζύγουρας Ξενοφῶν 32, 64, 352-358, 520, 530
- Ζωντανὸς Παναγιώτης 16, 17, 75, 79-98
- Ζώτου Λέλα 431
- «Ἡγερίαι» 69, 573-575
- Ἡλιοπούλου 474
- Ἡμέρα 319
- Ἡμερολόγιον τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν 436-444
- Ἡμερολόγιον τῆς Οἰκοκυρᾶς 409-410, 420-421
- Ἡπειρος 38, 184, 416, 552
- Ἡρόδοτος 398
- Ἡσίοδος 263, 354, 523· Ἔργα καὶ Ἡμέραι 263
- Θάλεια 32, 40, 42, 49, 203-208
- Θεωνῶ 355

- Θεμιστοκλῆς 75
 Θεοτόκης Γ. Ν. 23, 58, 59, 381-387, 401· Νομοσχέδια Θεοτόκη 23, 58-60, 381-403
 Θεσσαλονίκη 241, 340
 Θεσσαλονίκης Ἐνώπιον Παρθεναγωγεῖον-Διδασκαλεῖον 326
 Θεσσαλοί, Θεσσαλικὸς Ἀγῶνας 405
 Θήβα 450
 Θουκυδίδης 46, 261, 370, 371, 438, 439
 Θράκη 38, 416
- Ἱατρικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 71, 360
 Ἱεροκλῆς 355
 Ἱππόλυτος 272
 Ἰσηγόνης Α. 48
 Ἰσοκράτης 46, 261, 438
 Ἰσπανία 240, 330, 375
 Ἰσχόμενος 345
 Ἰταλία 189, 330, 375, 397, 449, 535· Ἰταλίδες 449
 Ἰψεν 555
 Ἰωάννης ὁ Βαπτιστῆς 300
 Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος - *Περὶ προσευχῆς* 122
- Καβανιάρη Ἀμεναῖς 172, 177, 178
 Καζαμίας 181
 Καῖρη Εὐανθία 15
 Κάιρο 415
 Καλλιθέα 574
 Καλλισπέρη Σεβαστή 57, 64, 68, 404-408, 445-457, 536
 Καλογεροπούλου Σοφία 474
 Καλοκαιρινοῦ Σκεῦω 431
 Καμπᾶ Ἀλ. 431
 Καμπᾶν βλ. Campan Mme.
 Κάμπε I.E. βλ. Campe J.H.
 Κανᾶ Γαλιλαίας 298
 Κανάρης Κωνσταντῖνος 578
 Κάντ 555
 Κανταβρυγίας Κολλέγιο βλ. Cambridge College
 Καπετανάκης Κ. 565, 567· βλ. καὶ Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Σχολὴ Χάλκης
- Καποδίστριας Ἰωάννης 13, 14, 236, 578
 Καραγιάννης 513
 Καραϊσκάκης Γεώργιος 578
 Καραπαναγιώτης Γ. 37
 Καραπάνος 559
 Καρλάυ βλ. Carlyle Thomas
 Κάρολος Ε' 188
 Κασσιοπέων μονὴ 452
 Κατσίγρα Ἄννα 550
 Κατσῶνης Λάμπρος 578
 Κεντρικὸν Ἐποπτικὸν Συμβούλιον τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως 68, 591
 Κεντρικὸν Παρθεναγωγεῖον τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς 43
 Κέρκυρα 23, 134, 137, 140, 241, 326, 452, 453
 Κεφαλᾶρι Ἄργους 450
 Κεφαλονιά, Κεφαλονίτες 163-170, 452
 Κεχαγιᾶ Καλλιόπη 36, 42-46, 68, 270-293
 Κικέρων 182
 Κλάρη 485
 Κλεῖτος 132
 Κλεόβουλος ὁ Ρόδιος 105
 Κλοῦστων Θ. 52
 Κοκκῶνης I.H. 13, 15, 103
 Κόλεριτζ βλ. Coleridge S.T.
 Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 578
 Κολοκυνθοῦ 447
 Κομένιος 299
 Κόννου 526
 Κοντόπουλος Ν. 52
 Κοραῆς Ἀδαμάντιος 15
 Κόρινθος 456
 Κορρήγιος βλ. Corregio A.A.
 Κοσμάς Α' 188
 Κούζη 474
 Κουντουριώτης Γεώργιος 103, 106
 Κουντουριώτου 488
 Κούππα 431
 Κουρῆ Σμαράγδα 461
 Κουρτίδης Ἀριστοτέλης 51, 52, 318-322, 335-342, 519-535, 572
 Κρατικὸν Διδασκαλεῖον βλ. Διδασκαλεῖον Ἀρρένων
 Κρητικὴ Αἰκ. 467-469
 Κρίστι 375

- Κριτόβουλος 345, 348
 Κτενᾶ-Λεοντιάς Αἰμιλία 209· βλ. καὶ *Εὐρυδίκη*
 Κυβερνήτης βλ. Καποδίστριας I.
 Κυπριανός Α. 320, 529
 Κύπρος 468, 520
 Κυριακὸν Σχολεῖον Ἀθηνῶν 63, 418, 428-431
Κυψέλη 40, 42, 131-133
 Κωλέττης Ἰωάννης 405
 Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας 579, 580
 Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος 578, 579
 Κωνσταντινούπολη 39, 40, 43, 264, 319, 355, 357, 468, 512, 579, 580· βλ. καὶ Κωνσταντινουπολίτισσες 191
 Κωνσταντινούπολης Ἔλωση (1453) 578, 579
- Λαζαρίδου Πηνελόπη 203· βλ. καὶ *Θάλεια*
 Λακουτούρη 188
 Λάκων Β. 336
 Λαμία 474
 Λάμπρος Σπυρίδων 62
 Λάντζας 470, 471
 Λάντσας βλ. Λάντζας
 Λασκαράτος Ἀνδρέας 67, 163-170
 Λασκαρίδου-Χριστομάνου Αἰκατερίνη 51, 63, 241, 313-316, 335-342, 499· βλ. καὶ Fröbel-Φροβελιανὴ μέθοδος
 Λεμησσοῦ Ἀνώτερον Παρθεναγωγεῖον 520
 Λεοντιάς-Κτενᾶ Αἰμ. βλ. Κτενᾶ-Λεοντιάς
 Λεοντιάς Σαπφῶ 36, 42-46, 64, 209-218, 227-229, 344-349, 436-444
 Λέσσιγκ βλ. Lessing G.E.
 Λευκωσίας Παρθεναγωγεῖον βλ. Παρθεναγωγεῖον τῆς Φανερωμένης
 Λεωνίδας 75
 Λεωνίδιον 456
 Λιβαρόνα 188
 Λίβια, Λισσιότισσες 455
 Λισζτ βλ. Liszt Fr.
 Λοβέρδου Gella 431
 Λοϊζιάς Πολ. 520
 Λοκρουᾶ 375
 Λονδίνο 132, 354, 495
- Λουίνι βλ. Luini V.
 Λουκᾶς Εὐαγγελιστῆς 300· βλ. καὶ *Γραφές-Καὶνὴ Διαθήκη*
 Λουκιανὸς 122, 321· Ἐνόπιον 122
 Λυκοῦργος 201
 Λυσίας 46, 262, 438· Ἐπιτάφιος, Κατὰ Ἐρατοσθένους 262
 Λωζάνη 566
- Μακεδονία 38, 416, 560
 Μακωνῆς σύνοδος 361
 Μανιάτισσες 188
 Μαραθῶνα μάχη 199
 Μαρία Ἀντουανέττα 450
 Μαρία Θηρεσία τῆς Αὐστρίας 188
 Μαρῖνος Δ. 520 532
 Μαρμοντέλλος βλ. Marmontel J.-F.
 Μαυρογένους Μαντῶ 188
 Μαυροκορδάτος Δ.Σ. 242-243
 «Μεγάλη Βρετανία» 471
 Μεζιέρος βλ. Mezières
 Μεθόδιος, Ἐπίσκοπος Σύρου 336
 Μελλάς Λέων 33, 48, 171-178, 235-241, 369· *Γεροστάθης* 379
 Μενδᾶνα Ἰσαβέλλα 189
 Μενέλαος 434, 546
 Μεσολόγγι 296, 384, 387
 Μεταξᾶ 431
 Μηδικὸν πόλεμοι 122, 493
 Μητσόπουλος 371
 Μικρὰ Ἀσία 416, 455, 532
 Μίλησης Γ., Νομοσχέδια Μίληση 58
 Μιστριώτης Γεώργιος 517, 557, 559
 Μιχαλόπουλος Θ. Ι. 297· βλ. καὶ Ἐφημερίς τῶν Σχολείων
 Μοάτσου Φερενίκη 431
 Μολδαυίδες 197
 Μοντουόρη Ἀθηνᾶ 470
 Μοσχάκης Ι. 336
 Μοσχονᾶς Ι. 520
 Μουσώνιος Ροῦφος 355
 Μπαγιᾶ 524
 Μπέτση Μαρία 470, 471
 Μπουκουβάλα Ἐλένη 44, 503-511, 520, 522, 532
 Μπουμπουλίνα-Λασκαρίνα 188
 Μύλλερσος βλ. Müller K.O.

Μυλωνᾶς 336

Ναβαρίνου ναυμαχία 578

Νάζου 431

Ναπολέον 237, 305

Ναρλῆ Κορίννα 436

Ναύπλιο 23, 72, 446

Ναυσικά 436, 439, 557

Νέα Ἐφημερίς 359, 360

Νέκερ βλ. Necker

Νέον Ἄστυ 499, 500

Νεύτων 329

Νησιᾶ Διγαίου 455

Νικητόπλος Ν. 13

Νικολαΐδου Ειρήνη 461, 470, 474

Νίρω 456

Νίτσε 520, 555

Νορβηγία 375

Νουμάς 68-71, 512-518, 547-563,
573-575

Ξανθόπουλος Κ.Σ. 46, 48, 248-265, 321

Ξενοκράτειον Παρθεναγωγεῖον Μεσολογ-
γίου 384

Ξενόπουλος Γρηγόριος 463-464· βλ. καὶ
Διάπλασις τῶν Παιδῶν

Ξενοφῶν 46, 122, 213, 215, 262, 345,
371, 398, 438, 439, 515, 559· *Κύρου*
Ἀνάβασις 262· *Κύρου Παιδεία* 122·
Οἰκονομικός 46, 122, 262, 345

Ξυδάκη Ραλλοῦ 461

Ὄβιδιος 185

Ὄδησος 340, 456

Ὄδονασιη 188

Ὄδυσσεὺς 434

Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία βλ. Τουρκία,
Τουῦρκοι

Ὄθων 80, 106

Ὀικογένεια 64, 445-457

Ὀικουρικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ
τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων 63, 64,
67, 459-474, 544

Ὀικονόμος Π.Π. 62

Ὄϊτη 272

Ὀλυμπίου Μαρίνα 467-469

Ὀλυμπος 272

Ὀμήρειον Παρθεναγωγεῖον Σμύρνης 39,
326, 514-518, 520

Ὀμηρος 46, 123, 262, 263, 295, 298, 321,
354, 370, 371, 378, 398, 439, 512,
515, 546. *Ἰλιάδα* 46· *Ὀδύσσεια* 46
123, 262, 263, 397, 546

Ὀμηρος 32

Ὀξφόρδης Κολλέγιο βλ. Oxford College
Ὀυμβόλδος βλ. Humboldt Alexander

Παγασῶν δῆμος 565, 566, 570, 571· βλ.
καὶ Ἄνωτερον Δημοτικὸν Παρθενα-
γωγεῖον Βόλου

Παιδαγωγός 16, 18, 111

Παλαιολόγος Δημήτριος, Θωμάς, Ἰωάν-
νης 579

Παλαιολόγος Κωνσταντῖνος βλ. Κωνσταν-
τῖνος ΙΑ'

Παλαμᾶ Μαρία 471, 474

Παλαμᾶς Κωστῆς 45, 295-296, 471, 552,
553

Παλαμᾶς Χ. 520, 429, 537

Πάλλης Ἀλέξανδρος 574

Πανδώρα 28-31, 186-202

Πανδώρα 210

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν 25, 53, 56, 57,
71, 324, 336, 356, 359-399, 428, 473,
545, 593, 597

Πανταζίδης Ι. 336

«Πανῶρια» 70

Παπαδιαμαντοπούλου Πηνελόπη 474

Παπαηλιοπούλου Ἀμαλία 461

Παπαλεξανδρῆς Β. 520

Παπαμάρκου Χ. 58

Παπαρρηγόπουλος Δ. 526

Παπασωτηρίου Γ. 565, 567, 569· *Μελέ-*
τη περὶ δημοτικῆς ἐκπαίδευσως 569

Παππαδόπουλος Γ.Γ. 31-33, 36, 48, 69,
186-202

Παρθεναγωγεῖον τῆς Φανερωμένης (Λευ-
κωσία) 520

Παρθεναγωγεῖον «Ἡ Παλλάς» Κωνσταν-
τινουπόλεως 326, 357

Παρθενώνας 397, 398, 524, 554, 593

Παρίσι 132, 198, 354, 404-407, 456, 493

Παρισίαν Νομικὴ Σχολὴ 405

- Παρμενίων 132
 Παρνασσίδες 191
 Παρνασσός 272
Παρνασσός 51, 313
 «Παρνασσός» (σύλλογος) 313, 340, 519
 Παρρὲν Καλλιρρόη 37, 44, 54, 56, 59, 60, 63, 64, 67, 359, 363-372, 401-403, 422-431, 459-462, 467, 469-473, 475-482, 487-488, 499-501, 539-541, 555, 565· βλ. καὶ Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν
 Πασσὺ βλ. Passy Fr.
 Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 272
 Πατήσια 447
 Πάτρα 23, 474
 Παῦλος, Ἀπόστολος 135, 213
 Πειραιᾶς 16, 99, 101, 180, 241, 340, 592
 Πεκῶ βλ. Pécaut Félix
 Πελοποννησιακὴ Γερουσία - Διακήρυξις 14, 15
 Πελοποννησιακὸς πόλεμος 123
 Πελοπόννησος 450, 579
 Πεπελενίστας μονὴ 452
 Πέππας Σ. 37
 Πέραν Κωνσταντινούπολης 346
 Περδικάρης Μιχαήλ· Ἐριμῆλος 193
 Περικλῆς 75, 521
 Περικτιώνη 355
 Πέρσες 301, 416
 Πεσταλότσης βλ. Pestalozzi J.H.
 Πέστη 193
 Πετρούπολη 368
 Πετυχάκη Μαρία 431
 Πήλιο 580
 Πηνελόπη 46, 286, 439, 506
 Πίλο βλ. Pilo
 Πίνδαρος 262
 Πίνδος 272
 Πίσσα, Πισάτιδες 188
 Πλάτων 46, 81, 122, 209, 210, 237, 239-241, 261, 272, 299, 302, 312, 329, 355, 371, 398, 438, 439, 512, 521· Ῥογίας 261· Κρίτων 261· Νόμοι 237, 239· Πολιτεία 81· Συμπόσιον 210· Φαίδων 261
Πλάτων 52, 59, 387-399, 515
 Πλούταρχος 122, 241, 262, 321, 371· Βίοι Παράλληλοι 122, 262· Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς 241
 Πολιτάκη Ἑλένη 474
 Πολίτης Νικόλαος 311-312
 Πολύβιος, βασιλιάς τῶν Αἰγύπτιων Θη-βῶν 546
 Πολυτεχνεῖον 324, 428, 473
 Πολωνία 405
 Πόρος 489, 491, 493, 495
 Πορτογαλία 375
Πράξεις τῶν Ἀποστόλων βλ. *Γραφές - Καινὴ Διαθήκη*
 Πραξιτέλης 237
 Πρεβῶ βλ. Trévest M.
 Προμηθεὺς 272
 Πρότυπον Νηπιαγωγεῖον Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἐταιρείας 239-241
 Προῦσα 449
 Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον 24, 52, 53, 60, 68, 519-537, 565, 572
 Πρωτοπαπᾶ Αἰκ. 467-469
 Πυθαγόρας 329, 355
 Πυθία 236, 535
 Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος 15, 16, 28, 107-110, 584
 Ραφαήλ 535
 Ρενὰν βλ. Renan E.
 Ρήγας Βελεστινλῆς 15, 193, 581
 Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ 324
 Ρίχτερ 524
 Ροδοκανάκειον Παρθενγωγεῖον Ὀδησοῦ 340
 Ροῖδες Ἐμμανουὴλ 57· Πάπισσα Ἰωάννα 181, 185
 Ρομπότης, Π. 172
 Ρουμανία 330, 375, 405, 407
 Ρουμπινστάιν Σωσάννα - *Zur Psychologie der Geschlechter* 527
 Ρουσσῶ 86, 92, 302, 377· Αἰμίλιος 92
 Ρώμη, Ρωμαῖοι 95, 186, 263, 443, 513
 Ρωμαῖες 478, 513
 Ρωαία, Ρῶσοι 188, 330, 335, 361, 365, 375, 405, 443, 559, 580, 581· Ρωσίδες 365
 Σαίξπηρ 69, 574

- Σακελλαρόπουλος Σ. 336
 Σαλαμίνας ναυμαχία 199
 Σαλισβουρύ βλ. Salisbury
 Σαλομών βλ. Σολομών
 Σαμαρτζίδου Εύφροσύνη 40, 131-133·
 βλ. καὶ *Κυψέλη*
 Σαξονία 522
 Σαραντάρης Ι. Π. 456
 Σαράτσης Δ. Ι. 68, 564-573
 «Σαριμπαξεβάνης Σωκρ.» 70, 547-549
 Σαρίπολος Νικόλαος 29-31, 179-180,
 256
 Σεϊτανίδης Γ. 344
 Σεκάρης Εὐρ. 520, 530
 Σεναίιοι 188
 Σερβία, Σέρβοι 37, 375, 443· Σερβίδες 192
 Σερεμέτη Ἀθηνᾶ 66, 542-546
 Σέρμπου Ἑλένη 474
 Σερόνιος Γ. 15, 16
 Σερουτίου Ἄννα 445 βλ. καὶ *Οἰκογένεια*
 Σηκουάνας 404, 408
 Σικελία, Σικελιώτιδες 449
 Σίλλερ βλ. Schiller
 Σιμπούλου Παρθεναγωγεῖον 374
 Σίμων Ἰούλιος βλ. Simon Jules
 Σίνα Ἰφιγένεια 172, 175
 Σιναία Ἀκαδημία 324
 Σκαλτσούνης Ι. 319-321
 Σκόκος Κ. Φ. 57, 404-408· βλ. καὶ Ἔθνι-
 κὸν Ἡμερολόγιον
 Σκορδέλη Παρθεναγωγεῖον 431
 Σκορδέλης Βλάσιος 57, 411-419
 Σκούφου 470
 Σκριπ 64, 470-472
 Σμίθ 183
 Σμύρνη 39, 43, 48, 264, 340, 468, 515,
 517, 530, 580, 581· Σμυρνιᾶς 514,
 515, 517
 Σολομών 91, 92, 213, 254
 Σολωμὸς Διονύσιος 69, 529, 553, 555,
 574· Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν 584
 Σόλων 272
 Σορβόνη 64, 405-407
 Σουηδία 375, 532
 Σοῦλι 296
 Σουλιώτισσες 188, 513
 Σουρμελή Παρθεναγωγεῖον 241
 Σούτζου Ραλλοῦ 15
 Σοῦτσος Ἰωάννης 356
 Σοφία, πριγκίπισσα 466-468, 470, 472,
 473
 Σοφοκλῆς 46, 262, 370, 378, 438, 439,
 557, 559· Ἀντιγόνη 44, 262, 272,
 438-557· Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ 272·
 Οἰδίπους Τύραννος 262
 Σπαθᾶκης Ἀριστείδης 33, 336
 Σπάρτη 513· Σπαρτιάτες 523· Σπαρτιά-
 τισσες 188, 513
 Σπένσερ βλ. Spencer Herbert
 Στάης Σ. Ε. 71· Νομοσχέδιο Στάη 71,
 586-590
 Σταθόπλος Γ. 550, 551
 Σταυροφορίες 416
 Στροῦμπος Δ. Σ. 28, 29, 156-159
 Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν
 Γραμμάτων 38, 48, 246-247 519
 Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βι-
 βλίων 519, 566
 Σύλλογος Κυριῶν Ἀγρινίου 456
 Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας
 Παιδείσεως 39, 62
 Σύλλογος Τρικολῶνων 456
 Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων 39
 Συντίππας - Περὶ παρουργίας τῶν γυναι-
 κῶν 181
 Σῦροι 415
 Σῦρος 16, 264, 520
 Σχολεῖον Κορασιῶν τοῦ Δήμου Ἑρμοῦ-
 πόλεως 16, 17, 77-79
 Σχολεῖον Κορασιῶν τοῦ Δήμου Πειραιῶς
 16, 99-102
 Σωκράτης 213, 236, 272, 293, 302, 329,
 345, 348, 355, 371, 438, 439
 Ταγκόπουλος Δ. Π. 69, 512-514, 517-
 518
 Ταυγέτιδες 191
 Ταῦγετος 272
 Τεργέστη 319
 Τίρυνθος Ἁγία Μονὴ 446, 452
 Τίρυνθος Γεωργικὴ Σχολὴ 446
 Τιτιανὸς βλ. Tiziano
 Τιφλίς 415
 Τολστόη Λέβ Νικολάγεβιτς 555
 Τοπάλης Κ. 566

Τουρκία, Τούρκοι 75, 193, 263, 375,
443, 449, 452, 455, 579
Τριανταφυλλίδειος Γεωργική Σχολή 'Α-
θηνών 447
Τσιτσικλή Πολυξένη 470, 474

'Υπουργείον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς
Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως 24, 68, 72,
141, 161, 175, 242, 268, 311, 387,
405, 446, 456

'Υπουργοὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς
Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως 24, 456· βλ.
καὶ Βαλασόπουλος I., Βλάχος Σ., Εὐ-
ταξίας Α., Θεοτόκης Γ.Ν., Μαυρο-
κορδάτος Δ., Χριστόπουλος Χ.

Φάληρο 447

Φαραντάτος 559

Φαρμακίδης-Χρηστομάθεια 122

Φειδίας 237, 397

Φελλάχοι 415

Φενελών βλ. Fénelon Fr.

Φερύ 'Ιούλιος βλ. Féry Jules

Φιλαγγέρης 80

Φιλεκπαιδευτική Ἐταιρεία 16, 20, 23-
26, 28, 38, 59, 61, 103-106, 121-
129, 142, 148-151, 162, 171-178,
235, 238-241, 324-326, 331, 363-
372, 387, 392, 393, 524, 557, 565,
569· βλ. καὶ Ἀρσάκειον, Διδασκαλεῖον

Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας

Φιλελληνικὸν Παιδαγωγεῖον Ἐρμουπό-
λεως 15

Φιλική Ἐταιρεία 580, 581

Φιλιππουπόλεως Ἀνώτερον Παρθενωγ-
γεῖον-Διδασκαλεῖον («Ζαρίφειον») 326

Φιλόβρεφος Ἀδελφότης 431

Φιλομούσου Ἐταιρείας τῶν Ἀθηνῶν Παρ-
θενωγγεῖον («Παρθενῶν») 13

Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ἀθη-
νῶν 56, 554

Φιλίστογγος μήτηρ (περ.) 201

Φίντυς 228, 355

Φίχτε βλ. Fichte

Φλωρεντία, Φλωρεντίνοι 186, 188

Φουντουκλή Φλωρεντία 520, 531

Φρειδερίκος Κ. 58

Φροέβελ βλ. Fröbel Fr.

Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξανδρου 193

Φωσκίδης-Ἑλληνική Χρηστομάθεια 174

Χαλέπι 415

Χαλιμά - Παραμύθια 193

Χάλκη 70, 549

Χαλκίοπουλος 364

Χαμέλ 342

Χαροκόπειος Ἀνωτέρα Οἰκοκυρική Σχολή
573, 574

Χαροκόπος Π. 573, 574

Χατζηκώστειον Ὀρφανοτροφεῖον 324

Χατζοπούλου Μαρία 474

Χάτι Χουμαγιούν 37

Χέρτελ 484

Χίλλ βλ. Hill Fr. καὶ Hill J.H.

Χίλλ Σχολή 19, 20, 102, 325, 374, 431

Χρήστου Ἑλένη 520

Χριστόπουλος Ἀθανάσιος 193

Χριστόπουλος Χ. 161-162

Χριστοφίδης Ἡλίας 16, 18, 111-120

Χριστόφορος, πρίγκιπας 466

«Χυδαίστης» 557-560

Ψαλλοὶ 275

Ψύλλα 431

Ψύχα Ἰσαβέλλα 461, 474

Ψυχάκης Γιάννης 69, 550, 555, 574

About, E.-Σύγχρονη Ἑλλάς 184, 406

Ascher-Leoben Fr. 52

Bacon Francis-Νουομ Organum 484

Bacon Stevens W. 19

Bert Paul 531

Bilbesco 405

Bouilly J.N. 15

Budde G. - *Mehr freude an der schule*
566

Byron, Λόρδος 521

Cambridge College 404

- Campan Mme 237
 Campe J. H. 16, 107, 109
 Carlyle Thomas 520
 Carpentier - Pape Marie 239
 Chateaubriand F.R.A. de 197
 Chopin F.F. 545
 Cloebe J. 367, 368
 Coleridge S.T. 484
 Corregio A.A. 535

 Da Vinci Leonardo 535, 553
 Daudet A. 342
 Dellile 555
 Denison S.D. 19, 20
 Dubois P. 184
 Dumas Alexandre - *Les trois mousquetaires* 197
 Dupanloup 531

 Emerson R.W. 520, 521

 Fénelon Fr. 91, 97
 Ferry Jules 531
 Fichte J. G. 337
 Figuiet L. - *La terre* 201
 Fröbel Fr. 51, 316, 337-339, 342· Φροβελιανή μέθοδος 51, 313-316, 335-342

 Garibaldi Annita 188
 Gauthey L.F.F. 235
 Genlis Mme de 525
 Gladstone W. E. 375
 Gouges Olympe de 361
 Guyau J.M. 52, 483-486

 Hauptan 555
 Herbart J. F. 328, 397
 Herder J.G. 397
 Hill Frances 18-20, 33, 325, 336, 405
 Hill John-Henry 18-20, 102, 325
 Humboldt Al. 201

 Janet Paul 321

 Kock Paul de 197
 Korck Chr. L. 17

 Lambert Mme de 15
 La Nesan - *L' éducation de la femme moderne* 566
 Leblance René - *La réforme des écoles primaires supérieures* 565-566
Les Mystères de Paris 197
 Lessing G.E. 397
 Liszt Fr. 545
 Louchène - *Le monde souterrain* 201
 Luini V. 535

 Marmontel J. F. - *Η Βασιλοπούλα των Άλπεων* 193
 Martin - *Die Hoher Madelin Schule in Deutschland* 566
 Mezières - *L' Economie ou remède au pauperisme* 356, 357
 Michelet Jules 201, 209, 217· *La mer, les oiseaux* 201
 Müller K.O. 320

 Necker - de Saussure A. A. 321, 213, 248, 253

 Oxford College 404

 Passy Fr. 357
 Pécaut Félix 524
 Pestalozzi J.H. 299, 328
 Pilo 525
 Popelin 404
 Prévost M. - *Lettres à Françoise* 571
 Protestant Episcopal Church 18, 19

 Rein 524
 Renan E. 555
 Remusat, Comtesse de 527
 Roland Mme 533, 572
 Rolland 406

 Sainte - Beuve 525
 Salisbury 375
 Sarazin K. - *Ὁδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκαλίας* (μετ. I.Π. Κοκκώνης) 13

Scheffer A. 188	Tiziano Vecellio 535
Schiller S. C. F. von 553	Toqueville 217, 227, 228
Schultze 405	<i>Trésor de la famille</i> 344
Schwab E. - <i>Der Schulgarten</i> 315	Veronese Paolo 535
Scott Walter 197	Virchow R. 392
Sée Camille 521	Willard Emma 20
Simon Jules 531	Winckelmann J.J. 397
Spencer Herbert 484, 485, 530· <i>Bio-</i>	Wirchow βλ. Virchow
<i>λογικά Στοιχεία</i> 484, 485	

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

- σ. 38: αντί Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων γρ. Γραμμάτων
σ. 69, ὑποσημ. 1: αντί «Ἡγερία» γρ. «Ἡγερία»
σ. 234: ἄρ. εἰκόν. ἀντὶ 24. γρ. 21.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Αὐτοσχέδιος ὁμιλία...γενομένη ἐν Ἐρμουπόλει...εἰς τὴν ἑναρξιν τοῦ Σχολείου τῶν Εὐγενῶν Κορασίων (Ν. Βάμβας, 1834).

Περὶ ἀνατροφῆς τῶν κορασίων καὶ τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀρρένων (Π. Ζωντανός, 1836).

Ὅμιλία εἰς τὴν πρώτην ἀνοιξιν τοῦ Σχολείου τῶν Κορασίων τοῦ Δήμου Πειραιῶς (Ν. Βάμβας, 1837).

Ἐγκαθίδρυσις τοῦ Σχολείου τῶν Κορασίων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας (ὁμιλία Μ. Ἀποστολίδη, 1837).

Πρὸς τὰς Ἑλληνίδας νεάνιδας (Α. Ρ. Ραγκαβῆς, 1838).

Περὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας τῶν χειροτεχνημάτων εἰς τὰ σχολεῖα τῶν κορασίων (Η. Χριστοφίδης, περ. «Ὁ Παιδαγωγός», 1839).

Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου (Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία, 1842).

Προοίμιον (Εὐ. Σαμαρτζίδου, περ. «Κυψέλη», 1845).

Ἀγγελία περὶ συστάσεως παρθεναγωγείου - Κανονισμὸς (Κ. Ζαβιτζιάνας, 1852).

Περὶ ἀποχωρίσεως τῶν ἀρρένων ἀπὸ τὰ κοράσια εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα (ἐγκύκλιος Σ. Βλάχου, 1852).

Ἡ Διδασκάλισσα (Δ. Αἰνιάν, περ. «Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ», 1852).

Πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας (Δ. Αἰνιάν, περ. «Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ», 1852).

Περὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν γυναικῶν (Δ. Αἰνιάν, «περ. Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ», 1855).

Τὸ μέλλον, ἤτοι περὶ ἀνατροφῆς καὶ παιδεύσεως (Σ.Δ. Στροῦμπος, 1855).

Περὶ ἐκπαιδεύσεως νεανίδων μελλοδιδασκαλισσῶν καὶ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ αὐτῶν (ἐγκύκλιος Χ. Χριστόπουλου, 1856).

Τὰ μυστήρια τῆς Κεφαλονιάς (Α. Λασκαράτος, 1856).

Πρακτικὰ τῆς γενικῆς συνελύσεως τῶν μελῶν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρίας (ἐκθέσεις Α. Μελά, 1861/63).

Ἔγγραφο περὶ τοῦ Κατωτέρου Κλήρου καὶ περὶ Ἐκπαιδεύσεως (Ν. Σαρίπολος, 1866).

Περὶ γυναικῶν καὶ Ἑλληνίδος (Γ.Γ. Παππαδόπουλος, περ. «Πανδώρα», 1866).

Ἡ σοφία τῶν γυναικῶν (Εἰ. Ἀσώπιος, «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ 1867).

Περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς σπουδαίας ἀνατροφῆς καὶ παιδεύσεως τοῦ γυναικείου φύλου (περ. «Θάλεια», 1867)

Ὁμοιότητες καὶ διαφοραὶ τῶν φύλων (περ. «Θάλεια», 1867).

Περὶ κλήσεως τῆς γυναικῶν (Σ. Λεοντιάς, περ. «Εὐρυδική» 1870).

Ἡ καρδιά καὶ τὸ πνεῦμα (Δ. Γεωργιάδου, περ. «Εὐρυδική», 1870).

Ἀπομνημονεύματα ἀγαθῆς μητρὸς (περ. «Εὐρυδική», 1870).

Παραίνεσις πρὸς τὰς νεάνιδας (Α.Σ., περ. «Εὐρυδική», 1871).

Παιδαγωγικὸν ἐγχειρίδιον (Α. Μελά, 1871).

Πρὸς τὰς δημοδιδασκάλους. Περὶ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν (ἐγκύκλιος Δ.Σ. Μαυροκορδάτου, 1872).

Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, 1872).

Πρώτη καὶ μέση ἐκπαίδευσις καὶ περὶ ἀνατροφῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν κορασιῶν (Κ.Σ. Ξανθόπουλος, 1873).

Περὶ τῶν ὑπανδρευομένων δημοδιδασκαλισσῶν (ἐγκύκλιος Ι. Βαλασόπουλου, 1874).

Ἐκθεσις κατὰ τὸ Α' τοῦ Ζαπτείου σχολικὸν ἔτος (Κ. Κεχαγιᾶ, 1876).

Ἐγκόλπιον παιδαγωγικόν, ἧ συμβουλαὶ τινες εἰς τὰς ἀποφοιτώσας Ζαπτιδας (Κ. Κεχαγιᾶ, 1879).

Τὸ Παρθενωγαγεῖον (ποίημα Κ. Παλαμᾶ, 1880).

Περὶ ἀγωγῆς τῆς γυναικῶν ([Μ. Βρατσάνος], «Ἐφημερίς τῶν Σχολείων», 1881).

Ἐκθεσις ἐπιθεωρήσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων Βόλου (Ν. Πολίτης, 1883).

Περὶ τοῦ Φροβελιανοῦ συστήματος (Αἰκ. Λασκαρίδου, περ. «Παρνασσός», 1884).

Γυναικεία ἐκπαίδευσις ([Α. Π. Κουρτίδης], περ. «Ἐστία», 1886).

Ἐπὶ τῇ Πεντηκονταετηρίδι τοῦ Ἀρσακείου (Α. Διομήδης Κυριακός, περ. «Ἐστία», 1886).

Ἑλληνικὸν Παρθεναγωγεῖον Αἰκ. Λασκαρίδου ([Α. Π. Κουρτίδης], περ. «Ἐστία», 1887).

Οἰκιακὴ Οἰκονομία πρὸς χρῆσιν τῶν Παρθεναγωγείων (Σ. Λεοντιάδης, 1887).

Ἐγχειρίδιον Οἰκιακῆς Οἰκονομίας (Ξ. Δ. Ζύγουρας, 1887).

Οἱ φοιτηταί μας ὑψοῦντες τὴν σημαίαν τῆς πνευματικῆς χειραφετήσεως τῆς γυναικός («Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1887).

Τὰ κατὰ τὸ Ἀρσάκειον (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1888).

Σώσατε τὰς Ἑλληνίδας (Φ., ἐφημ. «Ἀκρόπολις», 1889).

Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ ἰδρύσεως διδασκαλείου τῶν θηλέων (Γ.Ν. Θεοτόκης, 1889).

Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ τῆς ἰδρύσεως ἀνωτέρων παρθεναγωγείων (Γ.Ν. Θεοτόκης, 1889).

Γνώμη...ἐπὶ τῶν νομοσχεδίων τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως (Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος, 1890).

Τί τὴν θέλουσιν αἱ γυναῖκες τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1890).

Ἡ πρώτη Ἑλληνίς διδάκτωρ (Κ.Φ. Σκόκος, «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ 1892).

Πῶς πρέπει νὰ φέρηται ἡ νέα κόρη («Ἡμερολόγιον τῆς Οἰκοκυρᾶς» τοῦ 1892).

Περὶ τῆς γυναικός (Β. Σκορδέλης, περ. «Ἀνάπλασις», 1892).

Νέαι ἰδέαι περὶ γυναικείας ἀνατροφῆς («Ἡμερολόγιον τῆς Οἰκοκυρᾶς», 1893).

Ἐὰν αἱ γυναῖκες ἤξευραν! (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1893).

Ἐὰν ἠθέλαμεν (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1893).

Τὸ μορφωτήριον τῶν θυγατέρων τοῦ λαοῦ (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1894).

Ἡ κόρη τοῦ χωρίου (Τ. Ἀναστασίου, περ. «Ἀνάπλασις», 1896)

Προσευχὴ τῆς γαγαῖς (ποίημα τῆς Σ. Λεοντιάδος, «Ἡμερολόγιον τῆς Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν» τοῦ 1896).

Περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ γυναικείου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος (Σ. Καλλισπέρη, περ. «Οἰκογένεια», 1897).

Ἡ ἀνάγκη τῆς συστάσεως τῆς Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1897).

Ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Φαίδωνος ([Γ. Ξενόπουλος], «Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων», 1897).

Αἱ ἐξετάσεις τῆς Ἐπαγγελματικῆς καὶ Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1900).

Αἱ λιποτάχται τοῦ οἴκου — Διατί λιποτακτοῦν — Πῶς νὰ μὴ λιποτακτοῦν; (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1900).

Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν κορασίων καὶ ἡ κληρονομικότης (Χ., μετ., περ. «Ἐθνικὴ Ἀγωγή», 1901).

Αἱ ἐξετάσεις τῆς γυμναστικῆς τοῦ παιδαγωγικοῦ τμήματος τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1901).

Γράμματα τελειοφοίτου μαθητρίας (Μαίρη Δέλβου, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1901).

Ἡ φοίτησις τῶν θηλέων εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα (Σ. Ζούπανος, περ. «Ἐθνικὴ Ἀγωγή», 1902).

Διατί ὄχι αἱ γυναῖκες; (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1902).

Ἀναμνήσεις ἐκ τῆς ἐπιθεωρήσεως σχολείων θηλέων (Ε.Γ. Μπουκουβάλα, «Ἐπετηρίς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως», 1902).

Τί ἔχουμε καὶ τί μᾶς λείπει ([Δ.Π. Ταγκόπουλος], περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1903).

Τὸ Ὀμήρειον Παρθεναγωγεῖον (Α. Ἐφταλιώτης, περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1903).

Ὀμήρειον καὶ Ἀρσάκειον ([Δ.Π. Ταγκόπουλος], περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1903).

Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον (Εἰσηγητικὴ ἔκθεσις Α. Κουρτίδου-Ἀποφάσεις, 1904).

Διατί τὰ κορίτσια; (Κ. Παρρέν, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1904).

Ἡ βελόνη, τὰ γράμματα καὶ ἡ μουσικὴ (Α. Σερεμέτη, «Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν», 1904).

Ὁ χωρικός κ' ἡ δασκάλα (αΣωκρ. Σαριμπαξεβάνης), περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1905).

Ἑλληνίδες μαζί μας ἐλάτε! (Ν.Α. Βέης, περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1906).

Καλλιρρόη Ἀδαμιάδου (Ν. Α. Βέης, περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1907).

Ἄρσάκειο («Χυδαϊστής, περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1907).

Ρωμιοπούλες!... («Φωτεινὴ Ἀκροπολίτισσα», περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1908).

Εἰσήγησις εἰς τὸ δημοτικὸν συμβούλιον τοῦ Βόλου (Δ. Ι. Σαράτσης, 1908).

Κουβέντες μὲ τὴν κόρη μου («Ἡγερία», περ. «Ὁ Νουμᾶς», 1908).

Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο (Α. Δελμοῦζος, [1908]).

Εἰσηγητικὴ Ἔκθεσις - Νομοσχέδιον περὶ ὀργανώσεως τῆς γυναικείας ἐκπαιδεύσεως (Σ. Ε. Στάης, 1908).

Ἐπόμνημα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου: Ἀνώτερα Παρθεναγωγεῖα καὶ Διδασκαλεῖα («Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου», 1912).